

Український
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

3

1961

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

Український ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

РІК ВИДАННЯ П'ЯТИЙ

№ 3

ТРАВЕНЬ—ЧЕРВЕНЬ

ВИДАВНИЦТВО АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1961

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (відповідальний редактор), І. Л. БУТИЧ,
І. О. ГУРЖІЙ, М. Р. ДОНІЙ, В. А. ЖЕБОКРИЦЬКИЙ,
П. М. КАЛЕНИЧЕНКО (заст. відповідального редактора),
С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ, І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ, П. А. ЛАР-
РОВ, Г. М. МУЛТИХ (заст. відповідального редактора),
В. М. САМОФАЛОВ, Г. М. ШЕВЧУК

Адреса редакції: Київ, 29, вул. Кірова, 4.

Телефон 9-71-31

Украинский исторический журнал № 3, 1961

(На украинском языке)

Технічний редактор *Н. П. Рахіна*

Коректори *Ж. Я. Єфіменко, О. Д. Яковенко*

БФ 15327. Зам. № 487. Вид. № 102. Тираж 3820. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,5.
Обл.-видавн. аркушів 16,98. Умовн. друк. аркушів 14,04. Здано на виробництво 12.III 1961 р.
Підписано до друку 18.V 1961 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Репіна, 4.

СТАТТІ

В. З. СЕРДЮК

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ СТАТУТУ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Комуністична партія і весь радянський народ з великим піднесенням готуються до XXII з'їзду КПРС, на якому будуть розглянуті важливі питання, в тому числі про програму і статут партії. Ці документи, розроблені на основі творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії з урахуванням історичного досвіду Радянського Союзу та інших соціалістичних країн, стануть могутньою зброєю партії в її боротьбі за перемогу комунізму.

Створюючи Комуністичну партію, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що сила революційної партії робітничого класу не тільки у високій свідомості її членів і відданості справі комунізму, а й у могутній організації. Організаційне питання він підняв на ступінь науки, довів, що організація — це одна з вирішальних умов перемоги робітничого класу в його боротьбі проти старого, капіталістичного світу. «У пролетаріату,— писав В. І. Ленін,— нема іншої зброї в боротьбі за владу, крім організації»¹.

На всіх етапах історичного розвитку Комуністична партія приділяла багато уваги питанням організації, і в цьому одна з відмінних її рис як партії нового типу. Непохитною основою організаційної побудови і внутрішнього розвитку нашої партії є ленінські організаційні принципи, вироблені в непримиренній боротьбі проти опортуністів усіх мастей, які відкинули або перекручували вчення К. Маркса і Ф. Енгельса про революційну партію робітничого класу. Відповідно до великих цілей і завдань Комуністичної партії К. Маркс і Ф. Енгельс дали основні накреслення її організаційної побудови у статутах «Союзу комуністів» і I Інтернаціоналу. Ці перші комуністичні організації були побудовані на началах демократичного централізму і найсуворішої революційної дисципліни.

Пряму протилежність «Союзу комуністів» і I Інтернаціоналу становили партії II Інтернаціоналу, які забули організаційні ідеї великих основоположників наукового комунізму, протиставивши їм децентралізацію і місництво. Для партій II Інтернаціоналу характерний також принцип «відкритих дверей» для всіх бажаючих вступити до партії, відсутність вимоги про підкорення всіх членів партійній дисципліні і постановам партії.

Величезна заслуга В. І. Леніна полягає в тому, що він, відновивши,

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 366.

і творчо розвиваючи відправні ідеї марксизму про революційну партію робітничого класу, критично узагальнивши досвід російського і міжнародного революційного руху, всебічно розробив і втілював у життя вчення про партію нового типу — передовий, свідомий і організований загін робітничого класу, тісно зв'язаний з безпартійними масами і покликаний керувати всіма іншими масовими організаціями робітничого класу. В. І. Ленін вказував, що однією з найважливіших організаційних основ у побудові партії є принцип демократичного централізму, який забезпечує єдність її рядів. В. І. Ленін не тільки визначив організаційні основи, на яких повинна будуватись Комуністична партія, а й конкретизував їх у твердих нормах партійного життя.

Ленінські організаційні принципи партійного будівництва і норми партійного життя, що з них випливають, одержали закріплення і розвиток у Статуті партії, який, за виразом Леніна, становить собою «формальний вияв організованості...»². На відміну від програми партії, що науково обґрунтовує найближчі і кінцеві цілі її боротьби, Статут визначає форми побудови і методи практичної діяльності партії, спрямовані на успішне виконання поставлених програмою завдань. Значення Статуту полягає в тому, що він доповнює ідейну єдність партії її організаційною єдністю. Без найсуворішого додержання Статуту партія не змогла б виконати роль керівника і організатора мас. Тому вона завжди боролась і бореться проти всіх спроб порушити норми статуту і закони партійного життя, ревізувати ленінські організаційні принципи.

В організаційних питаннях, як і в питаннях теорії і практичної діяльності, Комуністична партія стоїть на ґрунті творчого марксизму. Вона не перетворює раз встановлені організаційні форми і методи партійної роботи у догму, мертву схему. У рішенні X з'їзду РКП(б) вказувалося, що «партія революційного марксизму в корені заперечує шукання абсолютно правильної, придатної для всіх ступенів революційного процесу, форми партійної організації, а так само і методів її роботи. Навпаки, форма організації і методи роботи цілком визначаються особливостями даної конкретної історичної обстановки і тими завданнями, які з цієї обстановки безпосередньо випливають»³. Смілива заміна застарілих форм організації і методів роботи новими забезпечує партії на кожному етапі її розвитку створення найдосконалішої, відточеної організаційної зброї для найкращого і найбільш успішного виконання нових політичних завдань. Ці зміни і вдосконалення організаційних форм і методів партійної роботи знаходять своє відображення у Статуті.

Після прийняття першого Статуту на II з'їзді РСДРП (липень — серпень 1903 р.) він неодноразово переглядався і доповнювався на наступних з'їздах і конференціях. Зміни і доповнення, що вносилися до Статуту, відбивали боротьбу більшовиків за створення бойової централізованої партії, непримиренної до опортунізму і здатної керувати боротьбою за завоювання диктатури пролетаріату. Боротьба ленінців на II з'їзді РСДРП за Статут партії мала величезне значення. Створення справді революційної партії робітничого класу на організаційних основах, розроблених «Искрой», було головним завданням з'їзду. В. І. Ленін говорив, що «...вся справа *фактичного* відновлення партії *не могла* вважатися закінченою без визнання всією партією і формального закріплення певних організаційних ідей. Виконати це завдання і повинен був організаційний статут партії»⁴.

² В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 322.

³ «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 484.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 213.

Про надання В. І. Леніним великого значення Статуту партії свідчить розроблення ним до з'їзду трьох варіантів проекту Статуту, всі параграфи якого відповідали завданню створення монолітної, бойової революційної партії пролетаріату на основі принципу демократичного централізму з врахуванням важких нелегальних умов її існування. Особливо чітко ідея створення централізованої партії в Росії була виражена в першому параграфі ленінського проекту Статуту, який визначав членство в партії такими трьома основними умовами: визнання програми, подання партії матеріальної допомоги і особиста робота в одній з партійних організацій. Зрозуміло, чому на з'їзді саме по цьому параграфу відкрили вогонь усі опортуністичні елементи.

Чіткому ленінському формулюванню було протиставлене опортуністичне положення Мартова, який замінив вимогу особистої участі члена партії в одній з партійних організацій розпливчастим положенням про особисте сприяння партії під керівництвом однієї з її організацій. Широко відкриваючи двері партії для непролетарських елементів, мартовське положення виражало опортуністичні погляди на партію, як на щось неформлене, рихле і розпливчасте. Пролетарській організованості і суворій дисципліні в партії воно протиставляло дрібнобуржуазний індивідуалізм і панський анархізм. «На словах,— писав В. І. Ленін,— формула Мартова відстоює інтереси широких верств пролетаріату; на ділі ця формула послужить інтересам буржуазної інтелігенції, яка цурається пролетарської дисципліни і організації»⁵. Мартовську формулу на з'їзді підтримали всі опортуністичні елементи — від «економіста» Акімова до Троцького, які виступали проти створення революційної пролетарської партії. У своїх поглядах на партію опортуністи орієнтувались на західноєвропейські соціал-демократичні партії старого типу. Не випадково К. Каутський беззастережно підтримував опортуністичне формулювання Мартова. Підтримане опортуністами мартовське формулювання незначною більшістю голосів було прийняте II з'їздом РСДРП. То була тимчасова перемога опортуністів. За винятком першого параграфа прийнятий з'їздом Статут партії закріпив принцип централізму у побудові партії на противагу опортуністичному принципу автономізму меншовиків і федералізму бундівців.

Вищим органом партії було оголошено партійний з'їзд. Як керівні партійні органи було створено два центри: Центральний Комітет, який знаходився в Росії і мав керувати практичною діяльністю партії, і Центральний Орган (газета «Искра»), що перебував за кордоном і був покликаний здійснювати ідейне керівництво. З'їзд відхилив пропозиції опортуністів, спрямовані на підрив керівної ролі Центрального Комітету, і надав йому широкі повноваження. У Статуті говориться, що ЦК «організує комітети, союзи комітетів і всі інші установи партії і керує їх діяльністю; розподіляє сили і засоби партії... і взагалі об'єднує і спрямовує всю практичну діяльність партії»⁶. Ці положення зберігались в усіх наступних статутах партії.

Статут також передбачав найтісніший зв'язок центральних органів з місцевими, з усіма членами партії. Членам партії надавалося право звертатися з заявами в будь-яку партійну інстанцію аж до ЦК і з'їзду; кожна організація зобов'язана була подавати в керівні партійні органи, аж до ЦК, відомості про свою діяльність і особовий склад. Місцевим комітетам була надана автономність у вирішенні специфічних місцевих питань. Всі партійні організації і установи вирішували спра-

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 238.

⁶ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 45.

ви простою більшістю голосів. На забезпечення в партії централізованого колективного керівництва були спрямовані пропозиції В. І. Леніна про створення Ради партії і про суворий взаємний контроль ЦК і ЦО над кооптацією в центрі. Однак в цьому питанні опортуністичній частині з'їзду вдалося провести таке рішення про склад Ради і про кооптацію, яке перетворило Раду з вищої установи партії в орган примирення, внесло сваволлю і анархію у справу добору особового складу центральних установ. Це було використано меншовиками для захоплення керівних органів партії і боротьби проти більшовиків.

Перемога ленінських організаційних принципів у цілому була закріплена обранням В. І. Леніна та його прихильників до центральних установ партії. «Політичне значення цього простого факту,— вказував В. І. Ленін,— полягало в тому, що більшість партійного з'їзду, перемігши, закріплює свій вплив проведенням більшості і в партійне правління, створенням організаційного базису для боротьби за допомогою статуту з тим, що ця більшість вважала хиткістю, нестійкістю і розпливчатістю»⁷. Більшовики, тобто прихильники В. І. Леніна, одержавши більшість голосів під час виборів, стали виразниками ідей послідовного революційного пролетарського крила партії, меншовики — виразниками ідей опортуністичного інтелігентського крила.

Боротьба, що розгорнулася в середині РСДРП після II з'їзду, наочно показала силу і життєвість більшовицьких організаційних принципів. У праці «Крок вперед, два кроки назад» В. І. Ленін дав вичерпну критику організаційного опортунізму меншовиків, показав небезпечність припущення значення організації для робітничого руху.

III з'їзд РСДРП (квітень 1905 р.), врахувавши боротьбу партії з опортунізмом меншовиків в організаційних питаннях і узагальнивши перший досвід її діяльності в умовах революції, що почалась в Росії, затвердив новий Статут партії. Зміни Статуту стосувались найважливіших його пунктів: з'їзд одностайно прийняв формулювання першого параграфу Статуту в ленінській редакції, відмовився від системи двох самостійних центрів (ЦК і ЦО) з посередником у вигляді Ради партії і прийняв історичне рішення про створення єдиного керівного центра партії в особі ЦК, передавши йому функції призначення відповідального редактора ЦО з свого середовища. У статті «Третій з'їзд» В. І. Ленін писав, що на час II з'їзду опорою стійкості була і вважалася редакція «Искры», після II з'їзду нестійкою виявилась саме закордонна редакція,— партія ж виросла, безперечно і значно виросла, саме в Росії. Призначення редакції ЦО Центральним Комітетом партії не могло не зустріти при цих умовах співчуття маси партійних працівників⁸. За пропозицією В. І. Леніна для погодженої і колективної роботи була прийнята постанова про загальні збори членів ЦК, що мали скликатись щонайменше один раз на 4 місяці.

Нові умови, що склались внаслідок революції 1905 р., відкривали перед партією можливості розширення демократичних засад в практичній діяльності партійних організацій. III з'їзд вніс до Статуту доповнення, спрямовані на підвищення ролі і відповідальності місцевих організацій. На випадок відмови ЦК скликати з'їзд на вимогу половини комітетів новий Статут, прийнятий на III з'їзді, надавав місцевим організаціям право обрати Організаційний комітет по скликанню з'їзду. Прийнятий III з'їздом Статут партії був могутньою організаційною зброєю

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 7, стор. 284.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 400.

в боротьбі за партійну єдність і ліквідацію партійної кризи, за розширення й зміцнення зв'язків партії з широкими масами.

Ні в яке порівняння з ним не міг іти статут меншовиків, прийнятий Женевською конференцією. Ця, як говорив В. І. Ленін, «шестиповрхова колимага», яка, «навіть коли б її вдалося збудувати, не зможе зрушити з місця»⁹. Це визнали й самі меншовики, які, маючи чисельну перевагу на IV Об'єднавчому з'їзді РСДРП (квітень 1906 р.), змушені були прийняти ленінське формулювання першого параграфа Статуту, а також визнати більшовицький принцип демократичного централізму. Визначним досягненням IV з'їзду було прийняття рішення про об'єднання з польською і латиською соціал-демократіями, які увійшли до складу РСДРП як територіальні організації. Об'єднання національних соціал-демократичних партій Росії у складі РСДРП означало торжество принципів пролетарського інтернаціоналізму.

Однак меншовицькій більшості на IV з'їзді вдалося відновити стару систему двох центрів — ЦК і ЦО. Це послаблювало централізоване керівництво партією, вкрай необхідне для швидкого прийняття твердих рішень відповідно до ходу революції. Вже на V з'їзді РСДРП (квітень — травень 1907 р.) переважною більшістю голосів було відновлено у Статуті прийнятий III з'їздом партії порядок виборів ЦК як основного керівного партійного центра між з'їздами. Для зміцнення зв'язку ЦК з партійними організаціями і колективного вироблення рішень з найважливіших питань V з'їзд включив до Статуту пункт про скликання періодичних (щонайменше одного разу в 3—4 місяці) нарад представників обласних і національних партійних організацій.

У зв'язку з поразкою революції 1905—1907 рр. і встановленням жорстокого поліцейського терору постало завдання виробити такі форми організаційної побудови партії і методи її роботи, які забезпечили б збереження і зміцнення нелегальних більшовицьких організацій, нормальне функціонування їх органів. На це й були спрямовані зміни і доповнення, внесені до Статуту VI Празькою конференцією РСДРП (січень 1912 р.), яка підтвердила рішення V конференції РСДРП (грудень 1908 р.) про допущення кооптації членів до партійних органів як тимчасового заходу, тимчасового відступу від принципів демократичного централізму. Статут дозволив ЦК по можливості частіше скликати партійні конференції, але не зумовлював їх скликання певними строками і нормою представництва.

Велику роль в організаційному зміцненні партії, в перебудові методів і форм її діяльності відповідно до нової обстановки, що склалась після перемоги буржуазно-демократичної революції, і курсу партії на збройне повстання відіграв Статут, прийнятий на VI з'їзді РСДРП (1917 р.). Він поставив ще більш високі вимоги перед членами партії. Закріпивши ленінський принцип про приналежність до партії, з'їзд доповнив перший параграф Статуту новим принципово важливим положенням про підкорення членів партії всім її постановам. Підвищення вимог партії до своїх членів знайшло відображення і в порядку прийому до партії, згідно з яким вступаючі подавали рекомендації двох членів партії і затверджувались загальними зборами даної організації. Відтоді прийняття до партії за рекомендацією стало правилом, якого суворо дотримується наша партія. Статут вперше вводив також регулярну сплату членських внесків. Члени партії, які протягом трьох місяців не сплатили без поважних причин внесків, виключалися з партії.

⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 496.

Статут також передбачав право комуністів, виключених з партії, оскаржити рішення місцевої організації у вищих партійних органах.

У Статуті було підтверджено, що всі партійні організації будуються на началах демократичного централізму. Вищим органом партії є з'їзд. Вперше були сформульовані функції з'їзду, а також закріплено рішення женецького пленуму ЦК (серпень 1908 р.) про те, що ЦК для поточної роботи виділяє з свого середовища вузький склад Центрального Комітету або ж Політбюро ЦК. Поряд з новим Статутом VI з'їзд партії прийняв важливу постанову про підкорення фракцій в усіх позапартійних установах постановам партії і керівництву відповідних партійних центрів. Це рішення з'їзду потім увійшло до наступних статутів партії.

Після перемоги Жовтневої революції Комуністична партія вступила в новий історичний етап, стала правлячою партією, основною керівною і спрямовуючою силою в системі диктатури пролетаріату. В. І. Ленін говорив, що «для успішного управління необхідно, *крім* уміння переконати, *крім* уміння перемогти в громадянській війні, уміння *практично організувати*. Це — найтрудніше завдання, бо справа йде про організацію по-новому найглибших, економічних основ життя десятків і десятків мільйонів людей»¹⁰. Щоб здійснити нові величезні завдання, які постали перед партією в ході соціалістичного будівництва, потрібно було передусім постійно вдосконалювати організацію партії, форми і методи партійної роботи.

Відповідно до рішень VIII з'їзду РКП(б) перший Статут партії, як керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства, був прийнятий на VIII партійній конференції (грудень 1919 р.). В ньому було відображено корінні зміни, що сталися в країні і партії, узагальнено досвід дворічної діяльності в нових умовах. Зміни, внесені в Статут, були спрямовані на підвищення активності і боєздатності партії та її членів, зміцнення єдності і дисципліни в партії, підвищення рівня організаційно-партійної роботи. Конференція уточнила формулювання першого параграфу Статуту, записавши, що членом партії вважається кожний працюючий в одній з її організацій замість старого положення: «який входить в одну з її організацій». Тим самим Статут прагнув підвищити активність комуністів, «зробити з них *працівників нового будованого комуністичного суспільства*»¹¹. Однією з найважливіших змін Статуту було введення кандидатського стажу для тих, хто вступав у члени партії. Це сприяло більш ретельному і суворому добору в партію кращої частини робітників і трудящих селян, перешкоджало вступу до її рядів ворожих, кар'єристських і шкурних елементів. Відтоді кандидатський стаж зберігається в усіх наступних статутах. Піклування про зміцнення партійних рядів знайшло відображення в розділі про партійну дисципліну, де були перелічені різні заходи партійного стягнення як для окремих членів партії, так і для окремих організацій.

Підкреслюючи, що керівним принципом організаційної побудови партії є демократичний централізм, Статут вперше дав чітку схему побудови партії від вищих органів (Всеросійський з'їзд, ЦК) до первинної організації (осередок) і визначив їх функції. Статут узаконив структуру ЦК, що склалась на той час. Для виконання поточної роботи в ЦК були створені Політбюро, Оргбюро і Секретаріат. Ця структура існувала до XIX з'їзду КПРС.

На основі рішень VIII з'їзду партії в організаційному питанні ко-

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 210.

¹¹ «КПРС в резолюціях...», ч. I, стор. 441.

муністичні партії України, Литви, Латвії і Білорусії, які утворились у 1918—1919 рр., увійшли до складу єдиної централізованої Комуністичної партії з єдиним ЦК, який керував усією роботою. Центральним Комітетам Комуністичних партій республік надавались права обласних комітетів. Вперше в Статуті були визначені організаційні форми взаємовідносин між партійними і державними організаціями. Розроблення таких форм мало життєве значення для правлячої партії, перед якою на весь зріст постали завдання керівництва численними радянськими, профспілковими та іншими організаціями. Статут узаконював положення про керівну й спрямовуючу роль Комуністичної партії в системі диктатури пролетаріату, що її вона здійснює через партійні фракції, і зафіксував нову назву нашої партії — РКП(б), прийняту за пропозицією В. І. Леніна VII з'їздом в березні 1918 р.

Закінчення громадянської війни і перехід до мирного будівництва створили умови для ліквідації всіх обмежень внутріпартійної демократії, перенесення центра ваги в партійній роботі на керівництво господарським і культурним будівництвом та поліпшення масово-політичної роботи серед трудящих. Водночас поява всередині партії різних фракцій та угруповань вимагала зміцнення єдності партійних рядів і поліпшення якісного складу партії. Керуючись вказівками В. І. Леніна, даними в листі «Про умови прийому нових членів до партії», XII партконференція (серпень 1922 р.) внесла нові зміни до Статуту. Було передбачено введення категорій під час прийому до партії в залежності від соціального становища вступаючих. Це полегшувало вступ до партії кадровим робітникам і утруднювало особам з інших соціальних груп. У наступні роки Комуністична партія неодноразово змінювала умови прийому до своїх рядів, підвищуючи вимоги до вступаючих у партію. З метою зміцнення єдності і авторитету партії Статут закріпив рішення IX конференції і X з'їзду РКП(б) про створення контрольних комісій.

Виняткове значення для збереження і зміцнення єдності в партії, для забезпечення принципу колективності партійного керівництва мали вказівки і пропозиції В. І. Леніна, викладені в його останніх статтях і листах. Звернувшись до XII з'їзду партії з листом про реорганізацію Робсельінспекції і створення об'єднаного органу ЦКК—РСІ, В. І. Ленін підкреслював величезне значення цієї нової форми організації для розширення зв'язків партії з масами, зміцнення партійної і державної дисципліни, для вдосконалення радянського державного апарату. Як один із заходів забезпечення єдності партії, піднесення авторитету ЦК і поліпшення партійного апарату В. І. Ленін пропонував збільшення кількості членів ЦК з 27 до 50—100 чоловік. Ці пропозиції В. І. Леніна були враховані в рішеннях XII і XIII з'їздів партії.

Великий досвід партійно-організаційної роботи в роки відбудови народного господарства був узагальнений партією в новому Статуті, прийнятому на XIV з'їзді ВКП(б) (грудень 1925 р.). Зміни і доповнення, що їх вніс до Статуту XIV з'їзд партії, мали забезпечити умови для дальшого зміцнення єдності партійних рядів, розгортання внутріпартійної демократії, посилення керівної ролі партії у виконанні наступних завдань індустріалізації країни і колективізації сільського господарства.

Продовжуючи лінію на суворе регулювання соціального складу партії, новий Статут водночас полегшував умови прийому для промислових робітників, виділивши їх в окрему підгрупу першої категорії. При цьому з'їзд керувався вказівками В. І. Леніна про те, що «у нас раз у раз вважаються за робітників такі особи, які ні найменшої серйоз-

ної школи, в розумінні великої промисловості, не пройшли»¹². В новому Статуті чітко розмежовувались права членів і кандидатів у члени партії. Схема організаційної побудови партії встановлювалась відповідно до утворення СРСР і нового територіального поділу (область, округ, район). З XIV з'їзду партія почала називатися Всесоюзна Комуністичною партією (більшовиків).

Враховуючи позитивний досвід створення на великих підприємствах цехових партійних організацій, Статут закріплював цю нову форму організації. У Статуті були також враховані особливі умови діяльності партійних організацій у Червоній Армії і Флоті. Новим важливим положенням Статуту, яке збереглося й досі, є надання ЦК прав затверджувати редакторів газет великих місцевих парторганізацій. Цей пункт Статуту був спрямований проти спроб опозиціонерів використати газети місцевих парторганізацій як фракційні органи, як це було у свій час з «Ленинградской правдой». В інтересах зміцнення єдності партії, практичного здійснення Центральним Комітетом контролю за добром керівних партійних кадрів Статут надавав ЦК право затверджувати секретарів і членів бюро крайових і рівнозначних їм комітетів партії. Нещадно борючись проти ворогів лєнінізму, Комуністична партія на підставі нового Статуту ще тісніше об'єдналась навколо Центрального Комітету, розширила свої зв'язки з масами, забезпечила перетворення в життя генеральної лінії партії на індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства.

XVII з'їзд ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) розглянув і затвердив новий Статут партії, головною метою якого було піднесення організаційної роботи до рівня політичних завдань¹³. У вступній частині Статуту давалось коротке визначення Комуністичної партії, підкреслювалась її керівна роль у боротьбі трудящих за побудову соціалістичного суспільства. Для посилення відповідальності комуністів за проведення лінії партії в життя Статут вперше конкретизував обов'язки членів партії, які включали цілу програму підвищення їх ідейної озброєності, культурності, трудової і виробничої кваліфікації. Збереження категорій для вступаючих до партії було зв'язане не тільки з необхідністю запобігти напливу до рядів партії випадкових людей, а й із завданням підвищення ідейно-теоретичного рівня комуністів. Для згуртування навколо партії безпартійних активістів встановлювались групи співчуваючих. Одним з методів очищення рядів партії від ворожих, шкурницьких і випадкових елементів вважались масові чистки, які проводились партією з 1921 р., але в Статуті досі не були закріплені.

У Статуті вперше було дано розгорнуте формулювання суті принципу демократичного централізму. Замість територіальної ознаки побудови партії Статут, враховуючи досвід діяльності політвідділів у сільському господарстві та на транспорті, вводив територіально-виробничу ознаку. З метою максимального наближення партійних організацій до виробництва і посилення конкретного керівництва Статут запровадив нову структуру апарату керівних партійних органів: в ЦК ВКП(б), обкомах, крайкомах і ЦК компартій союзних республік створювались виробничо-галузеві відділи.

Велику увагу Статут приділив роботі первинних партійних організацій, які досі називалися осередками. Зрісши ідейно і кількісно, осередки і назвою і функціями не відповідали дійсному стану справ на місцях. Тому Статут поклав на первинні партійні організації більш

¹² В. І. Лєнін, Твори, т. 33, стор. 217.

¹³ «КПРС в резолюціях...», ч. III, стор. 212.

широкі завдання, що сприяло піднесенню їх ролі на виробництві. За ново був розроблений у Статуті розділ про внутріпартійну демократію і партійну дисципліну. З'їзд відзначив, що тільки на основі внутріпартійної демократії може бути розгорнена більшовицька самокритика і зміцнена партійна дисципліна. Статутом допускались дискусії з питань партійної політики. Але, враховуючи досвід боротьби партії з троцькістсько-зінов'євською і бухарінською антипартійними групами, які використовували дискусію для підризу єдності партії, Статут передбачав чіткі умови проведення дискусій. З особливою силою в ньому була підкреслена необхідність збереження єдності партії.

З метою здійснення суворої дисципліни внутрі партії і збереження єдності партії Статут надавав право ЦК ВКП(б) «застосовувати у випадках порушення дисципліни або відродження чи допущення фракційності всі заходи партійних стягнень аж до виключення з партії, а щодо членів ЦК — переведення в кандидати, і, як крайній захід, виключення з партії»¹⁴. Ці повноваження ЦК, записані за пропозицією В. І. Леніна ще в рішенні X з'їзду «Про єдність партії», збережені і в нині діючому Статуті.

Перемога соціалізму в СРСР внесла докорінні зміни в економіку і класову структуру країни. Були ліквідовані експлуататорські елементи, рушійними силами соціалістичного ладу стали морально-політична єдність радянського суспільства, непорушна дружба народів, радянський патріотизм. СРСР вступав тоді у смугу завершення побудови соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму. Всі ці великі історичні перемоги, а також нові завдання, які постали перед партією, знайшли відображення у Статуті, що був прийнятий на XVIII з'їзді ВКП(б) (березень 1939 р.).

З'їзд відмінив категорії по прийому до партії і встановив умови, однакові для всіх вступаючих, за винятком виходців з інших партій. Цей порядок не означав відходу від випробуваного ленінського принципу уважного добору в партію. Новий Статут підвищував відповідальність парторганізацій за прийом до партії кращих представників робітничого класу та інших верств трудящих. Статут зобов'язав усіх комуністів наполегливо працювати над підвищенням своєї свідомості, над засвоєнням основ марксизму-ленінізму. Відмінялись масові чистки, ліквідувались групи співчуваючих, оскільки в усіх масових організаціях партія мала широкі резерви безпартійного активу. Очищення рядів партії від недостойних людей, говорилося у Статуті, повинно відбуватись звичайним порядком, при цьому підкреслювалась необхідність проявлення максимуму обережності під час вирішення питання про виключення з партії того чи іншого її члена.

XVIII з'їзд доповнив Статут пунктом про права членів партії, що сприяло підвищенню активності і самодіяльності комуністів, дальшому розгортанню внутріпартійної демократії, критики та самокритики. На дальший розвиток внутріпартійної демократії були спрямовані й положення, які забороняли кооптацію в партійні органи, голосування під час виборів списком і встановлювали проведення таємного голосування. У Статуті було також записано, що в міських і промислових центрах регулярно скликаються активи, а у великих містах — районні активи. З метою підвищення ролі первинних парторганізацій у господарському будівництві їм надавалось право контролю за діяльністю адміністрації. У зв'язку з тим, що головним завданням комісії партійного контролю стала перевірка виконання рішень партії, вона обиралась тепер не

¹⁴ «КПРС в резолюціях...», ч. III, стор. 230.

з'їздом, а пленумом ЦК. Вперше до Статуту було введено розділ, в якому визначались завдання комсомолу, його права і взаємовідносини з партією.

Прийнятий XVIII з'їздом партії Статут забезпечував перебудову роботи всіх партійних організацій на основі розгорнутої внутріпартійної демократії, сприяв підвищенню активності та ініціативи комуністів. Однак на практиці, в зв'язку з культом особи Й. В. Сталіна, допускались порушення ленінських норм партійного життя і принципів більшовицького керівництва. Це негативно відбивалось на роботі партійних організацій, знижувало активність комуністів, хоч і не могло змінити глибоко демократичних начал внутріпартійного життя партії.

Вирішення завдань переходу від соціалізму до комунізму поставило підвищені вимоги до кожного комуніста, до кожної партійної організації. Відповідно до цього XIX з'їзд партії (жовтень 1952 р.), узагальнивши величезний досвід партійного будівництва, прийняв новий Статут, який знаменував дальший крок творчого розвитку ленінських організаційних принципів відповідно до сучасних завдань будівництва комунізму. М. С. Хрущов у доповіді про зміни в Статуті ВКП(б) підкреслив, що прийняття нового Статуту стане засобом посилення ідейного виховання комуністів, кадрів партії і держави в дусі ленінізму, дальшого розгортання внутріпартійної демократії, критики та самокритики¹⁵.

В Статуті дано коротке визначення Комуністичної партії Радянського Союзу як добровільного бойового союзу одноступенів-комуністів, організованого з представників робітничого класу, трудящого селянства і трудової інтелігенції, сформульовано основні завдання партії на сучасному етапі комуністичного будівництва. Цим визначенням, а також уточненням обов'язків і прав комуністів новий Статут ще вище підняв звання і роль члена Комуністичної партії як активного, свідомого і самовідданого бійця за виконання її рішень. Особливо підкреслювався обов'язок комуніста берегти єдність партії як головну умову її сили і могутності. Статут уточнив також завдання місцевих партійних організацій, висунув на перший план роботу по перетворенню в життя рішень партії, розгортанню партійної критики та самокритики, посиленню ідеологічної роботи.

Відповідно до принципів демократичного централізму Статут змінив структуру центральних партійних органів. З'їзд визнав недоцільним надалі скликати всесоюзні партійні конференції, бо основні питання партійної політики повинні своєчасно розглядатись на з'їздах і пленумах ЦК. Політбюро ЦК, враховуючи фактичні функції, які воно виконувало, було реорганізовано в Президію ЦК. Оргбюро було ліквідовано, а вся організаційна робота ЦК виконавчого характеру була зосереджена в Секретаріаті ЦК. Для підвищення ролі органів партійного контролю в боротьбі з порушниками партійної дисципліни і моралі Комісія партійного контролю була реорганізована в Комітет партійного контролю при ЦК КПРС.

XIX з'їзд партії прийняв також рішення про перейменування партії з ВКП(б) у Комуністичну партію Радянського Союзу. Нова назва більш точно визначає зміст завдань партії і більше відповідає назві державних органів нашої країни.

Статут може бути могутньою організаційною зброєю лише при умові, якщо партійні організації і всі комуністи суворо і неухильно виконуватимуть його вимоги. «...Партія повинна сама стежити за виконанням

¹⁵ Н. С. Хрущев, Доклад XIX съезду партии об изменениях в Уставе ВКП(б), М., 1953, стор. 29.

статуту її службовими особами..., — писав В. І. Ленін. — Той не гідний звання члена партії, хто не вміє вимагати і *добиватися* від своїх довірених виконання їх партійних обов'язків відносно їх довіритель»¹⁶.

Величезна заслуга Центрального Комітету на чолі з М. С. Хрущовим полягає в тому, що він на основі прийнятого Статуту розробив і здійснив ряд заходів, спрямованих на викорінювання наслідків культу особи і безумовне виконання розроблених В. І. Леніним, перевірених досвідом норм партійного життя, принципу колективного керівництва. Першочергове значення мала перебудова роботи центральних органів партії. Регулярно, відповідно до Статуту, стали скликатись пленуми ЦК. Центральний Комітет знову став постійно діючим колективним органом. Починаючи з вересня 1953 р. партія ввела в практику широку участь у роботі пленумів ЦК місцевих керівних партійних, радянських і господарських працівників, а також передовиків виробництва. Величезну роль у піднесенні творчої активності комуністів відіграли вказівки ЦК КПРС про постановку на обговорення партійних організацій найважливіших рішень партії. В зв'язку з цим зросла роль зборів первинних партійних організацій і партійних активів, посилювався контроль знизу, підвищилась вимогливість комуністів до своїх керівників, ширше розгорнулася критика недоліків і помилок. Ліквідуючи порушення радянської законності, партія організувала ретельну перевірку справ засуджених партійних, радянських, господарських, військових та інших працівників, внаслідок чого необгрунтовано в свій час репресовані були повністю реабілітовані.

З метою забезпечення дальшого розвитку внутріпартійної демократії ЦК скасував посаду парторгів ЦК на підприємствах та в інших організаціях, де вони були. Поряд з вирішенням найважливіших організаційних питань партія безустанно дбала про підвищення рівня ідеологічної роботи.

XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.), схваливши проведену Центральним Комітетом велику роботу по відновленню ленінських норм партійного життя, дав настанову на дальше зміцнення рядів партії, посилення її керівної ролі в країні, на розвиток внутріпартійної демократії і удосконалення стилю і методів партійної роботи. Відповідно до цього були внесені зміни в Статут. Щоб створити партійним комітетам можливість ретельніше готуватися до пленумів і забезпечити активне обговорення на них корінних питань, з'їзд збільшив проміжок між пленумами обкомів, крайкомів і ЦК компартій республік до чотирьох місяців, а між пленумами окружкомів, міськкомів і райкомів партії — до трьох місяців. Були змінені також строки скликань з'їздів компартій союзних республік, крайових, обласних, окружних, міських, районних конференцій з одного разу в півтора року до одного разу в два роки, а скликання з'їздів компартій союзних республік, які мали обласний поділ, могло проводитися раз у чотири роки. З метою розширення прав місцевих партійних органів з'їзд надав право обкомам, крайкомам і ЦК союзних республік створювати на великих підприємствах і в установах, в яких налічувалось понад 300 комуністів, партійні комітети. Виходячи із завдань посилення впливу партійних організацій у цехах, бригадах і на ділянках підприємств, колгоспів, МТС і радгоспів, з'їзд дозволяв райкомам, міськкомам і відповідним політвідділам створювати цехові парторганізації при наявності не менше 50 комуністів. Були ліквідовані політвідділи на транспорті, а також уповноважені комітети партійного контролю в республіках, краях і областях.

¹⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 194.

Яскравим свідченням наполегливої і послідовної боротьби ЦК за зміцнення єдності партії було викриття і засудження антипартійної діяльності групи Маленкова, Кагановича, Молотова, Булганіна і Шепілова. Усунувши з свого шляху групу розкольників, партія ще тісніше згуртувалась навколо ленінського Центрального Комітету.

Виняткову однастайність і монолітність рядів нашої партії, високу активність партійних організацій і всіх комуністів з новою силою продемонстрував ХХІ з'їзд КПРС (січень — лютий 1959 р.). В доповіді М. С. Хрущова про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр. і в резолюції з'їзду були науково обгрунтовані завдання комуністичного будівництва в СРСР на сучасному етапі, висвітлені важливі теоретичні проблеми переходу країни від соціалізму до комунізму. ХХІ з'їзд КПРС відобразив також зрослий авторитет Комуністичної партії, в ряди якої за період між ХХ і ХХІ з'їздами вступило понад мільйон чоловік. З розвитком радянського суспільства до комунізму розширюється, поглиблюється і збагачується новим змістом керівна діяльність Комуністичної партії. Це передбачає піднесення на новий, більш високий рівень усієї партійно-організаційної та ідейно-політичної роботи. Звідси — увага партії до побудови і вдосконалення свого апарату, до вироблення гнучких і різноманітних форм та методів роботи, які активно сприяли б успішному здійсненню поставлених завдань.

Для поліпшення керівництва господарством у первинних партійних організаціях створені комісії по здійсненню права контролю за діяльністю адміністрації підприємств промисловості, транспорту, будівництва і торгівлі. З метою зміцнення зв'язку партії з народом, повного використання багатого досвіду мас систематично організовуються всенародні обговорення державних проблем, що назріли, широкі наради працівників різних галузей господарства і культури, участь сотень новаторів, передовиків виробництва у роботі пленумів ЦК КПРС та ін.

Розгортаючи внутріпартійну демократію, багато партійних комітетів вишукують нові форми роботи, які забезпечують ще більший розвиток самодіяльності комуністів: практикуються звіти міськкомів і райкомів партії на зборах первинних організацій про виконання рішень партійних конференцій, пленумів комітетів і зборів партійного активу, а також критичних зауважень і пропозицій комуністів; значно розширилась сітка цехових організацій і партійних груп на промислових підприємствах; створені парткоми в колгоспах і радгоспах, у зв'язку з чим права первинних організацій передані партійним організаціям бригад, ферм, відділень; збільшилась кількість членів райкомів, міськкомів, обкомів за рахунок комуністів, які працюють безпосередньо на виробництві; створена широка сітка позаштатних інструкторів партійних комітетів та ін.

У багатогранній діяльності партійних організацій відображено невичерпний процес творчих шукань партією найкращих методів і засобів мобілізації та організації мас на розв'язання дедалі нових політичних, економічних і культурних завдань. Узагальнити цей досвід, привести партійну роботу у відповідність з новими вимогами періоду розгортаного комуністичного будівництва — таке одне з найголовніших завдань наступного ХХІІ з'їзду КПРС.

Р. Г. СИМОНЕНКО

**ДОКУМЕНТИ НАРАДИ ПРЕДСТАВНИКІВ
КОМУНІСТИЧНИХ ТА РОБІТНИЧИХ ПАРТІЙ —
ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ
ПРО МИРНЕ СПІВІСНУВАННЯ**

Московська нарада представників комуністичних і робітничих партій, яка відбулася в листопаді 1960 р., ознаменувала новий триумф революційної теорії і практики марксизму-ленінізму, відкрила перед усім людством шляхи дальшого посилення величної боротьби за мир і соціалізм. Одноголосно схвалена Нарадою Заява містить виклад спільної ідейної платформи і програми боротьби світового комуністичного руху. Вона дає оцінку та визначення головних факторів світового розвитку, охоплює найскладніші внутрішні явища двох світових систем — соціалістичної та капіталістичної, з'ясовує нові фактори в міжнародному житті, що владно пробивають собі шлях у майбутнє, і розкриває найвеличніші завдання, які ставить історія перед прогресивним людством та його бойовим авангардом — комуністами. У Заяві підкреслюється, що «найпекучіша проблема нашого часу — проблема війни і миру»¹. Заява представників 81 комуністичної і робітничої партії становить новий крок у творчому розвитку ленінського вчення про мирне співіснування двох систем.

В. І. Леніну належить всесвітньо-історичної важливості заслуга в обґрунтуванні, захисті і практичному здійсненні мирних взаємовідносин пролетарської держави з капіталістичними країнами. Ленінська теорія мирного співіснування була результатом розвитку марксистсько-ленінської теорії в той історичний період, коли перед пролетаріатом постало безпосереднє завдання оволодіння владою і забезпечення зовнішніх умов для успішного будівництва безкласового суспільства, нарешті, тоді, коли це завдання стало здійснюватись країною Рад. Окремі положення про співіснування протягом певного історичного періоду країн з різним суспільно-політичним ладом ще в 1882 р. висловлював Енгельс, який писав, що пролетаріат після перемоги не буде застосовувати силу у відносинах з іншими країнами і примушувати їх до переходу на соціалістичний шлях розвитку. «Одно тільки безперечне: переможний пролетаріат не може ніякому чужому народові нав'язувати ніякого ошасли-

¹ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», К., 1960, стор. 20.

лення, не підриваючи цим своєї власної перемоги»². У творах основоположників наукового комунізму було недвозначно вказано на прагнення переміщеного пролетаріату до миру з країнами, де ще лишається старий суспільний лад.

Розвинувши далі думки основоположників наукового соціалізму, В. І. Ленін розробив теорію про мирне співіснування двох систем. Вона органічно випливає із створеного ним вчення про перемогу соціалістичної революції в одній окремо взятій країні. «Розвиток капіталізму відбувається надзвичайно нерівномірно в різних країнах,— вказував В. І. Ленін.— Інакше й не може бути при товарному виробництві. Звідси незаперечний висновок: соціалізм не може перемогти одночасно в усіх країнах. Він переможе спочатку в одній або кількох країнах, а всі інші на протязі деякого часу залишаться буржуазними або добуржуазними»³. Отже, співіснування різних соціально-політичних систем випливає з об'єктивної закономірності історичного розвитку людського суспільства.

Після другої світової війни почався новий етап мирного співіснування та економічного змагання двох систем. Цей етап відбувається у нову епоху, коли невпинно зміцнюються могутні сили соціалізму і вирішально послаблюються позиції капіталізму. Сьогодні ці зміни визначають становище в світі. М. С. Хрущов вказував, що «аналіз світової обстановки, якою вона склалась на початок шістдесятих років XX століття, не може не викликати у кожного бійця великого комуністичного руху почуття глибокого задоволення і законної гордості. Справді, товариші, життя набагато перевершило навіть найсміливіші, найбільш оптимістичні передбачення і сподівання»⁴.

Соціалістична революція перемогла в багатьох країнах Європи і Азії, територія яких становить третину земної кулі, а населення — половину людства. Країни світової соціалістичної системи становлять могутній і незалежний табір, економіка якого бурхливо розвивається, лишаючи далеко позаду себе темпи розвитку капіталістичного господарства, демонструючи практичне втілення ідей марксизму-ленінізму. В умовах дедалі зростаючої переваги сил соціалізму над силами імперіалізму, сил миру над силами війни, реакція робить усе, щоб продовжити й загострити «холодну війну», посилити підготовку нової світової війни. Проблема війни і миру стала «наріжним питанням всієї політики всіх країн земної кулі, питанням життя і смерті десятків мільйонів людей»⁵.

Комуністичні і робітничі партії, перш за все Комуністична партія Радянського Союзу — найбільш досвідчена і загартована у боях партія міжнародного комуністичного руху, вміло застосували на практиці ленінське вчення про мирне співіснування, збагатили його новими важливими творчими положеннями, які відповідають головним особливостям і рисам нинішнього етапу сучасної епохи, теперішньому співвідношенню сил на світовій арені. Нова історична епоха наповнила ленінське вчення про мирне співіснування новим змістом. Геніальні ленінські ідеї перетворились на справді нездоланну силу, яка уособлює сьогодні волю й рішучість більшості людства. «Наслідуючи вчення Леніна,— вказував генеральний секретар Французької Комуністичної партії Моріс Торез,— ми присвячуємо себе разом з усіма людьми доброї волі бо-

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, К., 1954, стор. 339.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 23, стор. 65.

⁴ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, До підсумків Народи представників комуністичних і робітничих партій, К., 1961, стор. 5.

⁵ Там же, стор. 24.

ротьбі за торжество справи миру і розрядки міжнародної напруженості»⁶.

З кожним днем стає дедалі важче заперечувати послідовну боротьбу комуністів світу, країн соціалістичного табору за міцний і тривалий мир. Тому імперіалістичні ідеологи намагаються фальсифікувати зміст ленінського принципу мирного співіснування двох систем, зовнішньої політики Радянського Союзу та інших країн соціалістичного табору. Найманці буржуазії прагнуть запевнити легковірних, нібито боротьба за мир є лише тактичним прийомом, нібито вчення про мирне співіснування — вороже комуністичній ідеології, марксизму-ленізму.

Заява Московської Народи представників комуністичних і робітничих партій (листопад 1960 р.) та її Звернення до народів усього світу є різочим ударом по тих, хто намагався кинути тінь на послідовну боротьбу комуністів за мир і дружбу між народами, хто вдавався до підступних вигадок про те, що в лавах міжнародного комуністичного руху існує нібито «різне ставлення» до ленінського вчення про мирне співіснування, до матеріалів і документів XX і XXI з'їздів КПРС, до Декларації і Маніфесту миру, схвалених у 1957 р. представниками комуністичних і робітничих партій. Заява підтвердила вірність цим програмним документам творчого марксизму-ленізму і підкреслила, що «життя настійно вимагає дедалі тіснішого об'єднання зусиль і рішучих дій соціалістичних країн, міжнародного робітничого класу, національного антиімперіалістичного руху, всіх миролюбних держав, усіх борців за мир, за відвернення війни і забезпечення мирного життя людей»⁷. Заява і Звернення до народів світу становлять цільну й монолітну програму виключення війни з життя людства.

Дальший розвиток Народою ленінського вчення про мирне співіснування цілком впливає з творчого вирішення питання про характеристики сучасної епохи. Тепер, коли соціалізм вийшов за межі однієї країни і перетворився у могутню світову систему, питання про взаємовідносини між соціалістичними та капіталістичними світами набрали ще більшої актуальності.

Успішний розвиток ленінського вчення про мирне співіснування був обумовлений самим творчим підходом Народи до марксизму-ленізму, до теоретичних питань сучасного пролетарського руху, до визначення характеру нашої історичної епохи. Без такого визначення неможливо накреслити програму для світового комуністичного і робітничого руху. «Наша епоха, основний зміст якої становить перехід від капіталізму до соціалізму, початий Великою Жовтневою соціалістичною революцією, — проголошується в Заяві, — є епоха боротьби двох протилежних суспільних систем, епоха соціалістичних революцій і національно-визвольних революцій, епоха краху імперіалізму, ліквідації колоніальної системи, епоха переходу на шлях соціалізму все нових народів, торжества соціалізму і комунізму у всесвітньому масштабі»⁸.

У своїх геніальних працях В. І. Ленін розкрив класову природу і місце в історії імперіалізму — найвищої й останньої стадії капіталістичної формації, паразитичного і загниваючого капіталізму. На основі відкриття законів розвитку імперіалізму, насамперед закону нерівномірності розвитку капіталізму, перед робітничим класом було розкрито перспективи і вказано реальний шлях боротьби за прорив імперіалістичної

⁶ Maurice Thorez, Lénine et la France, «Pour le 90-e anniversaire de la naissance de Lénine, Supplément aux «Cahiers du communisme», Paris, avril 1960, стор. 3.

⁷ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 6.

⁸ Там же.

системи в її найслабшій ланці, за перемогу диктатури пролетаріату. Керуючись глибоким лєнінським аналізом, Комуністична партія Радянського Союзу розробила і втілила в життя грандіозну програму побудови соціалізму в СРСР, який вступив тепер у період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства. Творчо застосовуючи лєнінське вчення, міжнародний комуністичний і робітничий рух добився величезних перемог, які вирішальним чином змінили обстановку в світі. І тепер, розвиваючи лєнінське вчення про імперіалізм і даючи творче наукове визначення сучасної епохи, Московська Нарада відкрила дальшу широку перспективу розвитку людства, накреслила програму життя й боротьби міжнародного комуністичного і робітничого руху, народів пригноблених країн, що стали на шлях рішучої боротьби проти колоніалізму.

Ідеологи імперіалізму прагнуть приховати і перевернути суть великих історичних процесів, намагаються переконати маси трудящих капіталістичних країн, нібито перемога соціалістичної революції в країнах Європи і Азії — це лише відхилення від оспіваного буржуазними писакми «вічного царства капіталізму». Буржуазні ідеологи намагаються протягти думку про можливість реставрації капіталізму в державах, де нині влада в руках народу⁹, поширюють вигадки про те, що капіталізм змінюється, що відбувається нібито «природна еволюція» капіталізму, який з агресивного стає «миролюбним», з гнобительського — «народним».

Подібні антинаукові твердження спрямовані на те, щоб заперечити нездоланність могутнього процесу зростання сил соціалізму в світі, задушувати той факт, що капіталістичний лад роздирається найгострішими внутрішніми суперечностями, що його, за висловом В. І. Лєніна, «давно вже підмила і підрила історія»¹⁰. Буржуазні автори докладають також чимало зусиль, щоб перевернути суть могутньої хвилі національно-визвольних революцій, під ударами якої руйнується колоніальна система — ганебне дітище капіталізму. Важливу роль в облудній пропаганді імперіалістичних лицемірів відіграють лідери соціал-реформістських партій колоніальних держав, таких, як лейбористська партія Великобританії, соціалістична партія Бельгії тощо. Один з головних ідеологів лейборизму, колишній військовий міністр Англії Джон Стречі присвятив апологетиці колоніалізму окремий том своїх «наукових» досліджень, спрямованих на протиставлення реформістського лейбористського «соціалізму» революційному вченню марксизму-лєнінізму¹¹.

Глибоко науковий підхід Наради комуністичних і робітничих партій до розв'язання проблеми про характер нашої епохи має величезне значення для остаточного викриття ревізіонізму, зокрема югославського, який фальсифікує важливі питання світового розвитку. Югославські ревізіоністи намагаються під свою так звану «позаблокову політику», яка не має нічого спільного із справжнім розгортанням всенародної боротьби за мир, підвести «теоретичну базу», даючи «власне» визначення змісту сучасної епохи. Розгорнуті міркування подібного гатунку містяться в брошурі одного з лідерів югославського ревізіонізму Е. Карделя, що носить широкомовну назву «Соціалізм і війна». У книжці Карделя багато типових ревізіоністських оцінок і визначень, в яких за

⁹ Саме з таких позицій висвітлював політику США щодо соціалістичних країн Східної Європи новообраний американський президент Дж. Ф. Кеннеді у своєму першому зверненні до конгресу (Журн. «За рубежом», 1961, № 5, стор. 27).

¹⁰ В. І. Лєнін, Твори, т. 24, стор. 375.

¹¹ John Strachey, The End of Empire, London, 1959.

галасливою революційною фразою та словесною мішурою приховуються ідейки, спрямовані на роззброєння народів, які відстоюють справу миру¹². Кардель, як і безпосередні апологети найманого рабства, намагається довести, нібито тепер відбувається зміна внутрішньої природи капіталізму. А це приводить Е. Карделя і до інших «відкриттів»: він заявляє про затухання і послаблення міжімперіалістичних суперечностей¹³. Злісний випад Карделя означає фактичне заперечення югославськими ревізіоністами ленінського закону нерівномірності розвитку імперіалізму.

Перетворення соціалізму на світову систему, поразки колоніалізму значно звузили сферу дії капіталізму, поглибили його суперечності, позбавили його важливих резервів для маневрування і експлуатації найбагатших районів земної кулі. Зростання сил миру надзвичайно загострює корінні внутрішні суперечності капіталізму. Численні «союзи» та об'єднання здатні лише загнати невиліковану хворобу капіталізму вглиб. Ось показове місце з першого звернення новообраного президента США. «В Європі,— проголошував Дж. Кеннеді з трибуни конгресу,— наші союзи не здійснюються і знаходяться в деякому безпорядку. Єдність НАТО послаблена економічним суперництвом і почасти підривається національними інтересами»¹⁴.

Комуністи ще раз проголосили перед усім світом свою непорушну єдність, своє бажання прийти на допомогу один одному у розвитку матеріальної культури та добробуту народів соціалістичних країн. Всупереч сподіванням імперіалістів людство знову побачило глибоку правильність марксистського положення, що справжній розквіт миру, дружби і взаємодопомоги народів нерозривно зв'язаний з перемогою соціалізму. «Одне з найбільших досягнень світової соціалістичної системи,— підкреслено в Заяві,— полягає в підтвердженні на практиці марксистсько-ленінського положення про те, що разом з падінням антагонізму класів падає антагонізм націй... Інтереси всієї соціалістичної системи в цілому і національні інтереси гармонійно поєднуються. На цій основі виникла і зміцнюється морально-політична єдність всіх народів великої соціалістичної співдружності. На зміну політичній ізоляваності і національному егоїзмові, властивим капіталістичній, прийшли братерська дружба і взаємна допомога народів, породжені соціалістичним ладом»¹⁵.

Даючи творче марксистсько-ленінське визначення сучасної епохи, Московська Народа наголосила і на тій основній ланці, яка згуртовує нині все людство навколо могутніх сил демократії і соціалізму. Такою ланкою є боротьба за мир. Інтереси дальшого розвитку людства невіддільні від справи збереження і зміцнення миру. «В умовах поділу світу на дві системи,— підкреслюється в Заяві,— єдино правильним і розумним принципом міжнародних відносин є принцип мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, який був висунутий В. І. Леніним і дістав свій дальший розвиток в Московській Декларації і Маніфесті миру 1957 року, в рішеннях XX і XXI з'їздів КІРС і документах інших комуністичних і робітничих партій»¹⁶.

¹² Е. Кардель, *Socijalizam i rat*, Beograd, 1960. Ґрунтовний розгляд і критику антимарксистських побудов Карделя див. в статті А. Румянцев, «Вербальная диалектика» Э. Карделя, журн. «Проблемы мира и социализма», 1960, № 11, стор. 25—36.

¹³ Е. Кардель, назв. праця, стор. 56.

¹⁴ Журн. «За рубежом», 1961, № 5, стор. 8, 26.

¹⁵ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 18—19.

¹⁶ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 27.

Підтвердивши ленінський принцип мирного співіснування, Московська Нарада завдала нищівного удару «лівим спростовувачам» марксизму-ленінізму, троцькістським покидькам, які прикривають свої провокаторські дії ультрареволюційною фразою. Троцькістський журнальчик «IV-й Інтернаціонал», що видається закордоном, під приводом... захисту «революційного марксизму» розгорнув шалену кампанію нападок на нібито «антимарксистську» теорію мирного співіснування. Троцькістські провокатори проголошують миролюбну політику Радянського Союзу і КПРС «реформістською» і «ревізіоністською», і твердять, нібито вона сіє «ілюзії» та «заважає» робітничому класу і народам колоній боротись за своє визволення¹⁷. Всі ці «ліві» фрази троцькістів прикривають їх вірне служіння імперіалістичній реакції. Не розуміють певною мірою значення послідовної боротьби за неухильне додержання ленінського принципу мирного співіснування і окремі догматичні елементи. Вони не хочуть бачити тих корінних зрушень у співвідношенні сил на міжнародній арені, які вимагають не механічного повторення лозунгів без огляду на нове становище в світі, а творчого аналізу цього становища.

Сила і життєвість постановки Московською Народою питання про мирне співіснування полягає в тому, що її історичні документи незаперечно доводять життєву зацікавленість у мирі основних рушійних сил нашої епохи, які визначають розвиток всього людства. Великі успіхи, досягнуті Радянським Союзом та іншими країнами соціалістичного табору в усіх сферах матеріального і духовного життя, обумовили бурхливе зростання економічної могутності і міжнародного впливу світової соціалістичної системи. Ідеї соціалізму завойовують дедалі нове й нове визнання на міжнародній арені. Могутні успіхи соціалізму, який став тепер дійсністю, життям половини людства, наочно демонструють загнивання капіталізму та неспроможність його ідеології. Тому з великою силою звучать слова М. С. Хрущова: «Приречена історією капіталістична система вже не спроможна поставити такі цілі в своєму розвитку, які могли б запалити і захопити мільйони людей»¹⁸.

Могутній вплив зростаючих перемог Радянського Союзу на інші країни світу нездатні вже заперечувати прихильники капіталістичних порядків. Один з найвпливовіших діячів демократичної партії США, заступник державного секретаря Честер Боулс відзначав: «Вивчення сучасної Росії дозволяє зробити твердий висновок про те, що могутність країни — це складний комплекс, який складається не лише з грубої військової сили, стратегічного і географічного становища та індустріальної могутності, а й з психологічного та ідеологічного факторів, що визначають формування морального духу в країні і забезпечують її авторитет у сусідніх країнах»¹⁹. Особливе занепокоєння правлячих кіл Сполучених Штатів Америки — цієї цитаделі світового імперіалізму — викликають небачені економічні успіхи Радянського Союзу. «Радянська економічна війна, — говориться в одній з статей впливового американського журналу «Карент історі», який ніяк не може позбутись термінології «холодної війни», — такою ж мірою потенційно небезпечна, як і війна військовими засобами»²⁰.

Наша країна, яка, за визначенням В. І. Леніна, була «неймовір-

¹⁷ Цит. за ст. М. Реймана, Мирное сосуществование и классовая борьба, журн. «Проблемы мира и социализма», 1960, № 10, стор. 3.

¹⁸ М. С. Хрущов, Сорок років Великої Жовтневої соціалістичної революції, К., 1957, стор. 58.

¹⁹ Ch. Bouls, New Problems of World, New York, 1958, стор. 54.

²⁰ Журн. «Current History», 1960, XI, стор. 279.

но, небачено відсталою країною, злиденною і напівдиккою», «сусідкою Іспанії» за «розміром душевого споживання»²¹, перетворилась на країну найпередовішої науки, техніки і промислового виробництва. В 1920 р. Радянська країна — єдина соціалістична держава світу — виробляла чавуну у 628 разів, сталі — у 356 разів, кам'яного вугілля — у 135 разів менше, ніж капіталістичний світ. На долю останнього припадало 99% усієї світової промислової продукції²². Від одного процента до третини світового виробництва — такий гігантський крок зроблено соціалізмом за сорок років, протягом яких доводилось відбивати збройний наступ сил імперіалізму і загоювати рани, заподіяні війнами.

Величні перспективи, які відкриває перед економічним змаганням соціалізму з капіталізмом збереження миру, неминучість повної перемоги соціалістичного ладу в цьому змаганні — все це є найяскравішим свідченням правильності ленінського курсу на мирне співіснування двох систем, який послідовно перетворюється в життя Радянським Союзом, країнами соціалістичного табору, комуністичним і робітничим рухом. Тепер не знайдеться більш-менш серйозного політичного діяча, який заперечував би геніальне ленінське передбачення про той могутній, всеохоплюючий вплив, який справлятиме на розвиток міжнародних відносин економічний прогрес в СРСР²³.

Великі успіхи радянської країни настільки незаперечні, що вони розбивають вщент брехню, нібито в СРСР розвивається лише важка промисловість, а її розвиток досягається лише внаслідок нехтування життєвим рівнем населення. XXI з'їзд КПРС поставив завдання перегнати Сполучені Штати Америки не тільки по виробництву промислової продукції, а й предметів народного споживання. «Щоб судити про перевагу одного ладу над іншим, — підкреслював М. С. Хрущов, — треба насамперед мати на увазі, що дасть це зростання виробництва суспільству, людині»²⁴. Накреслення з'їзду, які довели цілковиту реальність залишення позаду нашою країною «американського способу життя», рекламованого імперіалістичними ідеологами як найвищого досягнення капіталістичного способу виробництва, привели впливові заокеанські кола в стан розпачу й жаху. Директор Центрального інформаційного агентства США Е. Аллен відзначав, що програма XXI з'їзду КПРС у галузі підвищення життєвого рівня радянських людей «викликала ефект, рівнозначний створенню атомної бомби»²⁵.

Проте, борючись за вигравш часу у мирному економічному змаганні з капіталізмом, радянські люди не збираються орієнтуватись на життєвий рівень у Сполучених Штатах Америки. Досягнення й випередження цього рівня означатиме лише один з кроків на шляху до комуністичного задоволення життєвих потреб народу. «Було б спрощенством вважати, — відзначав М. С. Хрущов на XXI з'їзді КПРС, — що коли ми наздоженемо Сполучені Штати Америки у економічному відношенні, то тим самим завершимо комуністичне будівництво. Ні, це не кінцевий рубіж нашого руху, а тільки вирішальний етап у змаганні з капіталізмом»²⁶.

Величезне міжнародне значення має семирічний план розвитку народного господарства СРСР. Його здійснення дозволить Радянському Союзові випередити Сполучені Штати Америки за обсягом виробництва.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 19, стор. 254.

²² Див. М. Барабанов, Экономическое соревнование двух систем, М., 1960, стор. 160.

²³ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 401.

²⁴ «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС», К., 1959, стор. 66—67.

²⁵ «Soviet Progress versus American Enterprise», New York, 1959, стор. 86.

²⁶ «Матеріали позачергового XXI з'їзду КПРС», К., 1959, стор. 100.

А ще через п'ять років — у 1970 р. — СРСР випередить США за випуском продукції на душу населення. Ще більш хвилюючі перспективи у створенні матеріально-технічної бази комунізму, у піднесенні народного добробуту на основі ленінських заповітів відкриває генеральний план розвитку народного господарства СРСР на 1960—1980 рр., який розробляється ЦК КПРС та Радянським урядом. Виграти час в економічному змаганні з капіталізмом, не допустити порушення мирної праці радянських людей, народів усіх країн соціалістичного табору — значить забезпечити повну економічну перемогу соціалізму над капіталізмом. А це означатиме корінний поворот в історії людства.

Інтереси успішної побудови комуністичного суспільства вимагають міцного й тривалого миру. Ленінське вчення про мирне співіснування двох систем відповідає найжиттєвішим потребам комуністичного будівництва, воно набирає особливого значення у вирішальний етап економічного змагання соціалізму й капіталізму. Своєю боротьбою за успішне здійснення накреслень партії в галузі господарського будівництва народи нашої країни виконують свій інтернаціональний обов'язок перед пролетаріатом усього світу, послабляючи сили і ставлячи у вкрай невідгідне матеріальне і моральне становище його класового ворога, і запалюють своїм прикладом нових і нових борців проти капіталу. Самовіддано працюючи над втіленням у життя народногосподарських планів, виконують свій інтернаціональний обов'язок і трудящі інших соціалістичних країн.

Розкриваючи глибокий діалектичний зв'язок між успіхами економічного будівництва у державах соціалістичної системи, — з одного боку, і піднесенням революційної боротьби в країнах капіталу та послабленням позицій імперіалізму — з другого, Московська Нарада комуністичних і робітничих партій викрила провокаційні твердження найманців реакції про невідповідність ленінської політики мирного співіснування інтересам дальшого піднесення світової революції. Було ще раз підтверджено правильність миролюбної політики КПРС і Радянського уряду, її життєву відповідність справі міжнародного пролетарського руху, дано нещадну відсіч наклепникам, які намагались заперечити, що світова соціалістична система і Радянський Союз, зокрема, є носіями ідей миру і дружби народів.

Наш час — це час торжества національно-визвольних революцій, період, який передбачав великий Ленін, коли пригноблені народи колоніальних і залежних країн Азії, Африки та Латинської Америки стануть активною дійовою силою в міжнародній політиці. *«Крах системи колоніального рабства під натиском національно-визвольного руху, — підкреслюється в Заяві Московської Наради, — друге щодо свого історичного значення явище після утворення світової системи соціалізму»*²⁷.

Послідовна боротьба соціалістичних країн за мир уже відіграла велику позитивну роль у забезпеченні успішної боротьби народів за національну незалежність. Внаслідок твердої рішучої позиції Радянського Союзу і всього соціалістичного табору зазнала поразки агресія Франції і Англії проти Єгипту, було досягнуто миру в Кореї і В'єтнамі, провалилися спроби збройного нападу на Кубинську Республіку. З остаточною знищенням ганебної колоніальної системи зникнуть колоніальні війни в будь-яких формах. Різке обмеження цих війн і сама остаточна ліквідація колоніалізму стають можливими лише завдяки послідовній боротьбі Радянського Союзу проти імперіалістичної війни, на захист народів, які ведуть справедливую національно-визвольну боротьбу.

²⁷ «Документи Наради представників комуністичних і робітничих партій», стор. 30.

Послідовна боротьба за впровадження у практику міжнародних відносин ленінського принципу мирного співіснування має надзвичайно важливе значення для народів, що одержали перші перемоги в боротьбі проти імперіалізму. Величезна допомога, яку подає ленінська миролюбна політика Радянського Союзу світовому національно-визвольному рухові, має істотне значення для зміцнення сил демократії і соціалізму. «Буржуазні і ревізіоністські політики говорять,— вказував М. С. Хрущов,— що національно-визвольний рух розвивається нібито незалежно від боротьби робітничого класу за соціалізм, від підтримки соціалістичними державами, що свободу народам колоніальних і залежних країн дарують колонізатори. Подібні вигадки пускаються для того, щоб ізолювати молоді незалежні держави від країн соціалістичного табору, довести, що вони нібито повинні відігравати на міжнародній арені роль деякої «третьої сили», а не виступати проти імперіалізму»²⁸. Сила і значення послідовної ленінської політики миру, вірність якій підтвердила Московська Народа, у тому, що вона, послідовно відстоюючи інтереси народів у боротьбі за здобуття і зміцнення національної незалежності, сприяє зміцненню міжнародних позицій соціалізму у боротьбі проти імперіалізму.

Перед народами, що прокинулись до активного політичного життя, постають найскладніші завдання ліквідації важких наслідків багатовікового колоніального панування, боротьби за національне відродження. Зрозуміло, що такими умовами є обстановка міцного й тривалого миру, послідовна боротьба не тільки проти загрози світової війни, а й проти так званих «локальних воєн», які використовуються імперіалістичним табором для придушення національно-визвольного руху народів.

Правильне розуміння впливу політики мирного співіснування на розвиток і умови боротьби трудящих капіталістичних країн комуністи знаходять у Заяві представників комуністичних і робітничих партій. По-перше, це — підкреслення того факту, що мирне співіснування є особливою формою класової боротьби і, по-друге, що класова боротьба, яка ведеться на міжнародній арені між соціалістичною і капіталістичною системами, не тільки не приводить до ліквідації класової боротьби в середині капіталістичної системи, а й передбачає її дальший розвиток. Саме цього не бажають бачити ревізіоністи, зусилля яких спрямовані на вихолощення класової революційної суті ленінського вчення про мирне співіснування двох систем. Догматики ж, з свого боку, неспроможні належною мірою оцінити значення і суть нинішнього етапу розвитку нашої епохи, не помічають вирішальної зміни у співвідношенні сил між двома системами, нових можливостей і шляхів, які відкриваються тепер перед борцями проти капіталу. Так, проголошуючи революційні лозунги, догматики насправді відходять від невід'ємної риси марксизму-ленізму — його революційно-критичного духу. Глибокий аналіз цих явищ у Заяві Народи представників комуністичних і робітничих партій освітлює важливі питання боротьби двох світів, розвитку революційної боротьби в країнах капіталу, місця і значення ленінського вчення про мирне співіснування в стратегії і тактиці міжнародного пролетарського руху на учасному етапі.

Всебічний аналіз основних рис і явищ сучасної епохи дозволив Народи прийти до глибокого теоретичного висновку, що «в розвитку загальної кризи капіталізму настав новий етап». У Заяві дано широке і містове визначення особливостей і шляхів дальшого розвитку загальної кризи капіталізму. «Своєрідність цього етапу,— підкреслюється в

²⁸ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, стор. 40.

Заяві,— полягає в тому, що він виник не в зв'язку з світовою війною, а в обстановці змагання і боротьби двох систем, дедалі більшої зміни співвідношення сил на користь соціалізму, різкого загострення всіх суперечностей імперіалізму, в умовах, коли успішна боротьба миролюбних сил за здійснення і зміцнення мирного співіснування не дала змоги імперіалістам зірвати своїми агресивними діями загальний мир, в обстановці піднесення боротьби широких народних мас за демократію, національне визволення і соціалізм»²⁹.

В нових історичних умовах з особливою очевидністю стає зрозумілою антимарксистська суть теорії «підштовхування» революції, глибока правильність одного з основних положень марксистсько-ленінської теорії про те, що історична неминучість революційної перебудови буржуазного суспільства викликається внутрішніми умовами, здійснюється народними масами даної країни. В той же час завжди — а в нашу епоху особливо — велике значення мають умови, за яких пролетаріат даної країни веде революційну боротьбу з капіталом. В. І. Ленін підкреслював: «Пролетаріат не може ставитися індиферентно і байдуже до політичних, соціальних і культурних умов своєї боротьби...»³⁰. Тепер, в умовах розколу світу на дві системи — соціалістичну і капіталістичну — пролетаріат капіталістичних країн може вести боротьбу за свої життєві права або в умовах мирного співіснування двох систем, або в умовах «холодної війни».

Марксисты-ленінці вважають, що найбільш вигідними умовами для успішного розгортання революційної боротьби, для залучення до неї найширших верств населення, для ізоляції класового ворога є умови *мирного співіснування*. В наш час форми класової боротьби між працею і капіталом стали не тільки надзвичайно різноманітними. Вони взаємно переплітаються і перебувають у нерозривній залежності одна від одної. Це наочно видно і на прикладі зміцнення позицій найбільш реакційних кіл монополістичного капіталу всередині країни в час загострення міжнародної напруженості. Саме в цей період надзвичайна мілітаризація економіки приводить до ще більш безпосереднього проникнення ставлеників воєнних монополій на найважливіші пости державної машини, до посилення ролі реакційної військової верхівки у політичному житті країни. Військово-поліцейський апарат, який швидко зростає в такі часи, використовується у боротьбі проти народного руху, робляться кроки на шляху фашизації країни, придушуються рештки демократичних свобод, у багатьох випадках комуністичні партії змушені працювати на нелегальному становищі.

Реакція вживає усіх заходів, щоб розколоти єдність робітничого класу і демократичних сил. Класові суперечності капіталістичного суспільства вона намагається приховати галасливими кампаніями за «єдність нації» перед уявною «агресією». Порушуються нормальні економічні і культурні взаємозв'язки з країнами соціалістичної системи, що заважає ознайомленню народних мас з досягненнями країн соціалізму. Отже, «холодна війна» є значною перешкодою на шляху революційної боротьби пролетаріату капіталістичних країн.

Що ж до мирного співіснування, то воно в нашу епоху створює найбільш вигідні умови для розгортання такої боротьби. «*Мирне співіснування*,— підкреслює Перший секретар Центрального Комітету Комуністичної партії Німеччини Макс Рейман,— розкриває суперечності буржуазного суспільства, допомагає зривати з них покрив шовінізму і мі-

²⁹ «Документи Народи представників комуністичних і робітничих партій», стор. 12.

³⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 164.

літаризму, робить їх більш зрозумілими народним масам, а отже, сприяє розмежуванню соціальних і політичних сил і згуртуванню трудящих навколо робітничого класу»³¹.

Сила ленінського вчення про мирне співіснування полягає ще й у тому, що його здійснення відповідає інтересам усього людства. В нашу епоху у народів і держав тільки один вибір: мирне співіснування — або людиноббивча ядерна війна. Іншого шляху немає. Тепер у світі існує смертоносна зброя такої сили, яка здатна, за підрахунками вчених, знищити протягом 24 годин ядерної війни багато десятків мільйонів населення. Відомий американський учений, лауреат Нобелівської премії Лайнус Полінг писав: «Бомба, за допомогою якої можна було б знищити найбільше місто в світі і вбити 10 мільйонів чоловік, не є плодом уяви. Подібні бомби — водневі бомби і надбомби — уже виготовлено і випробувано. Випробувано також бомби, які за силою вибуху еквівалентні 15 мільйонам тонн тринітротолуолу, або 15 мільйонам фугасних бомб, вагою в одну тонну. Кожна з таких бомб в тисячу разів потужніше тих, які було скинуто на Хіросіму й Нагасакі. Кожна з них має силу вибуху, що в п'ять разів перевищує силу вибуху усіх бомб, використаних у другій світовій війні»³². Небезпека термоядерної війни — це загроза для всього людства, і боротьба з нею — справа всіх людей. Розуміння цього об'єднує переважну більшість державних і політичних діячів, учених і працівників культури, незалежно від їх расової приналежності або філософського світогляду. Впливовий на Заході англійський філософ і громадський діяч Бертран Рассел відзначав: «Небезпека, яка криється в атомній війні, загрожує всьому людству і, отже, в цьому випадку інтереси всіх людей — єдині»³³.

Найбільша відповідальність за долю людства покладена історією на найпередовіший клас епохи, на ті могутні сили, які здатні зірвати смертоносні плани імперіалізму. «Робітничий клас, — вказує М. С. Хрущов, — який уже сьогодні керує величезною частиною світу, а прийде час, буде керувати всім світом, не може допустити, щоб приречені на загибель сили змогли забрати з собою в могилу сотні мільйонів людей»³⁴. Саме тому питання про збереження і зміцнення миру стояло в центрі уваги найпредставницького комуністичного форуму світу. Нарада представників комуністичних і робітничих партій підтвердила незламну вірність революційного пролетаріату своїй високій гуманній місії послідовного захисту інтересів миру.

Історичне значення Наради полягає в тому, що вона не лише проголосила свою незламну рішучість відстояти справу миру, а й розкрила шляхи, які неминуче приведуть до здійснення цієї споконвічної мети. Доведено, що в нашу епоху безпека війни не лишається вже неминуchoю і світову війну можна виключити з життя людства. Тепер, коли в мирному співіснуванні життєво зацікавлені сили, що визначають розвиток людства, перемога сил миру забезпечена.

Глибокий марксистський аналіз сучасного становища є основною передумовою вирішення питань про можливість відвернення війни в сучасних умовах. Хоч войовничий мілітаристський характер імперіалізму не змінився і імперіалізм продовжує залишатись носієм воєн і воєнних конфліктів, але не можна забувати про те, що доля світу вже не знаходиться в руках старого експлуататорського суспільства, що вона вирі-

³¹ М. Рейман, Мирное сосуществование и классовая борьба, журн. «Проблемы мира и социализма», 1960, № 10, стор. 9.

³² Л. Полінг, Не бывать войне, М., 1960, стор. 22.

³³ Б. Рассел, Здравый смысл и атомная война, М., 1959, стор. 11.

³⁴ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, стор. 29—30.

шується все більше й більше могутністю світової соціалістичної системи. Імперіалісти вже не можуть не рахуватись з власною зростаючою слабкістю й могутнім розвитком сил миру, які їм протистоять. Про це влучно й образно говорив Перший секретар Центрального Комітету Польської Об'єднаної Робітничої партії В. Гомулка: «Властива імперіалістичній агресія — це не агресія оси яка коле жалом і одночасно гине. Агресивна суть імперіалізму не може сама по собі штовхнути його до воєнного нападу, якщо він заздалегідь буде переконаний, що зазнає поразки. Зрозуміло, що він (імперіалізм) може переоцінити свої сили й можливості, але жало війни випустить тільки тоді, коли розраховуватиме на свій успіх. За сучасним співвідношенням сил імперіалізм не має будь-яких шансів перемогти у війні проти соціалістичного табору»³⁵.

Нині Радянська країна має незаперечну перевагу у розвитку могутньої ракетної техніки. Яскравим свідченням цього є перший у світі політ людини в космос. Першим льотчиком-космонавтом світу став радянський громадянин Ю. О. Гагарін. 14 квітня 1961 р., виступаючи на мітингу в Москві, Перший секретар ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР М. С. Хрущов заявив про тверду рішучість Комуністичної партії і Радянського уряду і надалі використовувати величезні здобутки творчого генія на службу мирові. «Радянські люди,— говорив М. С. Хрущов,— не хочуть, щоб ракети, які з такою різкою точністю виконують задану людиною програму, несли смертоносні вантажі. Ми ще раз звертаємось до урядів усього світу—наука і техніка зробили такий великий крок вперед і здатні заподіяти з злої волі такі руйнування, що треба вжити всіх заходів до роззброєння. Загальне і повне роззброєння, під найсуворішим міжнародним контролем — шлях до встановлення міцного миру між народами»³⁶. У всесвітній мобілізації сил на боротьбу проти загрози нової війни, у виробленні наукової програми такої боротьби, у доведенні неминучості перемоги політики миру і дружби між народами — історична заслуга Московської наради представників комуністичних і робітничих партій.

Підсумки Наради були зустрінуті схваленням усього прогресивного людства. «У свідомості народів,— підкреслював М. С. Хрущов,— міцніє розуміння того, що саме комуністи виступають за те, щоб відносини між державами будувались на основі принципів мирного співіснування, що саме вони є найбільш палкими і послідовними борцями за мир. Ми можемо пишатись тим, що в уявленні народів мир і комунізм дедалі більше пов'язуються воедино»³⁷.

Всесвітньо-історичне значення Наради полягає в тому, що вона є далшим творчим розвитком ленінського вчення про мирне співіснування двох систем. Ленінська теорія мирного співіснування виникла як складова частина теорії соціалістичної революції, вчення про перемогу соціалізму в одній, окремо взятій країні; вона розвивалась як складова частина накресленого КПРС плану побудови соціалізму в СРСР.

Нині ленінське вчення про мирне співіснування є складовою частиною програми світової соціалістичної системи, світового комуністичного руху в боротьбі за історичну перемогу над капіталізмом на шляхах економічного змагання, за повний крах колоніалізму, за демократію і життєві права трудящих капіталістичних країн, за світ без воєн і злиднів, за неосяжний розвиток світової культури і науки в ім'я найдорожчого із скарбів, що існують на землі,— в ім'я Людини.

³⁵ Журн. «Nowe drogi», 1960, № 8, стор. 60.

³⁶ Газ. «Радянська Україна» від 15 квітня 1961 р.

³⁷ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, стор. 36.

Н. І. ТКАЧ

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ГОСПОДАРСЬКЕ ЗМІЦНЕННЯ КОЛГОСПІВ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРЕМОГИ СОЦІАЛІЗМУ

(1934—1938 рр.)

Вивчення історичного досвіду боротьби Комуністичної партії за вдосконалення соціалістичних виробничих відносин у сільському господарстві має велике значення. Набутий в період перемоги соціалізму в СРСР багатий досвід організаційно-господарського зміцнення колгоспів нині використовується Комуністичною партією для розв'язання важливого завдання — дальшого піднесення сільськогосподарського виробництва.

Підводячи підсумки соціалістичного будівництва в нашій країні і, зокрема, успішного здійснення колективізації сільського господарства, XVII з'їзд ВКП(б) (січень — лютий 1934 р.) підкреслив, що дальше піднесення соціалістичного сільського господарства можливе лише при умові всебічного організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Боротьба Комуністичної партії за організаційно-господарське зміцнення колгоспів між XVII і XVIII з'їздами партії проходила, головним чином, по лінії технічної реконструкції сільського господарства і підготовки достатньої кількості кваліфікованих кадрів. Крім того, на організаційно-господарське зміцнення колгоспів були спрямовані і такі заходи, як прийняття нового Примірного статуту сільськогосподарської артілі, поліпшення організації праці в колгоспах, ретельний добір, розстановка і виховання керівних колгоспних кадрів, правильна організація господарсько-політичних кампаній у колгоспах, поліпшення масово-політичної роботи серед колгоспного селянства.

Здійснення технічної реконструкції сільського господарства було розпочате ще в роки першої п'ятирічки. В другій п'ятирічці значно швидшими темпами йшло будівництво заводів сільськогосподарського машинобудування. Сільське господарство у все зростаючій кількості одержувало трактори, комбайни та інші сільськогосподарські машини. Впровадження потужної техніки в колгоспне виробництво здійснювалось через машинно-тракторні станції. Якщо в 1933 р. в Радянському Союзі було 2916 МТС, а на Україні — 657¹, то на кінець 1938 р. їх налічувалось відповідно 6350 і 1016². Зокрема, в Дніпропетровській області з

¹ «Колхозы во второй сталинской пятилетке, Статистический сборник», М., 1939, стор. 24; журн. «Большовик Украины», 1939, № 1, стор. 29.

² «Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.), Статистический сборник», М.—Л., 1939, стор. 86.

1932 по 1937 р. кількість машинно-тракторних станцій збільшилась з 80 до 130³, у Харківській — на 1 січня 1937 р. працювало 143 МТС — майже в півтора рази більше, ніж у 1933 р.⁴ Всі колгоспи Вінницької області на кінець 1937 р. обслуговувались машинно-тракторними станціями⁵. Завдання другої п'ятирічки по створенню машинно-тракторних станцій в основному було виконано.

Створюючи машинно-тракторні станції, Комуністична партія і Радянський уряд дбали також про їх матеріально-технічну базу. На кінець 1937 р. в МТС України налічувалось понад 69 тис. тракторів потужністю 1223,3 тис. кінських сил, понад 23 тис. комбайнів, майже 19 тис. вантажних автомашин (включаючи автоцистерни) та велика кількість інших сільськогосподарських машин⁶. В МТС було зосереджено більше основних засобів виробництва, ніж це передбачалось другим п'ятирічним планом. У 1938 р. колгоспи і радгоспи України одержали 5 тис. тракторів, 2085 комбайнів, 1300 автомашин, 10 тис. тракторних культиваторів, 5100 сівалок і багато інших сільськогосподарських машин⁷. Про зростання технічного оснащення сільського господарства України свідчать також і дані по окремих областях. На початку 1939 р. на колгоспних і радгоспних ланах Харківської області працювало майже в два рази більше тракторів і в чотири рази більше комбайнів, ніж у 1934 р.⁸ Впровадження в сільське господарство нової техніки дозволило в основному здійснити реконструкцію землеробства.

Створення потужної технічної бази дало можливість у роки другої п'ятирічки досить широко механізувати основні трудомісткі роботи на селі. Значно зросла питома вага механізованого обробітку ланів: у 1934 р. оранка тракторами становила на Україні 51% загального обсягу робіт, а в 1938 р. — близько 82%. Збирання комбайнами колоскових і проса відповідно збільшилося з 2 до 51%, а цукрового буряка механізованим способом — з 9 до 85%⁹. У багатьох колгоспах основні роботи були повністю механізовані. Так, колгосп «Великий шлях», Нижньосірогозького району, Дніпропетровської області¹⁰, в 1937 р. зібрав комбайнами в мінімальні строки зернові культури майже з усієї площі (1320 га), а косарками — лише 20 га¹¹. В 1936 р. комбайн став основною збиральною машиною на Україні¹². По рівню механізації польових робіт перед Великою Вітчизняною війною Радянська Україна вийшла на перше місце в світі¹³. Однак тоді ще досить повільно здійснювалась механізація обробітку язбу, пару і просапних культур, лушіння стерні, збирання деяких технічних культур. Підвищити рівень механізації окремих видів сільськогосподарських робіт можна було лише при умові здійснення широкої комплексної механізації.

Успіхи в механізації сільськогосподарських робіт створили можли-

³ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 5247, арк. 103.

⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 216, арк. 159-а.

⁵ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 136, оп. 1, од. зб. 150, арк. 102.

⁶ «Народне господарство Української РСР, Статистичний збірник», К., 1957, стор. 317.

⁷ «Резолюция пленума ЦК КП(б)У от 25—26 декабря 1938 г. «О подготовке к весеннему севу 1939 года», К., 1939, стор. 5.

⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 361, арк. 37.

⁹ «XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), Стенографический отчет», М., 1939, стор. 171.

¹⁰ Тут і далі всі райони України подаються за адміністративно-територіальним поділом 1934—1938 рр.

¹¹ Журн. «Зернове господарство», 1938, № 5, стор. 81.

¹² Газ. «Комуніст» від 21 серпня 1936 р.

¹³ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», М., 1954, стор. 405.

ності для широкого впровадження в землеробство передової агротехніки, поліпшення обробітку землі і догляду за посівами. В 1937 р. в СРСР забезпеченість озимих культур чистими парами становила 63%, площа зябу зросла порівняно з 1932 р. більш ніж у два рази¹⁴. Питома вага сортових посівів зернових культур під врожай 1938 р. становила 67% від усієї площі зернових¹⁵. Застосування машин у сільськогосподарському виробництві не тільки забезпечувало більш широке введення агротехніки, а й полегшувало працю колгоспного селянства, підвищувало її продуктивність. З 1933 р. по 1937 р. продуктивність праці в зерновому господарстві Радянського Союзу в результаті застосування машин підвищилась в 1,7 рази¹⁶.

Важливе значення для підвищення рівня механізації сільськогосподарських робіт мало продуктивне використання потужної техніки. Так, у Радянському Союзі середній виробіток на 15-сильний трактор зріс з 363 га в 1933 р. до 470 га в 1937 р.¹⁷ На Україні в 1938 р. середній виробіток на 15-сильний трактор становив 565 га¹⁸.

Підвищення продуктивності сільськогосподарських машин свідчило насамперед про наявність значної кількості механізаторів та їх зрослий культурно-технічний рівень. Проте потреби сільського господарства в технічних кадрах повністю не були забезпечені, а самі кадри ще не мали достатньої кваліфікації. Соціалістичне сільське господарство потребувало спеціалістів вищої кваліфікації — інженерів-механіків, інженерів-електриків, зоотехніків та ін., а також добре підготовлених кадрів масових спеціальностей — трактористів, комбайнерів, шоферів та ін.

З метою підготовки спеціалістів сільського господарства вищої кваліфікації Комуністична партія і Радянський уряд рік у рік розширювали мережу вищих і середніх сільськогосподарських навчальних закладів. У 1938 р. в Радянському Союзі у 87 сільськогосподарських вузах навчалось понад 62,4 тис. студентів, а в 515 технікумах та інших середніх навчальних закладах — 136,9 тис.¹⁹ На Україні на початок 1937 р. тільки в системі Наркомзему налічувалось 18 вищих сільськогосподарських навчальних закладів і 108 технікумів²⁰.

14 березня 1934 р. Центральний Комітет КП(б) України прийняв постанову «Про набір у 1934 р. 10 000 кращих колгоспників і колгоспниць у сільськогосподарські виші і технікуми України»²¹, а також встановив порядок набору²². З метою забезпечення набору кращих людей колгоспного села до вузів і технікумів ЦК КП(б)У запропонував обкомам і райкомам партії створити авторитетні обласні і районні комісії.

Партійні організації провели серед колгоспників роз'яснення рішень ЦК КП(б)У, допомагали районним комісіям у доборі кандидатур для направлення в сільськогосподарські вузи і технікуми. За рекомендаціями партійних організацій колгосп «Нове життя», Великотокмацько-

¹⁴ «Итоги выполнения второго пятилетнего плана развития народного хозяйства Союза ССР», М., 1939, стор. 33; «XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б), Стенографический отчет», стор. 110.

¹⁵ «Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.)», стор. 94.

¹⁶ М. А. Вылцан, Техническая реконструкция сельского хозяйства в годы второй пятилетки, журн. «Вопросы истории», 1955, № 9, стор. 21.

¹⁷ Журн. «Механизация и электрификация социалистического сельского хозяйства», 1939, № 5, стор. 4.

¹⁸ «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 405—406.

¹⁹ «Социалистическое строительство Союза ССР (1933—1938 гг.)», стор. 121.

²⁰ «Высшие и средние сельскохозяйственные учебные заведения Наркомзема СССР к началу 1936—1937 учебного года, Сборник статистических материалов», М., 1937, стор. 11, 65.

²¹ Газ. «Комуніст» від 15 березня 1934 р.

²² Газ. «Комуніст» від 20 березня 1934 р.

го району, Дніпропетровської області, послав на навчання ударника парторга бригади Самарського, колгосп ім. Петровського — кращого сількора, редактора колгоспної газети О. Дуна, колгосп «Об'єднання» — старшу доярку П. Дукан, колгосп ім. Шевченка — кращу свинарку М. Семененко та багато інших²³. Згідно з постановою ті, що закінчили навчання, поверталися в свої колгоспи на постійну роботу.

Надаючи великого значення підготовці спеціалістів вищої і середньої кваліфікації, Комуністична партія і Радянський уряд дбали також про якість їх підготовки. Про це свідчить, зокрема, постанова ЦК КП(б)У від 24 листопада 1934 р. про підготовку техніків механізації сільського господарства²⁴, в якій викривались недоліки навчальних планів і організації виробничої практики. ЦК КП(б)У рекомендував, щоб дисципліни, зв'язані безпосередньо з підготовкою студентів по спеціальності, займали у навчальних планах не менше 75%, і вказував на необхідність тісного поєднання теорії й практики, залучення агрономів, інженерів МТС, МТМ та заводів до викладовської роботи.

Партійні, радянські та господарські організації України провели велику роботу по підготовці спеціалістів сільського господарства через вищі навчальні заклади і технікуми. У 1938 р. в колгоспах нашої країни працювало 16 113 агрономів і техніків-полеводів, з них 5516 — у колгоспах України, 5643 зоотехніки, з яких 2262 — на Україні і т. д.²⁵ Проте та кількість спеціалістів сільського господарства, що їх підготували на кінець 1938 р. сільськогосподарські вузи і технікуми, повністю ще не задовольняла зростаючі потреби колгоспного виробництва. Це завдання і далі залишалось одним з найголовніших.

Велике значення для піднесення колгоспного виробництва мала підготовка механізаторських кадрів масових кваліфікацій, що здійснювалась через короткотермінові школи і курси. Багато механізаторських кадрів готували стаціонарні школи Наркомзему України, а також курси при МТС. Уже в лютому 1934 р. ЦК КП(б) України вказував на деякі успіхи в організації роботи шкіл і курсів, в поліпшенні керівництва з боку обкомів партії підготовкою масових сільськогосподарських кадрів. Тоді ж ЦК КП(б)У запропонував обкомам партії і обласним земельним управлінням в короткий строк закінчити комплектування курсів перепідготовки трактористів і шоферів, а Наркомзему і обкомам партії — закінчити реорганізацію шкіл комбайнерів і комплектування курсів машиністів молотарок. ЦК поставив завдання організувати тимчасові курси перепідготовки комбайнерів без відриву від виробництва²⁶. Це сприяло поліпшенню підготовки спеціалістів сільського господарства і певною мірою забезпеченню ними колгоспів і МТС. Так, уже на кінець 1934 р. в МТС України працювало 103,7 тис. трактористів і бригадирів тракторних бригад, 12 тис. комбайнерів і штурвальних, 24,4 тис. машиністів молотарок²⁷, тоді як у 1933 р. в МТС України було 76 751 тракторист і бригадир тракторних бригад, 2429 комбайнерів²⁸. За 1934 р. у Харківській області, наприклад, було підготовлено 6095 трактористів, 587 комбайнерів, 907 бригадирів тракторних бригад, 1507 шоферів, 482 механіки, 150 штурвальних та ін.²⁹, у Дніпропетровській —

²³ Газ. «Комуніст» від 22 квітня 1934 р.

²⁴ Газ. «Комуніст» від 24 лютого 1934 р.

²⁵ «Колхозы во второй сталинской пятилетке...», стор. 69—74.

²⁶ Газ. «Комуніст» від 24 лютого 1934 р.

²⁷ Газ. «Комуніст» від 5 січня 1935 р.

²⁸ «Колхозы во второй сталинской пятилетке...», стор. 80.

²⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 216, арк. 169; журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 2, стор. 39—40.

6978 трактористів, 611 бригадирів тракторних бригад, 1454 комбайнери та ін.³⁰ Отже, у 1934 р. було зроблено значний крок вперед у масовій підготовці механізаторських кадрів для колгоспного виробництва.

В зв'язку з широким запровадженням у сільськогосподарському виробництві комбайнів Комуністична партія і Радянський уряд і далі приділяли велику увагу підготовці достатньої кількості кваліфікованих комбайнерів і організації їх праці. 19 квітня 1935 р. Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) прийняли постанову про роботу комбайнів і оплату праці комбайнерів у радгоспах і МТС³¹. Згідно з постановою комбайнери зараховувались у штат постійних робітників МТС, для них вводилась преміально-прогресивна оплата.

З великим піднесенням була зустрінута ця постанова в колгоспах, радгоспах і МТС України. ЦК ЛКСМУ, Наркомзем УРСР оголосили конкурс на кращу роботу комбайнера під час збирання зернових. Серед комбайнерів розгорнулося соціалістичне змагання за краще оволодіння і максимальне використання комбайнів. Восени 1935 р. було підведено підсумки конкурсу. Перше місце завойовала Дніпропетровська область, де кожний комбайнер зібрав у середньому близько 200 га зернових. За даними тільки 36 МТС області, 210 комбайнерів зібрали від 300 до 450 га кожний³².

Борючись за успішне розв'язання проблеми кадрів для сільського господарства, партія і уряд України неодноразово повертались до цього питання. 10 жовтня 1935 р. РНК УРСР і ЦК КП(б)У прийняли постанову «Про підготовку масових технічних кадрів для МТС України на 1936 рік»³³. В ній зверталась увага на дальше зростання мережі шкіл і курсів по підвищенню кваліфікації трактористів, комбайнерів, шоферів та інших спеціалістів з відривом від виробництва. 15 січня 1936 р. ЦК КП(б)У прийняв нову постанову — «Про хід підготовки масових технічних і колгоспних кадрів по системі НКЗ УРСР»³⁴, в якій наголошувалось на необхідності поліпшити роботу шкіл і курсів.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про підготовку масових технічних кадрів уже в 1938 р. в сільському господарстві нашої країни працювало 943 тис. трактористів, 120 тис. бригадирів тракторних бригад, 247 тис. комбайнерів, 215 тис. шоферів і 40 тис. механіків³⁵. На кінець 1937 р. в МТС України було 139,9 тис. трактористів, 18,8 тис. бригадирів тракторних бригад, 18,6 тис. комбайнерів, 18,4 тис. шоферів, 5,7 тис. механіків, 8,5 тис. машиністів молотарок та багато інших спеціалістів³⁶. Успішно готувались механізаторські кадри сільського господарства в окремих областях України. Так, у лютому 1937 р. в Дніпропетровській області на курсах при МТС навчалось понад 12 914 трактористів, що значно перевершувало кількість трактористів, які працювали в колгоспах і МТС у 1936 р. Серед слухачів курсів було 2154 жінки³⁷. У квітні 1937 р. в Харківській області навчались 13 365 трактористів, комбайнерів, помічників комбайнерів і бригадирів тракторних бригад³⁸.

³⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1460, арк. 28.

³¹ Журн. «За механізацію сільського господарства», 1935, № 5, стор. 18—19.

³² Журн. «За механізацію сільського господарства», 1935, № 6, стор. 11.

³³ Газ. «Комуніст» від 12 жовтня 1935 р.

³⁴ Газ. «Комуніст» від 16 січня 1936 р.

³⁵ Журн. «Більшовик України», 1947, № 11, стор. 39.

³⁶ «Колхозы во второй сталинской пятилетке...», стор. 80.

³⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 4552, арк. 2.

³⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 216, арк. 169.

Повсякденно дбаючи про підготовку масових технічних кадрів для сільського господарства, Комуністична партія водночас боролася за постійність їх, за поліпшення організації праці. Ще в кінці 1933 р. Рада Праці і Оборони СРСР вказала, що основною виробничою ланкою в МТС повинна стати постійна тракторна бригада, за якою закріплювались трактори та інші сільськогосподарські машини. Тоді ж було встановлено гарантований мінімум оплати праці трактористів. Все це сприяло кращому використанню тракторного парку, чіткішій організації праці механізаторів і закріпленню їх за місцем роботи. Однак аж до 1939 р. забезпечення гарантованого мінімуму повністю лежало на колгоспах, які нерідко нехтували інтересами трактористів, розраховуючись з ними з великим запізненням. У прийнятій в січні 1939 р. постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про порядок нарахування натуроплати за роботу МТС по зернових культурах»³⁹ говорилося, що держава бере на себе виплату грошової частини гарантованого мінімуму оплати роботи трактористам, бригадирам тракторних бригад та їх помічникам. Постанова відіграла велику роль у зміцненні технічних кадрів колгоспів.

Забезпечення сільського господарства кваліфікованими технічними кадрами сприяло підвищенню ролі кожної машини в колгоспному виробництві, зростанню продуктивності праці. За прикладом новаторів промисловості в сільському господарстві широкого розмаху набрав рух передових механізаторів, які ламали застарілі норми і добивались високого виробітку. В грудні 1935 р. Радянський уряд нагородив орденами багатьох передових трактористів, бригадирів тракторних бригад і машиністів України за перевищення на 100—200% встановлених норм виробітку на трактор і молотарку. Серед нагороджених орденом Леніна були механізатори Дніпропетровської області: бригадир Тарасошевиченківської МТС М. О. Уколов, бригадир першої Якимівської МТС П. К. Непочатий, тракторист Новогригорівської МТС П. П. Тихий, а також трактористка Старокостянтинівської МТС, Вінницької області, А. Я. Адамчук, тракторист Низівської МТС, Харківської області, В. Харченко та ін.⁴⁰

З ініціативи передової тракторної бригади, очолюваної Задворним з Ярмолинецької МТС, Вінницької області, розгорнулося змагання за дострокове і високоякісне збирання буряків. Механізатор Березовський агрегатом 6-ТС збирав за зміну по 11 га замість 4,5 га за нормою⁴¹. У 1936 р. комбайнери Якимівського району першими на Дніпропетровщині підняли прапор соціалістичного змагання за перевиконання норм виробітку. Механізатори Міщенко, Кочетков і Білоножка добилися найвищого на Дніпропетровщині рекордного виробітку комбайном «Сталінець». За їх прикладом багато комбайнерів стали перевиконувати змінні норми. В липні 1936 р. Дніпропетровський обком КП(б) України і облвиконком у спеціальній постанові відзначили роботу 37 кращих комбайнерів області, кожний з яких збирав за день комбайном «Сталінець» не менше 37 га і комбайном «Комунар» — 22 га⁴².

З метою кращого обміну досвідом і більш широкого розгортання соціалістичного змагання партійні і громадські організації періодично проводили обласні зльоти та наради. Велике значення для поширення передових методів роботи механізаторів мали проведені з участю керівників партії та уряду в грудні 1935 р. нарада передових комбайнерів

³⁹ Газ. «Комуніст» від 13 січня 1939 р.

⁴⁰ Газ. «Комуніст» від 31 грудня 1935 р.

⁴¹ Газ. «Комуніст» від 21 вересня 1935 р.

⁴² Газ. «Комуніст» від 6 липня 1936 р.

комбайнерок СРСР та нарада передовиків урожайності по зерну, трактористів і машиністів молотарок⁴³.

Отже, завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії і Радянського уряду про підготовку масових технічних кадрів, піднесення їх культурно-технічного рівня, про розвиток соціалістичного змагання, в сільськогосподарському виробництві було досягнуто значних успіхів. За період між XVII і XVIII з'їздами партії підготовка висококваліфікованих спеціалістів привела до корінних змін у житті колгоспного селянства, а розгортання соціалістичного змагання розкрило широкі можливості для безперервного зростання продуктивності праці в усіх галузях сільського господарства. Оснащення колгоспів передовою технікою, забезпечення висококваліфікованими кадрами механізаторів, виокремлення продуктивних використання у сільському господарстві нових машин розгортання соціалістичного змагання стало важливими і необхідними мовами для піднесення всіх галузей колгоспного виробництва.

В 1935 р. Комуністична партія висунула як першочергове завдання далі зміцнення сільськогосподарської артілі на основі нового Примірної статуту. Введений у 1930 р. статут, що передбачав правила і вимоги, на підставі яких здійснювався перехід від дрібного, одноосібного до великого, колективного господарства, не відповідав новим умовам. 7 лютого 1935 р. на II з'їзді колгоспників-ударників було прийнято новий Примірний статут сільськогосподарської артілі, який відображав особливості господарського і побутового укладу села всіх районів країни. Основний його зміст становило правильне поєднання особистих інтересів колгоспників з суспільними інтересами колгоспів.

Новий статут став могутньою зброєю організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Передача колгоспам земель на вічне користування і встановлення точних меж колгоспних масивів було гарантією стійкого колгоспного виробництва. У статуті велике значення приділялось вихованню керівних колгоспних кадрів. Голови колгоспів і бригадири повинні були працювати на одному місці не менше двох років. Новий статут завершив закріплення принципу сталості бригади та вирішив інші питання організації і оплати праці в колгоспах, передбачив подальше розширення внутріколгоспної демократії. Згідно з статутом важливі питання внутріколгоспного життя повинні були вирішуватись на загальних зборах.

Статут завдав остаточного удару по дрібнобуржуазній зрівнялівці, створив усі умови для підвищення продуктивності праці, закріпивши розподіл прибутків між колгоспниками по трудових, тобто по кількості і якості затраченої праці. Новим і дуже важливим моментом статуту було встановлення нарахування (додатково) або відрахування трудових залежно від результатів роботи бригади. Такий порядок оплати стимулював зростання продуктивності праці і підвищував матеріальну зацікавленість колгоспників.

Колгоспне селянство сприйняло Примірний статут як нову програму подальшого піднесення колгоспного виробництва. Широке обговорення і вивчення статуту, а також рішення II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників свідчило про зростаючу свідомість, організованість і виробничу активність мас. Під час обговорення статуту на загальних зборах у колгоспі «Більшовик Полтавщини», Кременчуцького району, колгоспник-ударник К. Червяков заявив, що новий статут підбадьорює колгоспників, що вони будуть зміцнювати дисципліну і працюватимуть по-новому, щоб

⁴³ Газ. «Правда» від 2 та 28 грудня 1935 р.

зробити колгосп міцнішим, більшовицьким, а всіх колгоспників заможними ⁴⁴.

В обговоренні статуту брали участь широкі маси колгоспного села. Тільки в першій половині березня 1935 р. у Великобагачанському районі, тієї ж області, в його обговоренні взяло участь понад 10 тис. колгоспників ⁴⁵. Обговорення і вивчення одноосібними селянами нового статуту сільськогосподарської артілі, боротьба за його здійснення сприяли тому, що багато з них виявили бажання вступити до колгоспів. За даними 42 районів Харківської області, лише за один місяць у колгоспи вступило понад 8600 одноосібників ⁴⁶.

Високу активність колгоспники проявили при розробці, обговоренні і затвердженні статутів кожної сільськогосподарської артілі, в основі яких лежав Примірний статут. Так, під час обговорення і затвердження статуту на зборах у колгоспі «Червоне село», Хорольського району, Харківської області, були присутніми 785 колгоспників. Багато з них внесли цінні пропозиції: провести в найближчі роки меліорацію і розкочування раніш непридатної для обробки землі на площі понад 600 га, збудувати будинок колективіста, силосну башту та ін. ⁴⁷ Тоді ж колгоспники взяли зобов'язання зібрати з кожного гектара по 16 ц пшениці, 15 ц жита, 18 ц ячменю, 228 ц цукрових буряків ⁴⁸.

Після прийняття Примірного статуту важливою ланкою в роботі по організаційно-господарському зміцненню колгоспів була боротьба за його непорушність і проведення в життя. Це з особливою силою підкреслювалось у постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 19 грудня 1935 р. «Про організаційно-господарське зміцнення колгоспів і піднесення сільського господарства в областях, краях і республіках нечорноземної зони», яка вимагала найсуворішого додержання правил статуту сільськогосподарської артілі, особливо тієї його частини, де визначався порядок виключення з колгоспів.

Партія і уряд виходили з того, що, незважаючи на суворе додержання статуту основною масою господарників і керівних колгоспних кадрів, траплялись випадки грубого порушення головних його положень. Так, у жовтні 1935 р. правління колгоспу ім. Кірова, Пирятинського району, Харківської області, частину колгоспної землі здало в оренду Давидівській МТС ⁴⁹, а в 1938 р. правління колгоспу «Третій вирішальний», Межівського району, Дніпропетровської області, за 6 тис. крб. продало випас іншому колгоспу ⁵⁰. Такі порушення не були частим явищем, однак саме вони підірвали стійкість колгоспного землекористування. Більш часті порушення статуту полягали головним чином у незаконному нарахуванні трудовнів колгоспникам і не членам колгоспів, порушенні внутріколгоспної демократії, норм присадибних ділянок, незаконному користуванні суспільною власністю, безпідставному виключенні окремих колгоспників з артілей без рішення загальних зборів та ін. ⁵¹ В багатьох колгоспах замість виховної роботи практикува-

⁴⁴ Журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 2, стор. 21.

⁴⁵ Газ. «Комуніст» від 17 березня 1935 р.

⁴⁶ Газ. «Комуніст» від 17 березня 1935 р.

⁴⁷ Журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 8, стор. 28.

⁴⁸ Журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 2, стор. 21.

⁴⁹ Журн. «Партробота в колгоспі», 1935, № 8, стор. 32.

⁵⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 5247, арк. 106.

⁵¹ Див., напр., партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 211, арк. 117; газ. «Більшовицька правда» від 10 липня 1938 р.

лось штрафування колгоспників, мали місце випадки затиску критики і грубого адміністрування⁵².

Подібні порушення статуту сільськогосподарської артілі були серйозною перешкодою на шляху зміцнення колгоспів. Вони викликали невдоволення колгоспників, послаблювали трудову дисципліну, підривали авторитет працівників і завдавали шкоди господарству колгоспів. Особливо серйозної шкоди завдавала практика виключення з колгоспів без достатніх приводів і підстав. Тому РНК СРСР і ЦК ВКП(б) у квітні 1938 р. прийняли постанову «Про заборону виключення колгоспників з колгоспів»⁵³, не дозволялось виключення з колгоспів за порушення правил внутрішнього розпорядку, а також тих колгоспників, члени сімей яких працювали на підприємствах. Виключення допускалось лише як крайній захід до злісних порушників трудової дисципліни і статуту. Згідно з постановою рішення загальних зборів про виключення могло набрати сили лише після його затвердження виконкомом районної Ради. Партійним організаціям було запропоновано поліпшити масово-виховну роботу серед колгоспників.

Значною мірою організаційно-господарське зміцнення колгоспів залежало від правильного розподілу колгоспних доходів. Згідно з статутом колгоспи в першу чергу виконували обов'язкові поставки державі, розраховувались в МТС і виконували зобов'язання по договорах контракції. Решта натуральних і грошових річних прибутків використовувалась для задоволення виробничих і культурно-побутових потреб колгоспів, а також для розподілу між колгоспниками на трудовні. Статут вимагав від правлінь колгоспів відраховувати кошти на виробничі і адміністративні витрати лише в тих розмірах і по тих статтях, що передбачалися кошторисами, затвердженими загальними зборами.

В окремих колгоспах ці вимоги статуту порушувались. Так, у колгоспі «Шлях до соціалізму», Сумського району, Харківської області, річний кошторис витрат не був затверджений загальними зборами колгоспників. Це привело до неправильного розподілу доходів⁵⁴. Правління деяких колгоспів при потуранні радянських і партійних органів основну частину доходів витрачали на громадські будівлі, виробничі та адміністративні витрати. Внаслідок цього зменшувалась частина грошових доходів, що розподілялись серед колгоспників по трудовнях. Це нерідко штовхало членів артілі на шукання заробітків поза колгоспами, тоді як самі колгоспи часто відчували нестачу в робочій силі і були змушені набирати її зовні, що приводило до зайвих витрат і зниження колгоспних доходів.

Практика неправильного розподілу колгоспних доходів була гостро засуджена Раднаркомом СРСР і ЦК ВКП(б). У прийнятій 19 квітня 1938 р. постанові «Про неправильний розподіл доходів у колгоспах»⁵⁵ Раднарком СРСР і ЦК ВКП(б) характеризували неправильний розподіл колгоспних доходів як шкідливу і антиколгоспну практику. Цією постановою вносились зміни у статтю 12 статуту і вказувалось, що на оплату трудовнів повинно витрачатися не менше 60—70% усіх грошових доходів колгоспу. Президії виконкомів районних Рад повинні були в присутності голови колгоспної ревізійної комісії розглядати кошториси кожної сільськогосподарської артілі. У постанові говорилося, що найм робочої сили колгоспи могли проводити лише як виняток. Винні

⁵² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 211, арк. 118.

⁵³ Газ. «Правда» від 20 квітня 1938 р.

⁵⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 211, арк. 117.

⁵⁵ Газ. «Правда» від 20 квітня 1938 р.

в порушенні статуту і незаконному витрачанні колгоспних доходів притягались до кримінальної відповідальності.

Організаційно-господарське зміцнення колгоспів багато в чому залежало також від правильної організації праці і всього виробничого процесу. В умовах великого і механізованого землеробства найбільш доцільною формою організації праці і виробничого процесу є постійна виробнича бригада, що дає можливість найбільш повно і правильно використати потужну техніку та інші засоби виробництва, ліквідувати знеосібку у виробництві, налагодити чіткий контроль за виконанням встановлених норм кожним колгоспником. Ще в постанові «Про чергові заходи по організаційно-господарському зміцненню колгоспів» (лютий 1932 р.) Центральний Комітет ВКП(б) визнав за необхідне створювати бригади з постійним складом колгоспників. За бригадами закріплювались машини, інвентар, робоча худоба. Сільськогосподарські роботи бригада проводила на виділених їй ділянках землі. Вартість трудодня колгоспників підвищувалась або знижувалась залежно від успіхів роботи бригади⁵⁶. Однак постійні виробничі бригади почали перетворюватись в основну ланку колгоспного виробництва дещо пізніше і особливо після викриття серйозних помилок у роботі партійних організацій на селі січневим (1933 р.) об'єднаним пленумом ЦК і ЦКК ВКП(б).

В більшості колгоспів України постійні виробничі бригади застосовували передову агротехніку, раціонально використовували засоби виробництва і правильно організовували працю колгоспників, успішно боролись за виконання основного завдання — одержати на закріплення за ними земельних ділянках високі і сталі врожаї. Так, бригада орденосця Білаша з колгоспу «Більшовик», Петропавлівського району Дніпропетровської області, взяла зобов'язання виростити у 1936 р. в середньому по 150 пудів зернових з гектара. Щоб виконати його, бригада високоякісно очистила посівний матеріал, своєчасно відремонтувала інвентар, вивезла на поле 124 т добрив. На час польових робіт організували громадське харчування. Задовго до початку сівби розподілили земельні ділянки, інвентар і тяглову силу та закріпили їх за ланками. Своєчасне і якісне проведення сівби та обробітку посівів забезпечило бригаді високі врожаї і дало можливість виконати свої зобов'язання⁵⁷. Бригадир С. І. Бондар з колгоспу ім. Димитрова, Вовчанського району, Харківської області, завдяки правильній організації праці, в умовах посухи 1936 р. зібрав по 30 ц вівса і 26 ц озимої пшениці з кожного гектара⁵⁸.

У 1935—1937 рр. у колгоспах вперше почали створюватися ланки. Виникли вони у районах, де переважно вирощувались технічні культури, особливо цукровий буряк. Це обумовлювалось тим, що технічні культури вимагали великої затрати праці, а виробництво їх було ще недостатньо механізовано. З метою підвищення відповідальності за якість усього комплексу сільськогосподарських робіт по даній культурі необхідно було, щоб певна площа посіву оброблялась і збиралась одними й тими ж людьми. Створені в буряківничих, льонарських і бавовнянських районах ланки покладали початок широкому змагання колгоспників за високий врожай. У 1936—1938 рр. ланкова система набула значного розповсюдження і в колгоспах, що вирощували переважно зернові культури.

⁵⁶ Газ. «Правда» від 6 лютого 1932 р.

⁵⁷ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, об. зб. 352 арк. 57.

⁵⁸ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 211, арк. 137.

XVIII з'їзд ВКП(б) підкреслив позитивну роль ланок у піднесенні сільського господарства, зміцненні колгоспів і визнав за необхідне широко практикувати їх організацію. Однак у наступні, особливо післявоєнні роки, були допущені деякі перекозчення, що виявились у спробі підмінити бригади відокремленими ланками. Це не сприяло дальшій механізації сільського господарства і вело до послаблення колгоспів. Комуністична партія добиляся усунення цих помилок і дальшого зміцнення виробничих бригад як основних ланок колгоспного виробництва.

Дбаючи про організаційно-господарське зміцнення колгоспів, партійні організації України провели велику роботу по ліквідації залишків капіталістичних елементів. Колишні куркулі, їх поплічники та рештки інших експлуататорів проникали в усі галузі народного господарства, займалися шкідництвом, розкрадали народне добро, намагались підірвати основу радянського ладу — суспільну власність, зсередини розвалити сільськогосподарські артілі. Партійні організації згуртовували і мобілізували колгоспне селянство України на подолання опору залишків експлуататорських класів.

Як відомо, у становленні і зміцненні колгоспного ладу в нашій країні велике значення мало існування політвідділів МТС, які поклали початок організаційно-господарському зміцненню колгоспів. Велику допомогу колгоспам політвідділи подали, зокрема, в справі викриття ворожих елементів. Після ліквідації політвідділів МТС боротьбою партійних організацій колгоспів проти замаскованих ворогів керували районні комітети партії.

Викриваючи ворожі елементи, колгоспні партійні організації на фактах показували трудовому селянству, що класова пильність є однією з найважливіших умов організаційно-господарського зміцнення колгоспів. Ведучи боротьбу проти ворожих елементів, згуртовуючи колгоспні маси, виховуючи їх у дусі непримиренності до усіляких проявів антиколгоспних дій, партійні організації водночас дбали про закріплення на тривалий час керівних колгоспних кадрів, особливо голів правлінь і бригадирів. Справа в тому, що в окремих районах часта зміна керівних колгоспних кадрів не була винятковим явищем. Так, на кінець 1934 р. у Павлоградському районі, Дніпропетровської області, з 119 голів колгоспів 46 працювали в одному колгоспі близько 6 місяців, 35 — до одного року, 26 — до двох років і лише 12 — до трьох років. Не було жодного голови колгоспу, який працював би в одному колгоспі понад три роки. Те ж саме можна сказати і про бригадирів⁵⁹.

Тим часом досвід багатьох колгоспів показав, що там, де голови і бригадири працювали на одному місці не менше двох-трьох років, виробничі успіхи були набагато кращі, ніж у тих колгоспах, де керівні кадри часто змінювались.

Озброєні рішеннями XVII з'їзду ВКП(б), партійні організації і політвідділи МТС вживали необхідних заходів по закріпленню керівних колгоспних кадрів. За півтора року після XVII з'їзду партійні організації України добились того, що переважна більшість голів і бригадирів колгоспів працювала на одному місці по два й більше років⁶⁰. Про досягнення стабільності основного складу голів колгоспів і бригадирів свідчать, наприклад, дані по Харківській області, де на травень 1937 р. понад 60% загальної кількості голів і бригадирів колгоспів працювали

⁵⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1156, ірк. 17.

⁶⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 19, од. зб. 1630, ірк. 73—74.

на одній роботі два і більше років. Серед них — П. Бабанський — голова колгоспу «Нове життя», Полтавського району. Керований ним колгосп у 1936 р. добився найвищого в районі врожаю⁶¹. В січні 1938 р. на Україні з 27 134 голів колгоспів 44,4% працювали в одному тому ж колгоспі до одного року, 17,1% — до двох років і 38,5% — більше двох років⁶². Успіхи, досягнуті в закріпленні керівних колгоспних кадрів, сприяли підвищенню дисципліни серед колгоспників, зростанню продуктивності праці і проведенню сільськогосподарських робіт.

Організаційно-господарське зміцнення колгоспів дало можливість добитись на Україні збільшення врожайності, зростання валової і товарної продукції, підвищення продуктивності праці колгоспників, поліпшення їх матеріального добробуту. Порівняно з 1934 р. урожайність зернових культур в колгоспах України в 1939 р. підвищилась до 163%, а валовий збір зерна — до 172%⁶³. Збільшилась врожайність технічних і овочевих культур. У 1937 р. валова продукція громадського господарства колгоспів України у порівняних державних заготівельних цінах дорівнювала 3,64 млрд. крб.⁶⁴, з яких понад 50% припадало на товарну продукцію. Це сприяло неухильному зростанню доходів колгоспів України. Якщо в 1934 р. доходи колгоспів становили 985 млн. крб., то в 1937 р. — досягли 2,7 млрд. крб.⁶⁵ Все це дало можливість підвищити доходи колгоспників. У 1937 р. середньорічна видача зерна в колгоспах України на один колгоспний двір становила в степовій смузі — 149 пудів, на Поліссі та в Лісостепу — 92 пуди⁶⁶.

Наведені наслідки організаційно-господарського зміцнення колгоспів стали можливими завдяки тому, що партійні організації правильно поєднали боротьбу за здійснення лозунга «Техніка в період реконструкції вирішує все!» з лозунгом «Кадри вирішують все!».

Проте слід відзначити, що поряд з успіхами в розвитку соціалістичного землеробства були й окремі недоліки: колгоспи були ще порівняно невеликими, в праці колгоспників проявлялись деякі дрібновласницькі звички, що виробились в одноосібному господарстві, не всі керівні кадри правильно розуміли шляхи зміцнення колгоспного ладу і допускали серйозні хиби у своїй практичній роботі, нерідко ігнорувався принцип матеріальної заінтересованості колгоспників у результатах своєї праці та ін. Серйозною хобою сільського господарства було відставання тваринництва. Негативно позначилась також відсутність сталої системи обчислення усіх державних поставок. Недоліки й хиби, що мали місце в розвитку колгоспного виробництва, були гостро засуджені XVIII з'їздом ВКП(б).

Здійснюючи рішення XVIII з'їзду, колгоспне селянство Радянського Союзу, в тому числі й України, докладало зусиль до подолання виявлених недоліків, добивалось нових успіхів у зміцненні колгоспного ладу, підвищенні рівня соціалістичного сільського виробництва. Напередодні Великої Вітчизняної війни колгоспи СРСР давали 90,3% валової і 88,8% товарної продукції хліба, а також основну масу продукції тваринництва. В тяжкі роки Вітчизняної війни сільське господарство змогло в достатній кількості забезпечити армію і країну продовольством і сировиною. Це було важливою умовою перемоги радянського народу над ворогом. Перемога колгоспного ладу ще більше зміцнила союз робітничого класу і трудящого селянства.

⁶¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 1, од. зб. 211, арк. 136—137.

⁶² «Колхозы во второй сталинской пятилетке...», стор. 61.

^{63—66} «Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР», стор. 411, 420, 421, 422.

Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ

РЕВОЛЮЦІЙНО-ДЕМОКРАТИЧНА СПАДЩИНА ЧЕРНИШЕВСЬКОГО І ШЕВЧЕНКА В СВІТЛІ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ

До оцінки діяльності революційних демократів 50—60-х років XIX ст. потрібно підходити конкретно історично, всебічно враховуючи особливості тієї епохи і тих суспільно-політичних умов, в яких доводилось діяти цим революціонерам. В. І. Ленін вказував, що «весь дух марксизму, вся його система вимагає, щоб кожне положення розглядали тільки (α) історично; (β) тільки в зв'язку з іншими; (γ) тільки в зв'язку з конкретним досвідом історії»¹. В ряді своїх праць В. І. Ленін підкреслював, що передова російська суспільна думка спадкоємно розвивалася від Радіщева до декабристів, від декабристів до Герцена і Бєліньського, а через них — до Чернишевського і Добролюбова, до революційних народників 70-х років і нарешті до соціал-демократів.

З граничною ясністю В. І. Ленін встановив три етапи визвольного руху в Росії XIX ст. Кожний новий напрям у російській суспільній думці визначався революційним рухом своєї епохи, розвитком виробничих сил, класовою боротьбою в країні. Володимир Ілліч писав, що «Герцен розгорнув революційну агітацію.... Її підхопили, розширили, зміцнили, загартували революціонери-різночинці, починаючи з Чернишевського і кінчаючи героями «Народної волі». Ширше стало коло борців, ближчий їхній зв'язок з народом. «Молоді штурмани майбутньої бурі» — називав їх Герцен. Але це не була ще сама буря. Буря, це — рух самих мас. Пролетаріат, єдиний до кінця революційний клас, піднявся на чолі їх і вперше підняв до відкритої революційної боротьби мільйони селян»².

Відомо, що В. І. Ленін називав Чернишевського і його соратників революціонерами «одиначками»³ «дуже нечисленними тоді»⁴. 50—60-ті роки XIX ст. були епохою «цілковитої нерозвиненості пригноблених мас»⁵; революційні елементи в народних масах тоді ще не визріли, а селянські виступи були роздробленими, стихійними, політично несвідомими. Та одночасно з цим боротьба селянства досягла значного розмаху у період революційної ситуації 1859—1861 рр. Нагадаймо висловлювання В. І. Леніна: «Селяни не могли об'єднатися, селяни були тоді зовсім задавлені темнотою, у селян не було помічників і братів серед

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 35, стор. 200.

² В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 13.

³ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 95.

⁴ Там же, стор. 91.

⁵ Там же, стор. 94.

міських робітників, але селяни все ж боролися, як уміли і як могли. Селяни не боялись звирячих переслідувань уряду, не боялись екзекуцій і куль, селяни не вірили попам, які з шкури пнулися, доводячи, що кріпосне право схвалене святим письмом і узаконене богом (прямо так і говорив тоді митрополит Філарет!), селяни повставали то тут, то там, і уряд нарешті поступився, боячись загального повстання всіх селян»⁶. Отже, не можна уявляти собі революційних діячів 50—60-х років якимись «позбавленими ґрунту» діячами.

Т. Г. Шевченко, М. Г. Чернишевський, їх друзі та однодумці були виразниками і трибунами демократичного руху мас саме того історичного періоду, коли «демократизм і соціалізм зливалися в одно нерозривне, неподільне ціле»⁷. Чернишевського і його соратників В. І. Ленін називав носіями «мужицького демократизму»⁸, представниками нового покоління революціонерів, які підняли прапор селянської революції. Те, що відбувалося в Росії в кінці 50 — на початку 60-х років становило лише частину широкого всесвітньоісторичного руху демократичного характеру; «Польське заворушення» було складовою частиною революційної ситуації. В. І. Ленін підкреслює висловлювання О. І. Герцена і Л. Ф. Пантелєєва (що їх наводить Ю. М. Стеклов), які свідчать про те, що можливість селянського повстання припускалась тоді не тільки революціонерами, а й урядом, що характерним для того часу було «загальне чекання чогось винятково значного і навіть у найближчому майбутньому»⁹.

Шевченко, як і Чернишевський та його соратники, не тільки відбивали настрої пригнобленого селянства, а й ставили перед народними масами революційні завдання, намагалися пробудити їх свідомість, усіляко сприяли визріванню революційних елементів у масах. Революційні демократи йшли попереду мас, намагалися піднести їх до рівня революційно-демократичних ідей. В. І. Ленін указував на важливість теоретичних засад революційної демократії, відзначав, що цей рух відрізняється від простого «бунту» саме тим, що він «іде під прапором певних радикальних політичних ідей»¹⁰. Діяльність революціонерів 50—60-х років була заснована на прагненні «підняти селянство на соціалістичну революцію проти основ сучасного суспільства»¹¹. «Віра в чудодійну силу обштинного землеволодіння,— писав Ф. Енгельс у 1884 р.,— з надр якого начебто може і повинне вийти соціальне переродження,— віра, від якої не був зовсім вільний і Чернишевський,— зробила свою справу, піднявши запал і енергію героїчних російських борців. Їх було ледве кілька сот чоловік, але своєю самовідданістю і відвагою вони довели царський абсолютизм до того, що він уже примушений був подумувати про можливість і про умови капітуляції...»¹² Саме вони — послідовні революційні демократи — Шевченко, Чернишевський, Добролюбов, Михайлов — були найбільш глибокими і реалістичними політиками, найбільш проникливими діячами, бо вони бачили перспективу розвитку суспільного руху. «...Представники свідомо ворожої лібералізові демократичної тенденції в реформі 1861-го року,— писав В. І. Ленін,— які здавалися тоді (і довгий час пізніше) безґрунтовними одиночками, виявилися на ділі незмірно більш «ґрунтовними»,— виявилися тоді, коли

⁶ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 373.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 241.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 239.

⁹ «Литературное наследство», т. 67, М., 1959, стор. 50.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 16, стор. 107.

¹¹ В. І. Ленін, Твори, т. 1, стор. 235.

¹² Ф. Енгельс, О России, Харьков, 1924, стор. 28.

визріли суперечності, що були у 1861-му році в стані майже зародковому»¹³.

Падіння кріпосного права в Росії було зумовлене силою економічного розвитку, але завойоване воно було революційною боротьбою. Чернишевський був не тільки ідейним натхненником, а й вождем, практичним керівником і організатором революційних сил. Ленін підкреслював послідовний, бойовий характер революційного демократизму Чернишевського¹⁴.

Незважаючи на скудність документального матеріалу про нелегальну революційну діяльність Чернишевського, зумовлену винятковою конспіративністю, характерною для революціонерів 60-х років, все ширше розкривається величезний вплив революційних ідей Чернишевського на визвольний рух, боротьба його і його однодумців за консолідацію сил демократичного табору, за створення революційної організації і підготовку народного повстання¹⁵. В період революційної ситуації ідеологи революційно-демократичного табору (разом з закордонним центром Герцена і Огарьова) розробляли плани створення підпільної організації, підготовки збройного повстання і вели практичну роботу в цьому напрямі¹⁶. Творчість Шевченка кінця 50-х років була яскравим виявом підпільної агітаційної діяльності цього табору.

Шевченко і Чернишевський визнавали революційний вибух в країні цілком можливим. Вони робили все для того, щоб прискорити цей вибух, підготувати до нього маси, а також виховати діячів революційної організації, забезпечити успіх справи. Розуміючи антагоністичність суспільних класів, революційні демократи, в протилежність лібералам, проводили ту велику й сміливу думку, що визволення народу може бути і повинно бути справою самого народу.

Для концепції революційних демократів характерним є визнання провідної ролі народу в історії, глибока віра в революційні можливості трудящих мас. Вони вірили у велику силу революційних прагнень народних мас, пристрасно ненавиділи всіх тих, хто заважав народу в його боротьбі, хто намагався зірвати велику справу народного визволення. В. І. Ленін підкреслює слова Ю. М. Стеклова про те, що Чернишевський глибоко обурювався діями лібералів і нещадно викривав їх справжню природу, що, на думку Чернишевського, «недовір'я до лібералів необхідне для революціонера, бо ліберали менш за все думають про народне благо»¹⁷. Невтомне викриття зрад лібералізму, всіляких «реформістів» характерне для революційних демократів Шевченка, Чернишевського та їх однодумців. Всією своєю літературно-громадською діяльністю вони висували революційне насильство, як «необхідний і законний прийом революції»¹⁸. Їх досвід, їх життєвий приклад, їх творчість були могутньою силою в боротьбі проти гнобителів народу, становили важливий фактор революційної ситуації 1859—1861 рр. Сила революційної думки і революційного діяння, непохитна рішучість, невичерпна енергія, суворі послідовність і безкомпромісність, висота суспільного ідеалу, самовідданість і героїзм у боротьбі за свої переконан-

¹³ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 86.

¹⁴ Див. В. І. Ленін, Сочинения, т. 38, стор. 546.

¹⁵ Див. В. И. Зевин. В. И. Ленин о революционной ситуации в России в конце 1850 — начале 1860-х гг., Сборник «Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.», М., 1960, стор. 29.

¹⁶ М. В. Нечкина, Н. Г. Чернышевский и А. И. Герцен в годы революционной ситуации, «Известия АН СССР, отделение литературы и языка», т. XIII, вып. 1, 1954.

¹⁷ «Литературное наследство», т. 67, стор. 34.

¹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 29, стор. 68.

ня — ось що характеризує цих «молодих штурманів майбутньої бурі»¹⁹.

Чернишевський і його соратники були представниками домарксистського періоду розвитку суспільної думки, ідеологами селянської революції. Своєю діяльністю вони прагнули «знищити всі старі форми і розпорядки землеволодіння, розчистити землю, створити на місце поліцейсько-класової держави співжиття вільних і рівноправних дрібних селян»²⁰. Вони виступали за цілковите знищення поміщицького землеволодіння, за розв'язання суперечностей кріпосницько-дворянської монархії шляхом селянської революції. «Ідея «права на землю» і «зрівняльного поділу землі», — писав В. І. Ленін, — є не що інше як формулювання революційних прагнень до рівності з боку селян, які борються за повне повалення поміщицької влади, за повне знищення поміщицького землеволодіння»²¹.

Шлях переходу до нового суспільного ладу — до соціалізму — вони бачили в селянській революції, не розуміючи, що без керівництва робітничого класу вона об'єктивно привела б лише до знищення панування поміщиків і утвердження капіталістичного ладу. Шевченко, як і Чернишевський, був соціалістом-утопістом, який «не бачив і не міг у 60-х роках минулого століття бачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату може створити матеріальні умови і суспільну силу для здійснення соціалізму»²².

Епоха 50—60-х років становила «загальнодемократичний» етап визвольної боротьби, інакше кажучи, це була епоха буржуазно-демократичного визвольного руху²³. Було б неправильно на підставі цієї загальної характеристики робити висновок про те, що, скажімо, Шевченко і Чернишевський «належали» до буржуазного табору. В. І. Ленін вчив диференційовано підходити до питання про «буржуазну демократію». Звертаючись до кадетського діяча Р. Бланка, В. І. Ленін з обуренням писав (1906): «Ви помиляєтесь або свідомо підміняєте поняття *революційної буржуазної демократії* поняттям буржуазної демократії взагалі...»²⁴. У своїй літературно-громадській діяльності і Шевченко і Чернишевський виходили за межі буржуазного суспільства, рішуче засуджуючи будь-який лад, заснований на гнобленні людини людиною.

Революційні демократи 50—60-х років були виразниками утопічного соціалізму. Всі свої надії вони покладали на селянство, тобто на той клас, який сам по собі не може виконати історичну місію визволення людства. І Шевченко, і Чернишевський були революціонерами селянськими. При всій своїй глибокій пошані і внутрішній близькості до великого російського демократа-революціонера В. І. Ленін цілком виразно заперечує намагання ототожнити ідейно-політичні позиції Чернишевського з революційним марксизмом. Відомо, що ще в 1899 р. В. І. Ленін докоряв редакції газети «Рабочая мысль» за те, що вона намагалася «підтягнути» Чернишевського до марксизму, ігноруючи історичний принцип у підході до оцінки його діяльності. В. І. Ленін писав, що цим редакція «виявила тільки своє невміння дати скільки-небудь зв'язну і всебічну оцінку Чернишевського, його сильних і слабих сторін»²⁵.

Говорячи про соціалізм Чернишевського та його соратників, від-

¹⁹ А. И. Герцен, Собрание сочинений в тридцати томах, т. XI, М., 1957, стор. 341.

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 15, стор. 175.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 10.

²² В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 91—92.

²³ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 225.

²⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 225.

²⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 4, стор. 242.

значаючи його утопічний характер, слід підкреслити, що він був органічно пов'язаний з визвольною боротьбою народу, з революційним діянням мас. Чернишевський, як і Шевченко, проводив ідею революції, вважаючи, що не змова купки революціонерів, а народне повстання може і повинно привести до перемоги. На відміну від утопічних соціалістів Заходу Чернишевський і його соратники не мислили визволення трудящих без революції, без переходу влади до рук народу. Чернишевський звинувачував утопічних соціалістів Заходу «в полохливості і непослідовності при здійсненні цих завдань, зокрема в питанні про захоплення політичної влади і революційну диктатуру»²⁶. У своїй практичній діяльності Шевченко, Чернишевський та їх однодумці робили ставку не на змови, а на мобілізацію народних мас для вирішального штурму самодержавства.

Революційно-різничинний етап (революційний демократизм) — це більш-високий ступінь у порівнянні з дворянським етапом у суспільному розвитку в Росії. Виступивши в період революційної ситуації 1859—1861 рр. (і активно творячи цю ситуацію), революційні демократи з Чернишевським на чолі розвинули ідеї Белінського і Герцена 40-х років у струнку політичну теорію революційної демократії, з'єднавши її з практикою конкретної революційної боротьби проти царського самодержавства. Борючись проти ідеалізму, висували прогресивні концепції в галузі історії, соціології, літератури, мистецтва, обґрунтовуючи глибоконародні погляди у найважливіших питаннях суспільного життя, вони розчищали шлях для поширення в наступні десятиліття марксистської теорії в Росії і на Україні. Незважаючи на історичну обмеженість своїх поглядів, зумовлену особливостями тієї епохи, вони увійшли в історію передової суспільної думки і визвольного руху як найвидатніші мислителі і революційні діячі.

Програма селянської революції, розроблена передовими діячами 50—60-х років, відіграла важливу роль у справі революційного виховання народу. В нових історичних умовах, коли робітничий клас Росії сформувався і зробив перші кроки в боротьбі за свої економічні й політичні права, демократичні традиції 50—60-х років становили сприятливий ґрунт для поширення і дальшого розвитку марксизму. Традиції підпільної боротьби, заснованої на тісному зв'язку з визвольним рухом мас, традиції, закладені Чернишевським і його соратниками, були пізніше розвинені на новій основі, піднесені на вищий ступінь пролетарськими революціонерами. Відомо, з якою пристрасною увагою в роки після поразки першої російської революції, в роки гострої ідейної боротьби з реакцією, що намагалася всіляко дискредитувати спадщину революційних демократів, поставився В. І. Ленін до праць Г. В. Плеханова, Ю. М. Стеклова та ін. про Чернишевського. У статті «Віхи» і в ряді інших праць В. І. Ленін відстоював передові традиції революційно-демократичної культури, викривав відвертих і завуальованих зрадників цих традицій. Белінського, Чернишевського, Добролюбова Ленін розглядав як приклад революційного служіння справі народу. Боротьба за спадщину революційних демократів була водночас боротьбою за передову революційну теорію.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював не тільки величезну історичну значимість спадщини революційних демократів 50—60-х років, а й вказував на внутрішню близькість, спорідненість цих діячів з поколінням пролетарських революціонерів. У записках розмови Володимира Іл-

²⁶ «Литературное наследство», т. 67, стор. 29.

ліча про Чернишевського та його роман «Що робити?»²⁷ розповідається, яке враження справив на В. І. Леніна цей роман. «Це річ,— казав Ленін,— яка дає заряд на все життя». Ленін відзначав, що Чернишевський «захопив мого брата, він захопив і мене... Він мене всього глибоко переорав»²⁸. Полемізуючи з тими, хто повторював ліберально-естетичні судження про роман «Що робити?», В. І. Ленін говорив: «Найбільша заслуга Чернишевського в тому, що він не тільки показав, що всякий, хто правильно думає і є справді порядною людиною, повинен бути революціонером, а й інше, ще важливіше: яким мусить бути революціонер, які саме повинні бути його правила, як до своєї мети він повинен іти. якими способами і засобами добиватися її здійснення. Перед цією заслугою меркнуть усі його помилки, та й до того ж винуватим у них був не стільки він сам, скільки нерозвиненість суспільних відносин його часу»²⁹.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що Чернишевський і його соратники виступали як *всеросійські* демократи, діяльність їх була спрямована на визволення не тільки російського народу, а й усіх пригноблених народів Російської імперії. Звідси — цілком природне прагнення передових сил пригноблених народів до російської революційної культури, до єднання з російським народом. Передові діячі пригноблених народів цілком поділяли політичну програму Чернишевського, стояли на позиціях співробітництва з російською революційною демократією.

У статті «Критичні замітки з національного питання» (1913) В. І. Ленін висловив положення про дві національні культури в кожній національній культурі, про ставлення до передової демократичної і соціалістичної російської культури. «Якщо більшість українських робітників,— казав В. І. Ленін,— перебуває під впливом великоруської культури, то ми знаємо твердо, що поряд з ідеями великоруської попівської і буржуазної культури діють тут і ідеї великоруської демократії та соціал-демократії. Борючись з першого роду «культурою», український *марксист* завжди виділить другу культуру і скаже своїм робітникам: «всю можливість єднання з великоруським свідомим робітником, з його літературою, з його колом ідей обов'язково всіма силами ловити, використовувати, закріплювати, цього вимагають корінні інтереси і українського і великоруського робітничого руху»³⁰.

Такою є нова, послідовно революційна, соціалістична постановка питання. Зародки цієї концепції, її провозвісники, елементи формувалися вже в революційно-практичній діяльності і теоретичній думці революційних демократів, очолених Чернишевським. На першому плані була у них боротьба соціальна, класова — проти поміщиків і буржуазії, проти царизму, і вже в аспекті цієї боротьби, виходячи із завдань *соціального* визволення, формувалися і утверджувалися завдання національно-визвольної боротьби. У формуванні цієї нової концепції не можна не відзначити величезну роль Шевченка, всієї його літературно-громадської діяльності. Не випадково Чернишевський писав: «Малоруському селянинові не було б ні на волосину легше, якби всі пани в Малоросії були малороси,— навпаки, було б малоросові важче від цього, як свідчив нам Шевченко. Ми знаємо, що дуже багато хто з освічених малоросів і крім поміщиків малоросів не захоче визнати цієї думки за істи-

²⁷ Див. публікацію «Ленин о Чернышевском и его романе «Что делать?», журн. «Вопросы литературы», 1957, № 8.

²⁸ Там же, стор. 132.

²⁹ Див. публікацію «Ленин о Чернышевском и его романе «Что делать?», журн. «Вопросы литературы», 1957, № 8, стор. 134.

³⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 15—16.

ну, вона суперечить національному забобові, тому багатьма буде відкинута... Проте ніякі голословні заперечення не захитають нашої думки, що спирається на такий авторитет, як Шевченко»³¹.

Відомо, що Шевченко пройшов складний шлях творчого розвитку. Його ідейно-естетичні погляди не завжди були вільні від внутрішніх суперечностей. Заперечувати це — значило б брати Шевченка позаісторично, відривати його від середовища, від епохи. Однак важливо відзначити, що Шевченко все міцніше утверджувався на послідовних позиціях революціонера, трибуна визвольної боротьби народу, друга і соратника передових борців всеросійського революційного фронту. Його поглядам чужі були національна обмеженість, вузькість, заскорузлість.

Справа не тільки в тому, що Шевченко вийшов з кріпацьких «низів», недосить і того, що він зростав і формувався у гарячій атмосфері священних переказів свого народу про героїчну боротьбу з усілякими гнобителями та загарбниками. Важливо підкреслити, що Шевченко піднявся до верховин передової культури своєї епохи. В ненастанному шуканні правди тягнувся він до кращих людей доби, невпинно розвиваючи і збагачуючи свій світогляд. Ідейна близькість українського поета до ідеологів революційної демократії, до передових діячів визвольної боротьби сприяла зміцненню його революційних і матеріалістичних позицій. Виняткової величі й розмаху політична і художня думка Шевченка досягла саме тому, що поет був кровно зв'язаний з передовими діячами епохи. Геніальний представник пригнобленого соціально і національно народу, Шевченко зумів піднятися на рівень передових знань своєї доби, своєю творчістю зумів стати активним чинником у розвитку передової культури. Було б неправильно розглядати Шевченка лише як геніального виразника визвольної боротьби українського народу. В своїх полум'яних художніх образах і пристрасних закличах революційного трибуна він втілював прагнення всіх пригноблених народів своєї доби, узагальнив найширший досвід визвольної боротьби всієї Росії, всіх слов'янських народів.

В єднанні з російськими революційними демократами зміцнювалася сила і прогресивність Шевченка і як поета, і як борця. Саме тому найбільшій чіткості й глибини суспільно-політичні та філософсько-естетичні погляди його досягли в останні роки життя, в період безпосередньої близькості і співробітництва з Чернишевським та його колом. Якщо й були у Шевченка «слабкі місця», певна обмеженість кругозору, то «доводиться лише дивуватися, що подібних випадків порівнюючи мало», як писав Ф. Енгельс про Чернишевського³². Безперечно, суспільно-політичні і естетичні погляди Шевченка потрібно розглядати історично, враховуючи, що він, як і Чернишевський, був виразником та ідеологом селянської демократії. Саме революційність Шевченка — це революційність в основі своїй селянська, яка, за визначенням В. І. Леніна, характеризується безпосередністю, запалом «негайного руйнування поміщицької влади, негайного створювання нового ладу»³³. Мріючи про «веселі жнива», про «веселі села» і «нерозмежовану землю», про світле майбутнє «без холопа і без пана», коли «спочинуть невольничі утомлені руки» і «коліна одпочинуть, кайданами куті», Шевченко, так само як і Чернишевський, був упевнений, що шлях до цього майбутнього йде через боротьбу, що тільки розправа «сокирою» приведе до того, що не залишиться «і сліду панського в Україні».

³¹ М. Г. Чернишевський. Вибрані філософські твори, т. III, стор. 417.

³² Ф. Енгельс, О России, стор. 28.

³³ В. І. Ленін, Твори, т. 13, стор. 352.

Шевченко, Чернишевський і Добролюбов були не тільки революційними демократами, просвітителями; вони були основоположниками революційного народництва. Народництво, як відомо, було ідеологією (системою поглядів) селянської демократії, а соціалістичні ідеї народництва зумовлювались ідеологією пригнобленого селянства. Народництво, «селянський соціалізм», як соціалістична утопія, відображалася реальний прояв боротьби селянських мас за визволення. Визначаючи суспільно-політичне обличчя Шевченка і Чернишевського як родоначальників народництва, слід, однак, це визначення брати конкретно-історично, зважаючи на наявність у народництві суперечливих тенденцій розвитку. Вже в кінці 50 — на початку 60-х років народництво не було єдиним у своїй основі. Про це виразно й чітко говорить В. І. Ленін: «Ця двояка, ліберальна і демократична, тенденція в народництві цілком ясно *намітилася* вже в епоху реформи 1861-го року»³⁴. Важливо підкреслити, що і Шевченко і Чернишевський були ідеологами революційної тенденції в народництві, тобто тієї тенденції, яка на новому пролетарському етапі визвольного руху перейшла в тенденцію соціалістичну. Саме в цьому причина тієї ідейної близькості, спорідненості, яка встановилася між діяльністю цих видатних діячів минулого і пролетарською боротьбою за соціалізм.

Єднання Шевченка з російськими революційними демократами мало виняткове значення для української літератури, культури, для всього дальшого їх розвитку. Якщо в результаті тривалого і жорстокого гноблення і переслідування з боку царизму українська демократична культура уціліла і в ході свого розвитку набувала дедалі більшого не тільки національного, а й міжнародного значення, — то цим вона зобов'язана значною мірою єдності прагнень і сподівань двох братніх народів, постійній підтримці з боку передової російської культури³⁵. Ідейно-творчі зв'язки з передовими силами російської культури допомогли Тарасу Шевченку, Марко Вовчок, Панасу Мирному, Ів. Франкові, М. Коцюбинському, П. Грабовському, Лесі Українці і багатьом іншим українським письменникам в їх ідейно-творчому зростанні, сприяли утвердженню на шляху справжньої народності, служіння народові. Багатогранне і постійне творче єднання з російською передовою культурою аж ніяк не привело українську культуру до нівелювання, до втрати власного художнього обличчя. Навпаки, воно сприяло поглибленню самої сутності національної української демократичної культури, вираженню справжніх, корінних проблем життя народу.

Творче засвоєння здобутків передової російської мислі, літератури, мистецтва допомагало українським діячам культури розвивати і поглиблювати завдання, що висувалися історичним розвитком народу. Починаючи від Шевченка, йдучи у фарватері його традицій, українська література стала могутньою національною літературою великого народу. Вона не тільки «брала», не тільки творчо засвоювала культурні цінності інших народів, а й щедро давала іншим народам багатства свого художнього генія. Вона не тільки використовувала здобутки, досвід передової російської культури, а й у свою чергу сприяла її розвитку. «Вам, українцям, — говорив О. М. Горький О. Є. Корнійчуку, — є чим пишатися в своїй культурі. Яких могутніх людей дала ваша література, яку славу традицію! Шевченко, Франко, Леся Українка — це ж не тільки поети величезного таланту і невичерпної творчої енергії, вони

³⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 17, стор. 84.

³⁵ О. І. Білецький, Українська література серед інших слов'янських літератур, К., 1958, стор. 49.

люди з великим людським серцем і розумом, з героїчною силою духа. У них є чого повчитися не тільки українцям»³⁶.

Робітничий клас Росії і його партія завжди високо цінили художню творчість демократичних письменників України і Росії. Комуністична партія на чолі з В. І. Леніним викривала царський уряд, що заборонив святкувати 100-річний ювілей з дня народження Шевченка, закликала трудящих усієї Росії вивчати його твори. «Заборона вшанування Шевченка,—писав Ленін в 1914 р.,—була таким чудовим, прекрасним, на рідкість щасливим і вдалим заходом з точки зору агітації проти уряду, що кращої агітації і уявити собі не можна»³⁷. Полум'яні образи Шевченка, сповнені жагучої ненависті до царизму і його прислужників, широко використовували ленінці-більшовики у прокламаціях і листівках, закликаючи до повалення гнобительського ладу.

Творчість Шевченка привертала до себе увагу таких видатних діячів наукового соціалізму, як Г. В. Плеханов, А. В. Луначарський, М. Горький, В. В. Воровський, К. Є. Ворошилов, Г. І. Петровський. У тексті промови, яку мав виголосити Г. І. Петровський від імені більшовицької фракції 19 лютого 1914 р. на засіданні Державної думи у зв'язку із заборонаю ювілею Шевченка, було названо Шевченка «великим українським письменником», «великим творцем живого українського слова, найкращим представником його літератури»³⁸. З листа В. І. Леніна і Н. К. Крупської до М. І. Ульянової (від 16 лютого 1914 р.) дізнаємося, що Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна були присутні у Кракові в 1914 р. на вечорі, присвяченому 100-річчю з дня народження Шевченка³⁹. Боротьба за Шевченка була боротьбою за український народ, за його честь і визволення. В особі російського народу та його передових діячів український народ завжди мав могутнього спільника, випробуваного друга і захисника в боротьбі за свої соціальні й національні інтереси.

Саме з новим, пролетарським періодом революційно-визвольного руху в Росії, коли на історичну арену виступив найреволюційніший у світі російський робітничий клас на чолі з Комуністичною партією, тісно пов'язане даліше зміцнення єдності культур російського і українського народів. Партія Леніна об'єднала і згуртувала трудящих усіх національностей Росії, виховувала їх у дусі дружби і пролетарського інтернаціоналізму, вела рішучу і непримиренну боротьбу проти реакційної ідеології російського великодержавного шовінізму і буржуазного націоналізму, зокрема українського.

Робітничий клас, невід'ємною частиною якого є пролетаріат України, і керовані ним трудящі маси під прапором великого Леніна повалили експлуататорський лад, здійснили соціалістичне перетворення країни, возз'єднали український народ, досягли небувалого в історії розквіту української державності, економіки і культури, про що мріяли і за що боролися революційні демократи. Велика спадщина революційних демократів Шевченка і Белінського, Чернишевського і Некрасова, Франка і Салтикова-Щедріна тісно зв'язана з нашою прекрасною соціалістичною дійсністю.

Проблема творчого оволодіння спадщиною великих демократів — це не тільки науково-історична проблема, це — важливе літературне і політичне завдання сучасності. Говорити про їх спадщину — це значить говорити не лише про минуле, а й про сучасне і майбутнє нашої радян-

³⁶ О. Корнійчук, Разом з життям, К., 1950, стор. 58.

³⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 196.

³⁸ Г. І. Петровський, З революційного минулого, К., 1958, стор. 85, 86.

³⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 37, стор. 426.

ської культури. Соціалістична ідеологія дружби народів, що є могутнім творчим стимулом розквіту національних культур у Радянському Союзі, своїм найглибшим корінням сягає в передові демократичні традиції російської і української культур.

Дружба російського і українського народів, дружба всіх народів Радянського Союзу — це величезне завоювання, колосальна сила в боротьбі за перемогу комунізму. Не випадково всі вороги комунізму, запеклі прислужники імперіалізму робили й роблять все для того, щоб посіяти ворожнечу між українським і російським народами, розпалити недовір'я і тим самим підірвати основи нашої соціалістичної держави. Але ніякі сили в світі неспроможні зламати дружбу, зміцнену віками спільної боротьби проти ворога, дружбу, осяяну генієм В. І. Леніна. М. С. Хрущов у доповіді на ювілейній сесії Верховної Ради Української РСР, присвяченій десятиріччю возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, заявив: «Прогресивні діячі Росії і України спільно боролися проти самодержавства, проти експлуаторських класів. Твори великого українського поета, революціонера-демократа Тараса Шевченка пройняті класовою ненавистю до гнобителів українських і російських селян і всіх трудящих царської Росії. Шевченко близько і добре знав російський народ і був у найтіснішій дружбі з його видатними діячами і борцями. Він стояв за зміцнення братерської єдності і дружби російського і українського народів у їх спільній боротьбі проти російських і українських кріпосників і царизму. І не тільки Шевченко,— всі передові українські прогресивні діячі глибоко розуміли спільність шляхів розвитку обох народів і були міцно зв'язані з прогресивними діячами російського народу»⁴⁰.

Велич Шевченка, як і його соратників — керівників російської революційної демократії,— полягає в тому, що вони крізь похмуру дійсність кріпосницько-рабської Росії прозрівали світле майбутнє пригноблених народів і своєю мужньою, благородною діяльністю наближували прихід переможної соціалістичної революції. Саме тому ця спадщина по праву належить радянському народу, становить його гордість і славу.

⁴⁰ М. С. Хрущов, Десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі, Доповідь на VI ювілейній сесії Верховної Ради Української РСР 29 жовтня 1949 р., К., 1949, стор. 27—28.

До 20-річчя початку Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

В. І. КЛОКОВ

ВИРІШАЛЬНИЙ ФАКТОР ЗМІНИ ХАРАКТЕРУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Радянські історики і військові спеціалісти приділяють велику увагу питанню про характер другої світової війни¹. І це не випадково. Науковий аналіз і чітке визначення причин виникнення і характеру війни не дає можливості буржуазним фальсифікаторам ввести в оману мільйонні маси трудящих капіталістичних країн.

При визначенні характеру другої світової війни слід насамперед виходити з аналізу конкретно-історичних умов її виникнення й розвитку. З зростанням продуктивних сил капіталістичний лад поступово перетворювався у світову систему, розвиток якої визначався дією основного економічного закону капіталізму — гонитвою за максимальними прибутками, що особливо посилилась в умовах імперіалізму, після завершення територіального поділу світу між великими державами. В. І. Ленін писав: «З визволителя націй, яким капіталізм був у боротьбі з феодалізмом, імперіалістський капіталізм став найбільшим гнобителем націй. Капіталізм з прогресивного став реакційним, він розвинув продуктивні сили настільки, що людство має або перейти до соціалізму, або роками й навіть десятиріччями переживати збройну боротьбу «великих» держав за штучне збереження капіталізму за допомогою колоній, монополій, привілеїв і національних гноблень всілякого роду»².

Основним змістом політики імперіалістичних держав стало прагнення до світового панування, яке неминуче приводить до напружених і руйнівних воєн за переділ уже поділеного світу. Давно минули часи, коли панівні експлуаторські класи могли розв'язувати свої суперечності силою, без залучення широких трудящих мас, з допомогою тільки відданих їм армій. В нових умовах переходу капіталізму у вищу стадію місце локальних воєн займають світові імперіалістичні війни, які втягують багато держав і величезні маси населення.

¹ Г. А. Деборин, О характере второй мировой войны, М., 1960; П. Дерзунко, Д. Проэктор, К вопросу о характере второй мировой войны, журн. «Коммунист», 1958, № 5; Е. А. Болтин, О характере второй мировой войны, «Поражение германского империализма во второй мировой войне», М., 1960; В. Курасов, О характере и периодизации второй мировой войны 1939—1945 годов, «Военно-исторический журнал», 1958, № 1; Ф. Голиков, О военно-политических уроках второй мировой войны, «Военно-исторический журнал», 1959, № 9; Н. Павленко, Решающая роль СССР и его Вооруженных Сил в разгроме германского фашизма, «Военно-исторический журнал», 1960, № 1; Е. А. Болтин, Некоторые проблемы разработки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 годов в СССР, «Проблемы истории второй мировой войны», М., 1959.

² В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 263.

З зростанням продуктивних сил і суперечностей між імперіалістичними державами збільшувались армії та їх технічна оснащеність. У сферу воєнних дій і у виробництво зброяцької війни включались величезні маси трудящих, на плечі яких лягали руйнівні наслідки воєнних сутичок. Посилення капіталістичного гніту супроводжувалось підвищенням політичної свідомості трудящих, які підіймались на боротьбу проти експлуататорів. Тому в розв'язанні воєн буржуазія кожної капіталістичної держави переслідувала не лише агресивні зовнішньополітичні цілі, а й зміцнення своїх внутрішніх позицій.

У першій світовій війні буржуазія воюючих країн прагнула приховати агресивні цілі твердженням, нібито вона веде справедливу, визвольну війну в ім'я врятування нації, і цим намагалась відвернути трудящих від революційної класової боротьби, отруїти їх свідомість шовінізмом і буржуазним націоналізмом. Проте розв'язана імперіалістами війна не виправдала їх надій на послаблення класової боротьби, не могла вона перетворитися і в національно-визвольну війну. В. І. Ленін писав, що «національний елемент в теперішній війні представлений *тільки* війською Сербії проти Австрії»³. Проте опір сербського народу не лише не визначив характеру війни, а, навпаки, сам виявився підпорядкованим усьому ходу першої світової війни. Для урядів Антанти цей опір був ширмою, що прикривала їх імперіалістичні цілі. Перша світова війна не стала такою війною, в якій інтереси трудящих мас тієї або іншої країни поєднувались би з корисливими інтересами національної буржуазії, бо, як писав В. І. Ленін, «класом, що представляє розвиток *вперед*, є пролетаріат, який об'єктивно прагне перетворити її в громадянську війну проти буржуазії, а потім ще тому, що сили обох коаліцій не дуже різняться між собою і міжнародний фінансовий капітал створив повсюди реакційну буржуазію»⁴.

Слабою ланкою в єдиному ланцюгу імперіалізму в ході боротьби капіталістичних держав за світове панування виявилась царська Росія, де під керівництвом створеної великим Леніним Комуністичної партії об'єктивне прагнення пролетаріату до перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську було перетворено в активну дію і привело до створення першої в світі соціалістичної держави, покладено початок новій епосі в історії людства — епосі торжества соціалізму і комунізму. Кінчилося неподільне панування капіталізму.

Яскравий приклад успішного зміцнення, розвитку і процвітання Радянської держави, створення і зростання марксистських партій робітничого класу в капіталістичних країнах в умовах гострих суперечностей усієї капіталістичної системи сприяли дальшому підвищенню політичної свідомості й активності широких трудящих мас, які виходили з-під впливу буржуазної демагогії. У ряді країн, де колишні форми управління державою уже не могли забезпечити панівного становища буржуазії, а революційна боротьба пролетаріату була послаблена розкольницькими діями соціал-демократії, найреакційнішій частині буржуазії вдалося встановити відкриту фашистську диктатуру.

Прагнення фашизму до знищення всіх форм демократії загрожувало правам, інтересам і сподіванням не тільки робітничого класу, а й більшості населення. Розгорнулася жорстока боротьба очолюваних комуністами прогресивних сил проти невпинних атак фашизму на демократичні завоювання буржуазних революцій і робітничого класу.

В умовах загострення класової боротьби пролетаріату монополі-

³ В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 201.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 286.

стичні реакційні кола США, Англії, Франції та інших капіталістичних країн, де ще збереглись залишки демократичних завоювань буржуазних революцій і робітничого руху, замість того, щоб перепинити шлях фашизму, спрямували свої зусилля на придушення прогресивних сил у своїх країнах і всіляко допомагали агресивним фашистським урядам, сподіваючись з їх допомогою ліквідувати першу в світі соціалістичну державу. В знищенні Радянського Союзу імперіалісти шукали виходу з суперечностей, що, дедалі більше загострюючись, роздирали капіталістичну систему.

Імперіалістичні країни, які зазнали поразки в першій світовій війні, широко скористались підтримкою і потуранням правлячих кіл США, Англії і Франції. Під приводом боротьби з «комуністичною небезпекою» вони вимагали від своїх капіталістичних конкурентів однієї поступки за другою. В результаті слідом за інтервенцією Німеччини й Італії проти Іспанської республіки здійснилися воєнні вторгнення в Австрію, Чехословаччину і Албанію. Перемога реакційних сил і режимів в Іспанії, Австрії та в балканських країнах, спроби фашистського перевороту в лютому 1934 р. в Парижі — «все це знаменувало собою перехід кризи в галузь політики і робило дедалі відчутнішою конкретну загрозу остаточного знищення будь-якої форми демократичної свободи в усій буржуазній Європі»⁵.

«Локальні війни», розв'язані імперіалістичною Японією в Азії, Німеччиною і Італією — в Європі і Африці, що передували другій світовій війні і привели до зміцнення фашизму, стали можливі саме завдяки потуранню інших капіталістичних країн. Фашистська Німеччина, що стояла на чолі агресивних сил, почала становити реальну загрозу існуванню не тільки слабих капіталістичних країн, а й великих імперіалістичних держав. Загарбницькі цілі фашистської Німеччини і Італії в Європі і Африці, імперіалістичної Японії — на Сході привели до створення двох вогнищ другої світової війни. Проте правлячі кола США, Англії і Франції продовжували свою злочинницьку щодо народів політику прямої підтримки і потурання агресорам.

Тільки Радянський уряд наполегливо добивався розв'язання всіх суперечностей мирним шляхом, намагався перепинити шлях агресорам. З цією метою Радянський Союз запропонував Англії, Франції та іншим капіталістичним країнам створити систему колективної безпеки і висловив готовність подати військову допомогу тим країнам, яким загрожувала агресія.

Та правлячі кола імперіалістичних країн відкинули ці пропозиції Радянського уряду. Вершиною нечуваного зрадництва інтересів народних мас імперіалістичними колами США, Англії і Франції була ганебна мюнхенська угода, коли в обмін на нічого не варті зобов'язання фашистської Німеччини не нападати на Англію та Францію і туманні натяки Гітлера про спрямування агресії на Схід німецьким агресорам було віддано Чехословаччину. Була зірвана реальна можливість приборкати фашистських агресорів, відвернути виникнення другої світової війни.

Радянський Союз не припиняв боротьби проти виникнення другої світової війни і після мюнхенської змови західних держав. Літом 1939 р. під тиском громадськості уряду Англії і Франції були змушені вступити в переговори з СРСР, який пропонував їм укласти договір про взаємну допомогу проти агресорів. Проте з боку імперіалістичних урядів це був лише демагогічний хід, зроблений з метою заспокоїти світову гро-

⁵ Пальміро Тольятті, Італьянская коммунистическая партия, М., 1959, стор. 61.

мадськiсть. Відмовившись від укладення договору, вони все ще розраховували спрямувати агресію фашистської Німеччини проти СРСР. «Якби в 1939 році,— говорив М. С. Хрущов,— коли в Радянському Союзі була делегація від Франції і Англії, французи й англійці серйозно поставились би до переговорів, то війни не було б»⁶. В обстановці відмови правлячих кіл Англії і Франції від відвернення фашистської агресії і розв'язання війни у Радянського Союзу не залишалось іншого виходу, крім укладення з Німеччиною договору про ненапад, який відвернув створення єдиного антирадянського фронту капіталістичних держав і забезпечив Радянському Союзу два роки мирного розвитку і зміцнення обороноздатності.

Відмова Радянського уряду від укладення договору з Німеччиною створила б серйозну загрозу самому існуванню першої в світі соціалістичної держави. В тій складній міжнародній обстановці Радянський уряд виходив з основних лєнінських положень, що «перемогти могутнішого противника можна тільки при величезному напруженні сил і при обов'язковому, найбільш старанному, дбайливому, обережному, вмілому використанні... всякої, хоч би найменшої, «тріщини» між ворогами, всякої протилежності інтересів між буржуазією різних країн, між різними групами або видами буржуазії всередині окремих країн»⁷. Укладення договору з Німеччиною відтягнуло строки нападу на СРСР фашистського агресора. Фашистська Німеччина становила дедалі більшу загрозу імперіалістичним інтересам західних держав. Саме ці обставини змусили Англію і Францію оголосити війну фашистській Німеччині після її нападу у вересні 1939 р. на Польщу.

Друга світова війна почалась не так, як її гадали розв'язати імперіалістичні кола Англії і Франції, що сподівались спрямувати агресію фашистської Німеччини проти Радянського Союзу. Переслідуючи свої імперіалістичні цілі, вони були змушені самі, не дочекавшись бажаного послаблення свого конкурента, виступити проти нього. Війна стала безпосереднім продовженням політики імперіалістичних держав у боротьбі за ринки збуту, за джерела сировини, за світове панування. В. І. Ленін говорив, що «всяка війна непідільно зв'язана з тим політичним ладом, з якого вона постає. Ту саму політику, яку певна держава, певний клас всередині цієї держави вів протягом довгого часу перед війною, неодмінно і неминуче цей самий клас продовжує під час війни, змінивши тільки форму дії»⁸.

З першого ж дня війна мала імперіалістичний характер з боку правлячих класів капіталістичних держав, які підготували і розв'язали її. Чітке марксистське визначення характеру другої світової війни дав Виконком Комінтерну у відозві до 22-х роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції: «Війна йде в самому центрі Європи. Правлячі класи Англії, Франції і Німеччини ведуть війну за світове панування. Ця війна є продовженням багаторічної імперіалістичної тяжби в таборі капіталізму... Такий справжній смисл цієї війни, війни несправедливої, реакційної, імперіалістичної»⁹.

Друга світова війна почалась і проходила в інших умовах, ніж перша. Новим вирішальним фактором, що визначив характер другої світової війни, було існування Радянської держави. Поряд з суперечностями, які роздирали імперіалістичну систему, більш важливе значення

⁶ Н. С. Хрущев, К победе в мирном соревновании с капитализмом, М., 1959, стор. 151.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 49.

⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 24, стор. 358.

⁹ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1939, № 8—9, стор. 3—4.

мали корінні суперечності між соціалістичною і капіталістичною системами. Крім того, на відміну від першої імперіалістичної війни друга світова війна почалась і тривала в умовах гострої боротьби між очолюваними компартіями прогресивними силами в капіталістичних країнах і силами імперіалістичної реакції, які робили ставку на встановлення фашистських порядків, що означало смертельну загрозу самому існуванню цілих держав і народів, повну ліквідацію залишків буржуазних свобод і руйнування світової культури. Характеризуючи період з 1930 по 1940 рік, Пальміро Тольятті писав: «В нечуваній битві між цивілізацією і варварством, між демократією і деспотизмом, між прогресом і моральним занепадом, у битві, що визначила за це десятиліття вихідні позиції дальшої боротьби, комуністи йшли в авангарді, прокладаючи шлях, по якому повинен був пройти увесь цивілізований світ»¹⁰.

Справедлива, визвольна боротьба трудящих мас проти фашистських загарбників в Європі і японських імперіалістів в Азії знайшла своє відображення ще до початку другої світової війни в боях китайського народу проти японських агресорів, у героїчній боротьбі іспанських республіканців, у визвольній боротьбі албанського народу, в опорі зраджених своїми буржуазними верховодами патріотів Чехословаччини. Цю визвольну, справедливую боротьбу трудящих мас підтримували очолювані комуністами кращі патріотичні сили Німеччини, Італії, Японії і країн-сателітів. З першого і до останнього дня фашистської окупації таку справедливую, визвольну війну вели народи Польщі, Греції, Франції, Югославії та інших країн Європи.

Інший характер мала боротьба правлячих буржуазних кіл цих країн проти своїх імперіалістичних конкурентів. Польський буржуазний уряд замість мобілізації всіх сил народу на організацію опору агресорові ганебно втік за кордон і після цього всіляко перешкоджав розвитку активної антифашистської боротьби в країні, відкрито заявляючи, що активні дії проти окупантів допомагають Радянському Союзу у війні проти фашистської Німеччини. Аналогічну політику прямої підтримки італійського агресора провадив фашистський уряд Греції.

Правлячі кола Англії та Франції, маючи значні військові переваги порівняно з фашистською Німеччиною, вели в 1939—1940 рр. так звану «дивну війну», використовуючи військову обстановку як привід для придушення прогресивних сил у своїх країнах. Проявляючи пасивність у боротьбі проти фашистських агресорів, вони інтенсивно готувались до інтервенції проти СРСР з допомогою фінської реакції¹¹. Генерал де Голль писав, що «деякі кола вбачали ворога швидше в Сталіні, ніж у Гітлері. Вони більше були занепокоєні тим, як завдати удару Росії — чи поданням допомоги Фінляндії, чи бомбардуванням Баку або висадкою в Стамбулі, ніж питанням про те, яким чином справитись з Німеччиною»¹².

Від використання сили опору трудящих мас у боротьбі проти фашистських агресорів відмовились буржуазні уряди й інших країн Європи. В результаті фашистська Німеччина та її союзники значно збільшили свій військово-економічний потенціал за рахунок захоплених ними європейських країн.

Після поразки Франції у капіталістичному світі уже не залишалось сили, здатної зупинити фашистську агресію. Єдиною надією людства

¹⁰ Пальміро Тольятті, назв. праця, стор. 60.

¹¹ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. I, Подготовка и развязывание войны империалистическими державами», М., 1960, стор. XX.

¹² Шарль де Голль, Военные мемуары, Призыв, 1940—1942 годы, М., 1957, стор. 61.

на визволення від фашистського поневолення залишався Радянський Союз. 31 липня 1940 р. гітлерівський генерал Гальдер, повідомляючи про нараду вищих німецьких керівників у Бергхофі, писав у своєму щоденнику: «Надією Англії є Росія і Америка. Якщо надія на Росію зникне, то Америка також відпаде від Англії, оскільки розгром Росії буде мати результатом нечуване посилення Японії у Східній Азії... Росія є фактором, на який особливо розраховує Англія... Якщо Росія буде розбита, в Англії зникне остання надія. Тоді панувати в Європі і на Балканах буде Німеччина»¹³.

Не тільки перемога, а й самé незалежне існування країн антигітлерівського блоку були немислимі без Радянського Союзу. Голова Комуністичної партії США Уільям Фостер писав, що «Англію врятував від успішного нападу нацистів тільки жах, який викликала у Гітлера Червона Армія»¹⁴.

На відміну від трудящих мас Англії, які бачили в опорі фашистському агресорові єдиний засіб зберегти національну незалежність і мізерні залишки демократичних свобод, англійські буржуазні кола розраховували продовженням війни не тільки зберегти, а й зміцнити свої позиції у капіталістичному світі, як і раніше, переслідуючи корисливі, імперіалістичні цілі. В кінці 1940 р. відомий діяч англійського робітничого руху Р. Палм Датт писав: «Катастрофічні події червня змінились зовнішнім затишшям у розвитку воєнних дій протягом липня. У липні йшла головним чином шалена дипломатична гра водночас з воєнною підготовкою до наступного етапу. Німеччина зробила свої мирні пропозиції, що знайшли своє відображення у промові Гітлера від 19 липня... Мир був запропонований на основі визнання Німецької імперії в Європі і Британської імперії за океаном, тобто на основі поділу світу між Англією і Німеччиною. Ця мирна пропозиція була відхилена 22 липня в радіо-промові лорда Галіфакса, який проголосив принцип самовизначення народів Європи (але не для заокеанських народів, які становили 6/7 населення Британської імперії) і заявив, що «бог на його боці», що «війна є хрестовим походом за христیانство»¹⁵.

Спекулюючи на боязні Гітлера вести війну на два фронти, про що свідчили спроби німецьких монополістів домовитися про поділ сфер впливу із своїми англійськими побратимами, на готовності трудящих мас Англії вести активну боротьбу проти фашистського агресора і на заявах про самовизначення народів Європи, англійські правлячі кола вирішили продовжувати війну у своїх корисливих, імперіалістичних цілях. Отже, після поразки Франції, після окупації Німеччиною майже всіх країн Європи боротьба між двома блоками капіталістичних держав, в яку включився і такий великий імперіалістичний хижак, як Сполучені Штати Америки, продовжувала мати імперіалістичний характер.

З другого боку, з поширенням фашистської агресії майже на всю Європу в боротьбу проти іноземних загарбників і місцевих квіслінгів включались дедалі ширші маси трудящих. Проте до нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз ця боротьба народів за свою національну незалежність і визволення від фашистського рабства мала характер короткотривалого опору вступленню фашистських армій і відбувалася у формі розрізнених виступів проти встановлення фашистських порядків. Найбільш активну боротьбу в той період вдалося організувати під керівництвом комуністів лише трудящим Франції, які в кінці

¹³ «Военно-исторический журнал», 1960, № 1, стор. 6.

¹⁴ Уильям З. Фостер, Закат мирового капитализма, М., 1951, стор. 30.

¹⁵ Журн. «Коммунистический Интернационал», 1941, № 2, стор. 40.

1940 р. розпочали створення військової організації, пристосованої до боротьби в умовах підпілля і фашистського терору¹⁶.

Партизанська боротьба на Балканах і рух Опору в інших країнах Європи, поневолених фашизмом, перебували ще в стані зародка. Комуністичні партії цих країн були ослаблені репресіями з боку буржуазних урядів і зазнавали великих втрат через відсутність необхідного досвіду боротьби в тяжких умовах фашистської окупації. Концентрація великих військових і гестапівсько-поліцейських сил, встановлення режиму масового терору і насилля, пропаганда «непереможності» німецької армії і зрадницька щодо своїх народів політика буржуазних партій гальмували зростання антифашистської боротьби народних мас. Характеризуючи становище в Німеччині, член ЦК СЕПН Отто Вінцер писав, що «швидкий розгром Польщі, блискавичні «успіхи» в Данії і Норвегії і, нарешті, загарбання Бельгії, Голландії, Люксембургу і поразка Франції — всі ці легкі успіхи Гітлера дозволили нацистській пропаганді створити навколо гітлерівців ореол непогрішимості і непереможності. В такий момент у недосить стійких антифашистів могли виникнути сумніви й хитання»¹⁷.

Подібні настрої панували і в інших країнах Європи. Самовіддану боротьбу проти фашистських поневолювачів вела лише керована комуністами незначна частина населення. Буржуазні партії або пішли на службу до фашистів, або усунулись від активної боротьби своїх народів, проповідуючи «спокій» і закликаючи до «очікування». Ослаблена зрадництвом національної буржуазії і політикою великих імперіалістичних держав антигітлерівського блоку, визвольна боротьба трудящих мас капіталістичних країн ще не могла вирішально вплинути на зміну характеру другої світової війни, на перетворення її з війни імперіалістичної у війну визвольну, справедливу.

Рух Опору фашизмові народів Європи ще не набрав такої сили, щоб перешкодити загарбницьким, імперіалістичним цілям обох блоків імперіалістичних держав. Так само, як і сербська визвольна війна в роки першої світової війни, він був ширмою для імперіалістичних цілей США і Англії. Крім цього, буржуазія країн антигітлерівського блоку не менше, ніж фашистського агресора, боялась зростання політичної свідомості і революційного руху широких мас трудящих. Непослідовна позиція буржуазних країн антигітлерівської коаліції — переконливе підтвердження правильності лєнінського положення про те, що «...вся буржуазія в цілому не здатна на рішучу боротьбу... вона боїться втратити в цій боротьбі свою власність, яка прив'язує її до існуючого суспільства; вона боїться надто революційного виступу робітників, які ніколи не спиняться на самій лише демократичній революції, а прагнуть до соціалістичного перевороту»¹⁸. Отже, не тільки фашистські агресори, а й буржуазні уряди антигітлерівського блоку вели війну в корисливих, імперіалістичних інтересах завоювання світового панування.

Це становище різко змінилось після віроломного нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. «Без участі Радянського Союзу, — писав Уільям Фостер, — не могло бути й мови про те, щоб англійські й американські імперіалісти, які самі глибоко співчували фашизму і завжди були готові піти на змову з Гітлером, рішуче виступили на боротьбу з фашизмом»¹⁹. Вступ у війну Радянського Союзу означав перетворен-

¹⁶ Морис Торез, Сын народа, М., 1960, стор. 167, 168.

¹⁷ Отто Винцер, 12 лет борьбы против фашизма и войны, М., 1956, стор. 160.

¹⁸ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 463.

¹⁹ Уильям Фостер, Очерк политической истории Америки, М., 1953, стор. 609.

ня війни, розв'язаної імперіалістичними конкурентами, у війну справедливу, надав їй яскраво вираженого визвольного, антифашистського характеру. З війни між угрупованнями імперіалістичних хижаків друга світова війна перетворилась на війну між силами миру і демократії, очолюваними Радянським Союзом, проти сил реакції, очолюваних фашистською Німеччиною. Правлячі буржуазні кола США і Англії в силу обставин, проти свого бажання були змушені вступити в коаліцію з СРСР.

Тільки Радянський Союз переслідував у другій світовій війні цілі розгрому фашизму як найбільш реакційної сили в капіталістичному світі і забезпечив перемогу справді демократичних сил прогресу і свободи. Остаточно зазнала краху політика імперіалістичних кіл США, Англії, Франції та інших капіталістичних країн по створенню єдиного антирадянського фронту. Всупереч своїм планам вони були змушені продовжувати боротьбу проти імперіалістичного конкурента в союзі з Радянською державою. Так ще раз практика підтвердила ленінське положення про те, що реакційні класи жорстоко прораховуються в політиці не через відсутність у них людей, які уміють правильно розраховувати, «а тому, що не можна розраховувати правильно, коли стоїш на шляху до загибелі»²⁰.

Участь Радянського Союзу у другій світовій війні стала вирішальним фактором перетворення її в антифашистську, визвольну війну ще й тому, що вона позбавила імперіалістів США, Англії та інших капіталістичних країн можливості використати її в своїх імперіалістичних цілях завоювання світового панування.

Виходячи з положення марксистської діалектики про те, що всі грані в природі та в суспільстві умовні й рухомі і що нема жодного явища, яке не могло б при певних умовах перетворитися у свою протилежність, В. І. Ленін писав: «Національна війна *може* перетворитися в імперіалістську і навпаки»²¹.

Зміни умов, викликані вступом у війну Радянського Союзу, привели до зміни характеру війни, обумовили перетворення її з імперіалістичної у визвольну, антифашистську, з одного боку, і стали перешкодою для спроб імперіалістичних держав перетворити її в імперіалістичну, — з другого. Війна йшла не тільки між капіталістичними державами, які суперничали, а й між першою у світі соціалістичною державою і авангардними силами імперіалістичної реакції. Економічний і військовий потенціал, найпередовіші прогресивні ідеї Радянського Союзу стали вирішальним фактором у досягненні перемоги над фашистськими агресорами. Доля війни після змушеного вступу в неї Радянського Союзу вирішувалась на радянсько-німецькому фронті, де сковувались головні сили фашистської Німеччини та її союзників.

Героїчна боротьба радянського народу розбудила у народів Європи надію на допомогу могутньої країни соціалізму у визволенні від фашистського рабства, надала їм сили і зміцнила віру в перемогу над спільним ворогом. «Гітлерівська агресія проти Радянського Союзу, — писав Моріс Торез, — дала сильний поштовх нашому рухові Опору, особливо організації збройної боротьби. Всі патріоти зрозуміли, що створилось нове співвідношення сил і що тепер перемога прихильників свободи і незалежності народів забезпечена. Досі багато французів, які навіть вороже ставились до окупантів, були охоплені зневір'ям у свої сили і сумнівались, що Франція може бути визволена. Після 22 червня

²⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 123.

²¹ В. І. Ленін, Твори, т. 22, стор. 286.

1941 року патріоти сказали собі: «Ми не самі; з таким союзником, як радянський народ, ми можемо завоювати свободу, ми можемо перемогти»²².

Будучи величезним моральним фактором, героїчна боротьба радянського народу водночас відвертала основні військові і гестапівсько-поліцейські сили, не давала можливості окупантам відразу ж задусити збройну боротьбу народів балканських і рух Опору інших європейських країн. Комуністичні і робітничі партії капіталістичних країн змогли швидше пристосовуватися до нових умов боротьби, розширити зв'язки з народними масами і створити політичні й військові органи національно-визвольної і антифашистської боротьби.

Серйозно гальмувала розвиток руху Опору політика стримання народних мас від активних виступів, що проводилась антигітлерівськими буржуазними колами. Ці кола, з одного боку, були кровно заінтересовані у поразці Німеччини як імперіалістичного конкурента, а з другого, — вони боялись зростання політичної свідомості трудящих мас та їх об'єднання навколо комуністичних і робітничих партій, неминучого в ході активної антифашистської боротьби. Саме тому буржуазні кола країн антигітлерівської коаліції не тільки закликали до відмови від активної боротьби в тилу фашистських загарбників, а й організовували боротьбу проти передових антифашистських сил, очолюваних комуністами.

Кровні інтереси народів, які зазнали фашистського поневолення, настійно вимагали розвитку активної боротьби за національну незалежність і демократичні свободи. «Тим часом, — писав М. І. Калінін, — чулись «передбачливі» голоси, які радили поки зберегти свої сили (правда, невідомо до якого строку), зовнішньо бути лояльними у ставленні до окупантів, щоб не дати приводу до репресій. Особливо застерігали від небезпеки несвоєчасного розгортання партизанського руху. Всі ці, ніби розумні, з точки зору тверезої людини, поради по суті полегшують становище німців в окупованих країнах, об'єктивно подають їм допомогу»²³. Серйозним стримуючим фактором у зростанні руху Опору був моральний вплив розгнужаної фашистської пропаганди тимчасових успіхів німецьких військ у 1941 і 1942 рр., а також та обставина, що фашистська Німеччина в той час ще мала достатні військові і поліцейські резерви для придушення антифашистської боротьби народних мас.

Умови для перетворення руху Опору в масову збройну боротьбу в тилу фашистських поневолювачів створились лише після розгрому фашистських армій під Сталінградом і Курськом, коли величезні втрати і викликані ними тотальні мобілізації настільки підірвали сили фашистської Німеччини та її союзників, що вони вже не могли зосередити в поневолених країнах необхідної кількості військ і поліції для ефективної боротьби з дедалі зростаючим рухом. Висвітлюючи становище у Франції на початку 1943 р., Моріс Торез писав: «число окупаційних військ у Франції останнім часом значно зменшилось. Там, де раніше знаходився німецький полк, залишено батальйон або роту; там, де була розквартирована рота, не залишилося нікого, крім німецько-фашистських патрулів. Залишати серед французів дрібні пости окупанти не ризикують, бо бояться раптових нападів з боку франтирерів»²⁴. Більш вигідні умови для зростання руху Опору створились і в інших поневолених фашизмом країнах Європи.

Тотальні мобілізації, викликані величезними втратами німецьких

²² Моріс Торез, назв. праця, стор. 168.

²³ М. І. Калінін, *Славяне и война*, журн. «Славяне», 1944, № 1, стор. 8.

²⁴ Моріс Торез, *Избранные произведения*, т. I (1930—1944 годы), М., 1959, стор. 530.

військ на радянсько-німецькому фронті, зробили можливим масове зростання активних сил руху Опору у зв'язку з примусовим вивезенням до Німеччини іноземних робітників. За визнанням буржуазного публіциста Олександра Верта, «постанова про примусову працю торкалася повсякденного життя багатьох тисяч людей і загрожувала порушити звичайне життя мільйонів. Багато людей, досі «аполітичних» або індеферентних, були поставлені перед дилемою: або підкоритися німцям, або обманювати їх і, нарешті, приєднатися до «активного» Опору»²⁵.

Отже, перемоги Радянської Армії на радянсько-німецькому фронті поряд з самовідданою діяльністю кращих патріотів — комуністів — в окупованих країнах стали вирішальним фактором у створенні умов для перетворення руху Опору в таку силу, яка уже могла серйозно впливати на характер війни. «Війна, до якої імперіалісти вдалися як до засобу розв'язання своїх суперечностей, в умовах існування хоч і однієї ізольованої, але могутньої і життєздатної країни соціалізму, перетворилась у справедливую і по суті народну війну проти фашистських держав — оплоту імперіалістичної реакції того часу»²⁶.

Зміна характеру війни після вступу в неї Радянського Союзу не викликала, проте, та й не могла викликати, якихось змін в імперіалістичних, загарбницьких планах буржуазних учасників антигітлерівської коаліції. «Мільйони трудівників країн, об'єднаних в антигітлерівській коаліції, вели справедливую визвольну війну проти фашистських агресорів, боролись і вмирили на полях битв за справу миру й демократії. Але тоді монополістичні сили в західних країнах зовсім не бажали торжества справи демократії і свободи. Вони вели ніби свою окрему «часткову» війну в ім'я своїх «приватних» корисливих цілей»²⁷.

Для правлячої монополістичної буржуазії країн антигітлерівської коаліції, так само як і для фашистських агресорів, друга світова війна могла мати тільки імперіалістичний характер. Зобов'язані збереженням своєї незалежності Радянському Союзові, вони протягом усієї війни переслідували насамперед мету взаємного послаблення СРСР і фашистської Німеччини. «Навіть тоді, коли стало зрозуміло, що гітлерівські орди становлять смертельну загрозу свободі і незалежності всіх народів, бо ще до нападу на Радянський Союз гітлерівська Німеччина поневолила одинадцять європейських країн, у тому числі Францію, армія якої вважалась у свій час найсильнішою в Європі, коли загроза повного розгрому нависла над Англією, навіть тоді імперіалісти не залишали надії поліпшити свої справи за рахунок Радянського Союзу, який зазнав нападу»²⁸.

Яскравим проявом справжніх цілей американського імперіалізму, що включився у війну, було висловлене колишнім сенатором, згодом президентом США Гаррі Труменом побажання взаємного знищення народів СРСР і Німеччини і рекомендація подавати допомогу тій стороні, яка буде програвати війну. Саме цим прагненням пояснюється затримка відкриття другого фронту в Європі з боку буржуазних учасників антигітлерівської коаліції. Тільки тоді, коли стало очевидним, що Радянський Союз переможе і без допомоги армій західних союзників,

²⁵ Александр Верт, Франция в 1940—1955, М., 1959, стор. 155—156.

²⁶ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. I», стор. XXIII.

²⁷ «Правда о политике западных держав в германском вопросе, Об ответственности западных держав за нарушение Потсдамского соглашения и возрождение германского милитаризма (Историческая справка)», М., 1959, стор. 7.

²⁸ «К сорокалетию Великой Октябрьской социалистической революции (1917—1957), Тезисы Отдела пропаганды и агитации ЦК КПСС и Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС», М., 1957, стор. 24.

уряди США і Англії поспішили відкрити другий фронт в Європі, маючи на меті все ті ж самі імперіалістичні цілі.

Політику вичікування проводили імперіалістичні кола і щодо руху Опору в поневолених фашизмом країнах Європи.

В більшості європейських країн антифашистською боротьбою керували ліві прогресивні сили, очолювані комуністами. Правлячі кола США і Англії та підвладні їм емігрантські буржуазні уряди замість того, щоб підтримати збройні сили Опору в боротьбі проти фашистського агресора, під всілякими приводами прагнули їх ліквідувати. Так, англійські війська задушили рух Опору грецького народу. Під приводом «встановлення порядку» американські й англійські війська допомогли де Голлю ліквідувати збройні сили і органи керівництва руху Опору у Франції, а емігрантському королівському уряду — розправитися з силами опору в Бельгії. Мета буржуазних урядів у придушенні народних сил руху Опору була зрозуміла: не допустити демократичних перетворень у країнах Європи, які визволялися від фашистського рабства.

Інакше змогли вирішити свою долю народи тих країн, що були визволені Радянською Армією у співдружності з народно-визвольними арміями Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Албанії та Югославії. Після вигнання фашистських загарбників керівні органи й збройні сили руху Опору при підтримці більшості населення фактично здійснювали функції народної влади на місцях, перешкодили буржуазним партіям встановити своє неподільне панування. Сили руху Опору змогли використати результати багаторічної антифашистської визвольної боротьби в інтересах широких народних мас, а не купки буржуазії, яка переслідувала у війні свої корисливі, імперіалістичні цілі.

Важливим підсумком другої світової війни стало подальше послаблення системи капіталізму і перетворення світової соціалістичної системи у вирішальний фактор розвитку суспільства. Головним наслідком післявоєнних років є «бурхливе зростання могутності і міжнародного впливу світової соціалістичної системи, активний процес розпаду колоніальної системи під ударами національно-визвольного руху, наростання класових битв у капіталістичному світі, дальший занепад і розклад світової капіталістичної системи. На світовій арені дедалі більше виявляється перевага сил соціалізму над імперіалізмом, сил миру над силами війни»²⁹.

Заява Нарادي представників комуністичних і робітничих партій (1960 р.) дала чітку характеристику нового етапу у розвитку загальної кризи капіталізму, вихід з якої сучасні найреакційніші імперіалістичні кола, очолювані США, намагаються знайти в переході до фашистської системи управління, у нестримній гонці озброєнь, у збиванні воєнних блоків, у підривній діяльності проти соціалістичних і нейтральних країн і в політиці підготовки нової агресивної війни проти країн соціалістичного табору. Проте в нових умовах капіталізм уже не може безперешкодно вирішувати суперечності, що роздирають його, шляхом розв'язання війни. «В наш час, — говорить М. С. Хрущов, — склалися інші умови. Світовий соціалістичний табір з його могутньою економікою і збройними силами робить все зростаючий вплив на розв'язання питань війни і миру»³⁰. Різко зросла політична свідомість і активність трудящих мас у капіталістичних і колоніальних країнах. Появилась реальна можливість шляхом об'єднання зусиль усіх народів відстояти мир.

²⁹ «Документи Нарادي представників комуністичних і робітничих партій, Москва, листопад 1960 року», К., 1960, стор. 5—6.

³⁰ М. С. Хрущов, За нові перемоги світового комуністичного руху, До підсумків Нарادي представників комуністичних і робітничих партій, К., 1961, стор. 25—26.

На основі глибокого аналізу співвідношення сил імперіалізму і прогресивних сил усього світу Нарада представників комуністичних і робітничих партій прийшла до висновку, що фатальної неминучості війни не існує, що «війна не є неминучою, війну можна відвернути, мир можна захистити і зміцнити»⁸¹. Вирішальною силою в історії є народні маси. В їх руках, а не в руках купки імперіалістів,— доля миру, доля всього людства. І те, що найпередовіші прогресивні миролюбні ідеї і цілі Радянського Союзу — країни перемігшого соціалізму — оволодівають свідомістю найширших мільйонних мас трудящих усієї землі, є запорукою майбутньої перемоги сил миру, прогресу і соціалізму над силами війни і реакції.

А. Т. ЧЕКАНЮК, І. П. КОЖУКАЛО

ГЕРОІЧНА ОБОРОНА КИЄВА В 1941 р. ТА ЇЇ РОЛЬ У ЗРИВІ ФАШИСТСЬКИХ ПЛАНІВ «БЛІЦКРІГУ»

Починаючи війну проти Радянського Союзу, верховоди фашистської Німеччини прагнули знищити соціалізм як систему, фізично винищити і поневолити радянських людей. Роблячи ставку на «блискавичну війну», фашистська Німеччина напала на СРСР раптово і віроломно. Це, звичайно, забезпечило їй в перший період деякі військові переваги. На початок липня 1941 р. німецько-фашистським загарбникам вдалось ціною великих втрат захопити значну частину території СРСР, що несприятливо позначилось для Радянського Союзу у співвідношенні сил у перші місяці війни. Однак Комуністична партія, Радянський уряд швидко і оперативно вжили заходів по мобілізації народу на відсіч ворогу.

Діяльність Комуністичної партії в цей період була направлена на те, щоб в найкоротший строк перебудувати все життя країни на воєнний лад, перетворити її в єдиний бойовий табір, підняти весь народ на захист соціалістичної Вітчизни, зірвати гітлерівські плани «бліцкригу» («блискавичної війни») і підготувати перелом в ході Великої Вітчизняної війни. Уже в перший день війни Радянський уряд закликав наш народ до боротьби з фашистськими загарбниками. 29 червня ЦК ВКП(б) і РНК СРСР направили керівникам партійних і радянських організацій прифронтових областей директиву, в якій були вказані основні завдання боротьби з ворогом. Ці вказівки були потім викладені Й. В. Сталіним в його виступі по радіо 3 липня 1941 р.

Заклик Комуністичної партії і Радянського уряду викликав величезне патріотичне піднесення серед трудящих нашої країни. Широкий потік народного гніву до ворога і глибокої і всепермагаючої любові до своєї Вітчизни розлився по всій нашій багатонаціональній країні. Трудящі столиці Радянської України, як і весь радянський народ, всі як один піднялись на захист своєї Батьківщини. Десятки тисяч киян подавали заяви з проханням послати їх на фронт. До 5 липня в райкоми партії і комсомолу, у військові комісаріати Київщини надійшло понад 52 тис. заяв від комуністів, комсомольців, безпартійних з проханням послати їх

⁸¹ «Документи Нарادی представників комуністичних і робітничих партій. Москва, листопад 1960 року», стор. 55.

на фронт. Особливо багато бажаючих поїхати на фронт боротися з фашистами було серед комсомольців і молоді Києва. Лише за один день, 26 червня 1941 р., в райкоми комсомолу Києва було подано понад 3 тис. заяв юнаків і дівчат з проханням відправити їх на фронт³².

З перших днів війни партійна організація Києва провела велику роботу по перебудові народного господарства на воєнний лад. На підприємствах були внесені відповідні зміни в технологічні процеси і налагоджено випуск військової продукції. Уже на другий день війни суднобудівний завод ім. Сталіна, паровозоремонтний та інші заводи почали випускати воєнну продукцію³³. Сповнені прагненням дати фронтові потрібну продукцію, трудящі Києва працювали з небувалим піднесенням. Робітники брали зобов'язання виконувати по дві норми з тим, щоб замінити тих, хто пішов на фронт. Включившись у змагання, токар машинобудівного заводу «Червоний екскаватор» Бондар виконував змінне завдання на 550—600%³⁴. На восьмій взуттєвій фабриці майже всі робітничі обслуговували по два верстати, виконуючи змінні норми виробітку на 120—150%³⁵.

Усі свої знання віддавала справі боротьби з фашизмом радянська інтелігенція. Вчені України провели значну роботу на підприємствах по освоєнню випуску військової продукції. 25 червня президія АН УРСР прийняла рішення про широке розгортання науково-дослідної роботи інститутів над темами, які мають оборонне значення. «В цей грізний час,— заявляли вчені України,— коли великий радянський народ взявся за зброю, щоб захистити свою землю і свободу від нападу кровожерливих шакалів, ми, вчені Радянської України, урочисто клянемось докласти всі свої зусилля, всі свої знання до того, щоб всі досягнення радянської науки були на службі нашого народу в його великій і священній боротьбі проти зграї розбійників, які закували в ланцюги багато народів Європи і залили землю кров'ю»³⁶.

Значну роботу провела партійна організація по підвищенню пильності населення і забезпеченню безпеки тилу. До 27 червня були створені в усіх районах Києва і Київської області винищувальні батальйони, які об'єднували понад 20 тис. чоловік³⁷. В бойову готовність були приведені санітарні і пожежні дружини, групи самозахисту та ін. У ті дні газета «Правда» повідомляла, що до 15 години 22 червня в Києві розгорнули роботу 114 санітарних постів, 264 санітарних ланки і 24 санітарних дружини³⁸. 5 тис. жінок, переважно домогосподарок, взяли найактивнішу участь в організації госпіталів. Уже до 25 червня в Києві були повністю підготовлені до прийому поранених 23 госпіталі³⁹.

На кінець червня і початок липня становище на радянсько-німецькому фронті залишалось напруженим. Запеклі бої йшли на Південно-Західному фронті, де фашистське командування надавало особливо великого значення захопленню Києва, що відкрило б підступи до важливих економічних центрів — Харкова і Донбасу. 28—30 червня в районі Луцьк — Ровно розгорнулись запеклі бої, в яких з обох сторін взяла

³² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 24.

³³ Там же, од. зб. 179, арк. 27.

³⁴ «Сообщения Советского Информбюро» (далі — «Совинформбюро»), т. I, М., 1944, стор. 17.

³⁵ Газ. «Советская Украина» від 25 червня 1941 р.

³⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 19.

³⁷ Там же, од. зб. 176, арк. 27.

³⁸ Газ. «Правда» від 29 червня 1941 р.

³⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 32.

участь велика кількість бронетанкових військ. Ведучи тяжкі кровопролитні бої, під натиском переважаючих сил ворога наші війська змушені були відступати. В цих умовах ЦК КП(б)У і військове командування поставили перед партійною організацією і трудящими міста Києва завдання: завчасно створити плацдарм для оборони столиці України. 29 червня в ЦК КП(б)У під керівництвом секретаря ЦК М. О. Бурмістенка відбулася нарада представників партійних організацій міста Києва і області, на якій обговорювалось питання про приведення в бойову готовність Київського укріпленого району⁴⁰.

Партійна організація звернулася до киян із закликом активно включитись в будівництво оборонних споруд навколо столиці Радянської України. 30 червня на підприємствах і установах відбулися мітинги і відразу ж після мітингів трудящі вийшли на будівництво оборонних споруд навколо Києва. У той же день на будівництві оборонних рубежів працювало понад 50 тис. киян, 1 липня — 100 тис.⁴¹, а через два дні уже — 160 тис.⁴² Умови, в яких доводилось будувати оборонні рубежі, були надзвичайно складними. На багатьох ділянках будівництва лінія оборони проходила в лісисто-болотистій місцевості, в умовах частих нальотів ворожої авіації. Проте ніщо не могло залякати радянських людей. Кияни працювали на будівництві по 14—16 год., виконуючи норми виробітку на 200—300%. Серед будівників завжди знаходились секретарі ЦК КП(б)У, обкому і міськкому партії. Часто на будівництві оборонних рубежів бував секретар ЦК КП(б) України М. С. Хрущов, який запалював киян на нові трудові подвиги.

6 липня партійні органи і військове командування для керівництва обороною Києва створили штаб оборони, до складу якого увійшли секретар Київського обкому КП України М. Мішин, голова виконкому обласної Ради депутатів трудящих Т. Костюк, секретарі Київського міськкому партії Т. Шамрило та К. Москалець, голова виконкому міської Ради депутатів трудящих І. Шевцов, представники командування Південно-Західного фронту⁴³.

Завдяки героїчним зусиллям трудящих 8 липня Київський укріплений район було приведено в бойову готовність⁴⁴. Перша лінія оборони Києва довжиною в 55 км і вглиб 16—10 км проходила на північ від Києва по р. Ірпінь до с. Білогородки і далі до Дніпра. Друга лінія довжиною в 38 км проходила півкільцем і впиралась флангами в Дніпро. Продовженням її були укріплення, побудовані на лівому березі Дніпра, що мали забезпечити місто від можливого обходу з тилу⁴⁵. Третя лінія проходила безпосередньо на околицях міста.

Створюючи оборонні рубежі, трудящі водночас готувались захищати Київ разом з частинами Радянської Армії із зброєю в руках. На радянській землі німецько-фашистські загарбники зіткнулись з армією і народом, готовими до всіляких випробувань і жертв в ім'я захисту своєї Батьківщини. За прикладом Москви і Ленінграда на початку липня в Києві почали створюватись загони народного ополчення, що було одним з яскравих проявів народного, вітчизняного характеру війни радянського народу проти фашистських загарбників. У прийнятій на

⁴⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 35.

⁴¹ Там же.

⁴² «Історія Києва», т. II, К., 1960, стор. 490.

⁴³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 34.

⁴⁴ Там же, арк. 40.

⁴⁵ Там же, од. зб. 179, арк. 35.

загальних зборах резолюції робітники Київського паровозоремонтного заводу писали: «Умремо, але не пустимо фашистів на нашу священну землю». Відразу ж після зборів 200 робітників та інженерно-технічних працівників записалися до народного ополчення⁴⁶, а через два дні виявили бажання стати народними ополченцями понад 50% робітників заводу⁴⁷. У дні підготовки до відсічі ворогу паровозоремонтники збудували бронепоезд і укомплектували його особовий склад. Для обслуговування бронепоезда потрібно було лише 100 чоловік, а виявили бажання 800 залізничників. Згодом колектив паровозоремонтного заводу спільно з робітниками заводу «Більшовик» побудував другий бронепоезд⁴⁸. За прикладом київських паровозоремонтників колективи Дарницьких вагоноремонтного заводу і паровозного депо теж розгорнули будівництво бронепоезда. Більшість робіт доводилось виконувати вручну (устаткування заводів було вже евакуйоване на Схід), і все ж, подолавши всі труднощі і перешкоди, робітники Дарниці за 15 днів збудували бронепоезд⁴⁹. Ці бронепоезди зіграли значну роль в обороні Києва.

Тисячі бійців і командирів дала народному ополченню інтелігенція Києва. В загони народного ополчення вступили професор, доктор біологічних наук Кузьменко, викладач кафедри основ марксизму-ленізму Київського держуніверситету І. М. Іванов-Потьомкін, старший науковий співробітник Інституту літератури АН УРСР М. Ф. Бойко та багато інших. Про своє бажання вступити в ополчення заявили сотні викладачів і студентів університету, педагогічного, гідромеліоративного, будівельного, медичного, сільськогосподарського та інших інститутів.

В авангарді трудящих Києва, які вступали в ряди народного ополчення, були комуністи. В Сталінському районі Києва з комуністів було створено комуністичний батальйон народного ополчення. 45% особового складу становили комуністи в батальйоні народного ополчення Ленінського району⁵⁰. Райкоми КП(б)У і первинні партійні організації стали справжніми штабами формування народного ополчення. У ті ці газети «Комуніст» писала: «В партійному комітеті Київського судноремонтного заводу ім. Сталіна людно, як ніколи. Невпинним потоком ягнуться сюди робітники і службовці, партійні і безпартійні більшовики, ідуть юні комсомольці з ледве помітним пушком на губах, йдуть літні робітники з посивілими скронями, які під керівництвом партії більшовиків у славному 1917 році боролися за владу Рад. У всіх одна думка, одне прагнення — в рядах всенародного ополчення зі зброєю в руках боротися проти гітлерівських недолюдків — фашистів, які напали на нашу країну»⁵¹. До 8 липня в районах Києва було створено 19 загонів народного ополчення. До середини липня загальна кількість ополченців перевищила 29 тис.⁵² Значна частина ополченців входила в загони, створені на заводах, фабриках, у вищих навчальних закладах і становах. Такі загони були створені на заводах паровозоремонтному, рамвайному ім. Дзержинського, «Арсенал», «Ленінська кузня», «Трансигнал», Дарницькому залізничному вузлі, восьмій взуттєвій фабриці а багатьох інших⁵³. В кінці липня — на початку серпня міськком

⁴⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 46.

⁴⁷ Там же, арк. 47.

⁴⁸ Там же, од. зб. 176, арк. 29.

⁴⁹ Там же, арк. 30.

⁵⁰ Там же, од. зб. 176, арк. 27.

⁵¹ Газ. «Комуніст» від 6 липня 1941 р.

⁵² Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 27.

⁵³ Газ. «Советская Украина» від 8 липня 1941 р.; газ. «Комсомолец України» від 3 липня 1941 р.

КП(б)У і штаб оборони провели реорганізацію народного ополчення: загони були об'єднані в батальйони, які склались з рот і взводів. Очолили ополчення комуністи і комсомольці. Безпосередньо створенням і діяльністю народного ополчення керували секретарі райкомів КП(б)У О. Й. Давидов, І. Г. Миронов, П. М. Овчаренко, Ф. П. Остапенко та ін.

У зміцненні народного ополчення велику допомогу подало командування Радянської Армії. За вказівкою маршала Радянського Союзу С. М. Будьонного і Першого секретаря ЦК КП(б) України М. С. Хрущова для ополченців було виділено понад 15 тис. гвинтівок і багато боєприпасів⁵⁴. Народне ополчення було зміцнене кадровими командами Радянської Армії.

У липні — вересні радянські війська продовжували вести запеклі оборонні бої по всьому фронту від Баренцового до Чорного морів. Особливо вперті бої проходили на Ленінградському, Смоленському і Київському напрямках. Добившись певних успіхів в початковий період війни, німецько-фашистські загарбники в першій половині липня всіляко прагнули оволодіти Ленінградом, прокласти шлях на Москву, знищити радянські війська на Правобережній Україні і створити умови для захоплення південних районів Радянського Союзу. Проте їм це не вдалося. В середині вересня радянські війська і Балтійський флот при активній самовідданій підтримці трудящих Ленінграда спинили ворога на близьких підступах до міста. В битві під Смоленськом, яка тривала більше двох місяців, радянські війська завдали великих втрат німецько-фашистській армії, зірвали плани гітлерівців блискавично просунутися до Москви. Ворог змушений був спинитися за 300 км від Москви, перейти до оборони і зайнятися перегрупуванням сил⁵⁵.

В середині липня — на початку серпня на Південно-Західному фронті основні операції розгорнулися на Київському та Уманському напрямках. Радянським військам і тут доводилось вести бої з переважними силами ворога, який по кількості людей в дивізіях і артилерійських засобів мав перевагу у два рази, а літаків — у півтора рази⁵⁶. З 10 липня радянські війська вели тяжкі оборонні бої на дальніх і ближніх підступах до Києва. У триденних боях з 11 по 14 липня частини Радянської Армії з допомогою народних ополченців відбили атаки противника, який намагався форсувати р. Ірпінь в районі Житомирського шосе і з ходу захопити Київ. Контратаки радянських військ завдали поразки танковим частинам противника, що проникли на правий берег Ірпеня і захопили села Перевіз, Дзвонкове, Жорнівку і Забір'я, Васильківського району. Зазнавши великих втрат, фашисти змушені були відступити на лівий берег Ірпеня в районі Бишева⁵⁷.

Для ліквідації загрози, що нависла над Києвом, 10 липня перейшли в наступ на південь від Коростеньського укріпленого району війська 5-ї армії. 14 липня частини її механізованих корпусів перерізали шосейну дорогу між Новоградом-Волинським і Житомиром. Шість піхотних і дві моторизовані дивізії противника були сковані і не змогли взяти участі у наступі на Київ. Німецьке командування змушене було направити сюди додатково п'ять піхотних дивізій. Бої набрали затяжного характеру і лише 24 липня наші війська відійшли на Коростеньський укріплений район і на схід від нього — на рубіж Малин — Бородянка. Противник вирішив будь-що знищити радянські війська, які обороняли

⁵⁴ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 57.

⁵⁵ «Історія Комуністичної партії Радянського Союзу», К., 1959, стор. 508.

⁵⁶ «Вторая мировая война 1939—1945 гг.», М., 1958, стор. 214.

⁵⁷ «Історія Києва», т. II, стор. 496.

райони Києва і Коростеня, і тим самим ліквідувати загрозу північному флангові групи армії «Південь». 30 липня гітлерівці відновили наступ на Київ, а 31 липня — на Коростень. Війська 5-ї армії під ударами сильного угруповання ворога змушені були відступати. Надвечір 7 серпня вони закріпились вздовж залізниці Київ — Коростень, де зупинили наступ і стримували німецько-фашистські війська до 20 серпня.

На Київському напрямку п'ять німецьких дивізій наступали проти двох дивізій правого флангу 26-ї армії, яка зайняла оборону від Києва до Черкас. Радянські війська не змогли стримати наступу майже втриє переважаючих сил противника і змушені були відступати — одна дивізія в напрямку на Трипілля, друга — на рубіж Київського укріпленого району. Німецько-фашистські війська, що наступали на Трипілля, 31 липня були атаковані радянськими частинами на рубежі Жуківці — Щербанівка. В результаті запеклих триденних боїв ворог, зазнавши великих втрат, відступив на захід від Трипілля і змушений був перейти до оборони⁵⁸. Радянські війська у тісній взаємодії з кораблями Дніпровської флотилії відбили запеклі атаки ворога і зупинили його також в напрямку Ржищева і Канева. Бої в районі Трипілля, Ржищева і Канева скували більш як на тиждень значні сили противника і стримали наступ на Київ.

На початку серпня запеклі бої розгорнулися на південних рубежах Київського укріпленого району. 5 серпня противнику вдалося прорвати передній край укріпленого району на ділянці Віта-Поштова — Юрівка, захопити села Юрівка та Гатне і підійти до Жулян. Перед другою лінією оборони розгорнулися запеклі бої, в яких разом з частинами Радянської Армії брали участь народні ополченці. Після чотириденних запеклих боїв захисники Києва змушені були 7 серпня залишити села Лісники та Хотів і відійти до села Пирогів. 8 серпня фашисти вдерлися в Жуляни. Над містом нависла смертельна загроза. Міськком КП(б)У і штаб оборони Києва вживали термінові заходи для посилення другої лінії оборони в районі Корчуватого і Чоколівки. В цей район було направлено додатково 7 батальйонів народного ополчення⁵⁹. На південній ділянці оборони зосередилась переважна більшість народного ополчення Києва.

Щоб полегшити становище захисників міста, командування Південно-Західного фронту вжило заходів і завдало ударів по флангу противника силами 5-ї армії з Коростеньського укріпленого району і на південь від Києва — частинами 26-ї армії. 7 серпня 26-а армія сильним контрударом прорвала лінію фронту гітлерівців і 8 серпня визволила м. Богуслав. Крім того, радянські війська у зв'язку з цією операцією форсували Дніпро і захопили плацдарм поблизу Трипілля. Начальник німецького генерального штабу сухопутних військ генерал-полковник Гальдер писав: «На стику між військами Клейста і Шведлера противник прорвався до Богуслава. Слід звернути увагу на сміливість противника при проведенні операції на прорив. Прорив, який стався, не тільки характеризує сміливість і відважність противника, але й створює ряд незручностей для наших військ...»⁶⁰.

Проте обстановка на підступах до Києва лишалась напруженою і складною. В ніч з 7 на 8 серпня гітлерівці переважаючими силами розпочали новий наступ на Київ. Радянські війська і загони народного ополчення змушені були відступати. Бої зав'язалися на другій лінії обо-

⁵⁸ «Історія Києва», т. II, стор. 497.

⁵⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 57.

⁶⁰ «Военно-исторический журнал», 1960, № 8, стор. 85.

рони. 9 серпня німецько-фашистським загарбникам вдалося захопити село Пирогів, селище Мишоловку, Голосіївський ліс, приміщення лісотехнічного і сільськогосподарського інститутів. В деяких місцях фашистам вдалося прорватися на околиці міста. Бої йшли на південній околиці Сталінки⁶¹. Штаб оборони Києва поставив перед воїнами і ополченцями завдання: за всяку ціну втримати лінію оборони до приходу нових радянських частин. Захисники Києва героїчно відстоювали кожну п'ядь рідної землі, завдаючи ворогу великих втрат. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, бомбардування, артилерійський та мінометний обстріл, частини радянських військ разом з загонами народного ополчення 9 серпня зупинили наступ фашистів. Радянське командування швидко підтягло до Києва нові сили і підготувало контрудар. 10 серпня радянські війська, ядром яких був 3-й повітряно-десантний корпус у складі 3 бригад: 5-ї під командуванням героя боїв в Іспанії полковника О. Родимцева, 6-ї — під командуванням підполковника В. Жолудева і 212-ї — під командуванням полковника І. Затевахіна, завдали противнику могутнього контрудару. 11 серпня у Київ прибули нові частини⁶². Протягом 11—13 серпня радянські війська разом з народними ополченцями відкинули ворога за першу лінію оборони Київського укріпленого району. В найтяжчі дні боїв радянські воїни зв'язували свою долю з рідною Комуністичною партією. З кожним днем збільшувалось число воїнів, які бажали влитися в ряди великої партії комуністів. Так, на Південно-Західному фронті в липні 1949, а в серпні 6814 воїнів подали заяви про прийом їх в ряди Комуністичної партії⁶³.

На 13 серпня становище, яке було на оборонних рубежах до наступу гітлерівців 5 серпня, було відновлено. Гітлерівське командування змусило було видати наказ про припинення наступу на Київському та Коростенському напрямках. В доповненні до директиви № 34 12 серпня начальник німецького штабу верховного головнокомандування Кейтель писав: «Наступ на місто Київ припинити. Воно повинне бути знищене запалюючими бомбами та артилерійським вогнем, як тільки дозволять можливості підвозу»⁶⁴.

Отже, гітлерівський план захоплення Києва на початку серпня і створення плацдарму на лівому березі Дніпра провалився. В ході запеклих боїв радянські війська і народні ополченці завдали гітлерівцям значних втрат. Гітлерівські 44-а, 95-а, 299-а та окремі полки інших дивізій під час штурму київських укріплень втратили близько 70% особового складу⁶⁵.

Поряд з воїнами Радянської Армії стійкість і героїзм проявляли київські ополченці. В кінці липня ополченці Ленінського району Києва брали участь в боях в районі села Гатне. Разом з радянськими військами ополченці контрударом відкинули противника на 12—13 км і визволили село Гатне, захопили багато трофеїв, документи штабу фашистського полку і полковий прапор. Особливо відзначився в боях батальйон народного ополчення Московського району. Перша рота цього батальйону (командир Кузнецов, політрук Найдич) одержала завдання зупинити гітлерівців в районі села Китаєво. Незважаючи на великі втрати, ополченці ні на крок не відступили. В ніч на 9 серпня батальйон захопив важливу висоту. Фашисти намагались будь-що повернути її, але ополченці мужньо відбивали всі атаки. Командир Кузнецов з два:

⁶¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 67.

⁶² «Історія Києва», т. II, стор. 504.

⁶³ «Военно-исторический журнал», 1960, № 10, стор. 45.

⁶⁴ «Военно-исторический журнал», 1959, № 6, стор. 87.

⁶⁵ Газ. «Советская Украина» від 31 серпня 1941 р.

цятьма бійцями-ополченцями непомітно підібрався до фашистської мінометної батареї і гранатами знищив її. Другу батарею знищила група ополченців, очолювана Клещовим. Шістдесятирічний ополченець-зв'язковець Семеновський під кулеметним і мінометним вогнем доставляв накази командира. В розпалі бою в одному із загонів народного ополчення вийшов з ладу кулемет, а обслуга загинула. Семеновський відтягнув його з передової позиції, полагодив і відкрив вогонь по наступаючому ворогові. Атака була відбита⁶⁶.

В перших рядах ополченців йшли комуністи і комсомольці. Командир загону ополченців робітник-комуніст Гондляр не раз водив бійців у штикові атаки. Фашистська куля обірвала життя відважного комуніста⁶⁷. Командир батальйону ополченців Московського району комуніст Синельников не раз вривався разом з ополченцями в німецькі окопи, вступаючи в рукопашний бій. В бою в районі Мишоловки Синельников загинув смертю хоробрих⁶⁸. Відзначились в боях також народні ополченці Жовтневого, Сталінського, Печерського, Залізничного районів.

Мужність і відвагу в період оборони Києва проявили радянські жінки. Коли загін «СС» вдерся в розташування бойових порядків ополчення, деякі з них похитнулися і почали з боєм відступати. Тоді п'ять жінок з загону народного ополчення станції Київ-Пасажирський кинулися в атаку з вигуком: «Ні кроку назад! Бийте проклятих гадів! За Київ!» Їх підтримали ополченці і пішли в контратаку. Ворог змушений був відступити⁶⁹. Медсестра комсомолка Надія Скачко під вогнем ворога винесла з поля бою кілька десятків поранених бійців. Тяжко поранена, вона заявила: «Умру разом з тими, хто захищає рідний Київ, а з поля боя не піду». За мужність і відвагу славна патріотка була нагороджена орденом Леніна⁷⁰.

Велику допомогу радянським військам подавали бронепоезди Київського народного ополчення. У першій половині серпня в боях з фашистами брав участь бронепоезд, яким командував А. С. Тихоход. Під час одного з боїв на станції Жуляни, захопленій фашистами, залишилось 10 вагонів з військовим майном. Командування бронепоезда вирішило вивезти ці вагони. Вночі під охороною роти винищувального батальйону залізничників шляховики-ремонтники відбудували лінію і місток. Вранці бронепоезд увірвався на станцію, фашисти в паніці відступили, і ешелон з військовим майном був вивезений. Особовий склад бронепоезда одержав подяку від командування Радянської Армії⁷¹. Подібну операцію бронепоезд провів і на станції Пост-Волинський. Ополченці бронепоезда за 75 днів своїх бойових дій в районі Києва знищили 3 танки, 4 танкетки, більше 150 гармат і мінометів, близько 200 автомашин з військовим майном і боєприпасами. За неповними даними, бронепоезд знищив понад 3 тис. німецьких солдатів та офіцерів⁷².

Велику роль в обороні Києва відіграв і другий бронепоезд під командуванням Л. Василевського і С. Голованьова. На початку серпня бронепоезд вийшов на бойовий рубіж. Несподівано для ворога бін появлявся в різних місцях і вогнем усіх своїх вогневих засобів громив фашистів. Великий бій довелось витримати залізничникам-ополченцям з німецькими фашистами в районі між Бородянкою і Ірпенем. Ворог під-

⁶⁶ Газ. «Пролетарська правда» від 4 вересня 1941 р.

⁶⁷ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 173, арк 73.

⁶⁸ «Історія Києва», т. II, стор. 508.

⁶⁹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 75.

⁷⁰ «Історія Києва», т. II, стор. 509.

⁷¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 67.

⁷² Там же, арк. 69.

тягував сюди танки, бронемашини, кавалерію і під прикриттям артилерійського вогню пішов в атаку. Бронепоезд, маневруючи, відбивав атаки противника. Не рахуючись з втратами, ворог рвався вперед. Раптом гармати бронепоезда замовкли. Та коли німці підійшли ближче до бронепоезда, по їх танках, бронемашинах і піхоті вдарили із засади замасковані гармати, що їх ополченці зняли з бронепоезда. Атака німців зірвалася. Тільки вбитими на полі бою фашисти залишили близько 400 солдатів і офіцерів. В історію бронепоезда вписані славні бойові операції по розгрому ворога в пунктах Пирогово, Мишоловка, Ворзель, Ірпінь, Бобрик, Бобровиця, Березань та ін.⁷³

У тяжкі для столиці Радянської України дні все населення міста брало активну участь в обороні. Підприємства міста, незважаючи на те, що основне устаткування і робітники та інженерно-технічний персонал були евакуйовані, виконували найрізноманітніші завдання військового командування і, як правило, достроково. На одному із заводів міста було організовано ремонт гвинтів літаків, налагоджено виробництво мінометів і протитанкових мін. Продукція заводу з цехів прямо надходила на бойові рубежі. Лише Подільський район дав фронту близько 20 тис. пляшок з горючою рідиною. Колектив суднобудівного заводу ім. Сталіна виготовляв протитанкові загородження, ремонтував автомашини і судна Дніпровського пароплавства. В Шевченківському районі з ініціативи райкому КП(б)У була організована майстерня по ремонту танків.

Разом з робітниками всі свої сили і вміння віддавала для фронту радянська інтелігенція. В рядах захисників Києва боролись О. Корнійчук, М. Бажан, В. Василевська, А. Гайдар, О. Десняк та багато інших радянських письменників і поетів. Їх статті, виступи, вірші запалювали радянських воїнів і трудящих міста на нові подвиги.

З обороною Києва зв'язані перші кроки в розгортанні партизанського руху на Київщині. Ще 30 червня для здійснення практичних заходів по розгортанню народної боротьби в тилу ворога ЦК КП(б)У створив з відповідальних партійних працівників оперативну групу, якою безпосередньо керували секретарі ЦК КП(б)У М. С. Хрушов, М. О. Бурмистенко, Д. С. Коротченко. В Києві і області було створено 2 партизанські полки, в яких налічувалося понад 2 тис. бійців⁷⁴, і 11 загонів, які об'єднували 1800 партизанів. З київських комсомольців було створено партизанський загін ім. Київського обкому комсомолу⁷⁵. В районі Києва в липні — вересні діяли такі партизанські загони: «Перемога чи смерть», 1-й Харківський, Черкаський, Київський, 1-й Сталінський та ін.

Одним з перших на Київщині почав діяти Київський партизанський загін під командуванням Ф. Демченка. 16 липня цей загін завдав удару автоколоні противника на Житомирському шосе, спалив 7 автомашин і 3 мотоцикли, знищив 30 солдатів і офіцерів противника. В другій половині липня — на початку серпня, партизани провели більше десяти операцій⁷⁶.

6 серпня 1941 р. указом Президії Верховної Ради СРСР командир загону Ф. Демченко був нагороджений орденом Червоного Прапора⁷⁷.

Яскраві сторінки в історію героїчної оборони Києва вписав створений за рішенням Київського міськкому і обкому КП(б)У Київський міський партизанський загін «Перемога чи смерть» (командир загону,

⁷³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 68.

⁷⁴ Там же, од. зб. 179, арк. 31.

⁷⁵ Там же, арк. 55—57.

⁷⁶ Газ. «Комуніст» від 2 вересня 1941 р.

⁷⁷ Газ. «Правда» від 27 серпня 1941 р.

член партії з 1917 р. С. Осечкін, комісар Г. Карнаух). 75% складу загону становили комуністи і комсомольці. В кінці липня загін був перекинутий в Димерський район, а вже з 8 серпня почав бойові дії проти німецько-фашистських загарбників, сміливо нападаючи в тилу противника на ворожі штаби, обози, розбиваючи склади з боєприпасами і продовольством. 22 серпня, знаходячись в районі селища Немішаєве, Боролянського району, і хутора Кичеєво, Києво-Святошинського району, партизанський загін зустрів німецьку військову частину і з ходу вступив у бій, який тривав шість годин. Переможцями в бою вийшли партизани. На полі бою фашисти залишили тільки вбитими понад 300 солдатів і офіцерів⁷⁸. 10 вересня партизани загону «Перемога чи смерть» розбили німецьку групу в районі села Ошитки і вивели з ворожого оточення батальйон червоноармійців. При цьому було вбито понад 250 німецьких солдатів і офіцерів, 8 німецьких танків, що брали участь в цьому бою, не витримали натиску партизанів і відступили⁷⁹. Всього за період з 7 серпня по 26 вересня загін провів понад 30 бойових операцій, знищивши близько 2 тис. німецьких солдатів і офіцерів⁸⁰.

Залеклі бої з противником на підступах до Києва вели бійці 1-го Київського партизанського полку. Лише на протязі серпня вони знищили понад 350 гітлерівців і захопили багато зброї⁸¹. Велика кількість партизанів була нагороджена орденами Радянського Союзу⁸². Велику допомогу подавали партизани Київщини командуванню Радянської Армії в дні оборони Києва розвідкою, яка охоплювала весь прифронтовий тил фашистських військ.

Дії партизанських загонів вже на початку Великої Вітчизняної війни, як і масова участь трудящих в народному ополченні та в інших формах боротьби проти фашистських загарбників, спростовують жалюгідні вигадки битих гітлерівських генералів та деяких буржуазних істориків про те, що нібито український народ спочатку дружельно ставився до німецьких фашистів і лише, як пише гітлерівський генерал фон Батлер, «нерозумні дії гауляйтера Коха... привели до того, що українці... за короткий час перетворилися в партизанів»⁸³.

Насправді український народ, як і народи всього Радянського Союзу, сповнений безмежної любові до своєї рідної Вітчизни, з перших днів війни піднявся на захист соціалістичних завоювань. Уже в середині серпня стало ясно, що план гітлерівського командування провалився. Для того щоб продовжувати наступ на Москву і Донбас, фашистському командуванню довелося провести ряд непередбачених планом «блискавичної війни» операцій, в тому числі й операції по ліквідації Києво-Гомельського виступу, який загрожував південному флангу групи армій «Центр» і другій армії «Південь» з півночі. Фашистське командування кинуло проти Києво-Гомельського виступу не лише основні сили групи армій «Південь», але й 1-у армію і 2-у танкову групу, знявши їх тимчасово з Московського напрямку.

В другій половині липня — першій половині вересня напружені бої тривали на ближніх підступах до Києва. Після жорстоких боїв в кінці серпня — на початку вересня Радянська Армія залишила північні райони Київської області. Фашистські війська вийшли до Дніпра на північ від Києва і підійшли впритул до Київського укріпленого району. З—4 ве-

⁷⁸ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, стор. 71.

⁷⁹ Там же, стор. 72.

⁸⁰ Там же, стор. 74.

⁸¹ Газ. «За Радянську Україну» від 3 вересня 1941 р.

⁸² Газ. «За Радянську Україну» від 29 серпня 1941 р.

⁸³ Цит. за «Мировая война, 1939—1945 годы, Сборник статей», М., 1957, стор. 235.

ресня німецько-фашистське командування, підтягнувши нові сили, зробило спробу прорватися в Київ з півдня і з півночі, але героїчні захисники Києва відбили цей наступ. Фашистські війська зазнавали великих втрат. «Сотні німецьких танків знищені нашою авіацією, артилерією і піхотою в боях на підступах до Києва,— повідомляло 9 вересня Радянське Інформбюро.— Кожний день винищувачі танків підпалюють і висаджують у повітря фашистські машини»⁸⁴.

У середині вересня становище в районі Києва значно ускладнилось. Після тривалих запеклих боїв 1-а танкова фашистська група переправилась через Дніпро в районі Кременчука і почала просуватись на схід на з'єднання з частинами 2-ї німецької танкової групи, що наступала з півночі. 15 вересня обидві ці групи з'єдналися в районі Лохвиці. Того ж дня ворог розпочав наступ на всіх ділянках Київського укріпленого району, зосередивши навколо Києва близько 15 дивізій, велику кількість танків та авіації.

Кровопротитні бої йшли на південних і північних підступах до Києва, 17—18 вересня ворог піддав жорстокому артилерійському обстрілу територію Московського і Подільського районів. Захисники мужньо і стійко відбивали атаки переважаючих сил противника. 18 вересня Радянське Інформбюро повідомляло: «На протязі останніх днів під Києвом ідуть жорстокі бої. Фашистсько-німецькі війська, не рахуючись з великими втратами людьми і зброєю, кидають в бій все нові й нові частини. На одній з ділянок київської оборони противнику вдалося прорвати наші укріплення і вийти на околиці міста. Жорстокі бої тривають»⁸⁵.

У другій половині вересня обстановка на лівому березі Дніпра склалась так, що Радянське Верховне командування 17 вересня змушене було прийняти рішення про відхід військ Південно-Західного фронту за Дніпро в напрямку до Полтави. Прикривали відхід радянських військ загони народного ополчення. Стримуючи противника, ополченці завдали відчутних ударів ворогу, проявляючи при цьому зразки героїзму і витримки. 18 вересня в Голосієво фашисти оточили батальйон ополченців, очолюваний комуністом Слободським. До останнього патрона билася радянські патріоти і всі загинули смертю хоробрих в нерівному бою.

Командам бронепоездів було поставлене завдання: прикриваючи відхід радянських військ, протриматися в районі Києва одну добу. Фактично ж бронепоезди протрималися близько семи діб. Коли 19 вересня фашистські війська вдерлися в Київ, загони народного ополчення продовжували вести бої на вулицях міста. Група народних ополченців засіла в одному з будинків по вулиці Кірова проти Першотравневого парку і відбивалась від фашистів доти, доки вистачило боеприпасів. Вночі 20 вересня ополченці прорвалися до Дніпра і переправилися на лівий берег⁸⁶. У повідомленні Радянського Інформбюро 21 вересня говорилося, що після багатоденних запеклих боїв наші війська залишили Київ⁸⁷.

Оборонні бої в районі Києва відіграли важливу роль в розладнанні гітлерівського плану «блискавичної війни». 11 вересня 1941 р. газета «Правда» писала, що «героїчна оборона Ленінграда, Києва і Одеси розбила вщент зухвалі гітлерівські плани легкого захоплення найважливіших міст Радянського Союзу»⁸⁸. Радянська Армія зупинила фашистські війська в районі Києва на два з половиною місяці, внаслідок чого

⁸⁴ «Совинформбюро», т. I, стор. 252.

⁸⁵ Там же, стор. 245.

⁸⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 176, арк. 85.

⁸⁷ «Совинформбюро», т. I, стор. 252.

⁸⁸ Газ. «Правда» від 11 вересня 1941 р.

фашистська група армій «Південь» не змогла до кінця вересня почати наступ на Харків і Донбас. Зупинивши гітлерівців на підступах до столиці Радянської України, війська Південно-Західного фронту подали велику допомогу радянським військам, які стримували групу армій «Центр» на Московському напрямку. Гітлерівське командування змушене було перекинути частину військ із групи «Центр» на допомогу групі «Південь». Англійський генерал Ч. Діксон та історик І. Гейльбрунн з цього приводу писали: «Якщо б група армій «Центр» почала наступ на Москву до того, як район Києва був очищений від росіян, у групи армій «Південь» було б мало шансів на швидке просування на південь, більше того, до Москви ще залишались сотні миль, і, почавши на неї наступ, група армій «Центр» тим самим відкрила б на величезному просторі південний фланг»⁸⁹.

Героїчна оборона Радянською Армією Києва була однією з причин того, що фашистське командування змогло почати наступ на Москву тільки в жовтні. Захисники Києва завдали фашистським військам значних втрат в живій силі і техніці. В боях під Києвом було знищено понад 100 тис. солдатів і офіцерів противника і велику кількість техніки⁹⁰. Лише 1-а танкова група генерала Клейста на підступах до Києва до кінця серпня втратила 50% танків⁹¹.

В результаті героїчної оборони Києва та інших міст і сіл Радянського Союзу в перший період війни були зірвані плани німецько-фашистського командування, яке розраховувало на швидке просування в східному напрямку. В липні — вересні 1941 р. середньодобовий темп просування противника в порівнянні з першими вісімнадцятьма днями скоротився: на північно-західному напрямку — з 26 км до 2—3 км, на західному — з 30 км до 2—2,5 км, на південно-західному напрямку з 20 до 6 км на добу⁹². В результаті тривалої оборони Києва, Ленінграда, Одеси, Смоленська та інших міст Радянська країна дістала певний вигравш у часі для того, щоб відмобілізувати і розгорнути радянські війська, евакуювати промисловість і матеріальні ресурси в глибинні райони.

Героїчна оборона Києва одержала високу оцінку Комуністичної партії, радянського народу. У ті дні газета «Правда» писала: «Серед численних подвигів радянських патріотів у Вітчизняній війні проти фашистських орд героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси виділяється як хвилюючий приклад безмежної любові до Батьківщини, до рідного міста, як прекрасне по силі прояву масової відваги, колективного героїзму. Захисники рідних міст — ленінградці, кияни, одесити своєю відвагою дали можливість всьому радянському народу з величезною силою відчувати, які близькі і дорогі нам наші міста й села, яка прекрасна вся наша Батьківщина, що виростила і виховала таких людей... Наші доблесні захисники рідних міст — герої Ленінграда, Києва, Одеси показують, як треба захищати кожну п'ядь радянської землі, знищувати гітлерівських звірів біля кожного міста, біля кожного села...»⁹³.

Героїчна оборона Києва ввійшла яскравою сторінкою в історію Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, показала безприкладну мужність радянських людей, волю до перемоги, любов до своєї Вітчизни і рідної Комуністичної партії.

⁸⁹ Ч. О. Діксон, И. О. Гейльбрунн, Коммунистические партизанские действия, М., 1957, стор. 243—244.

⁹⁰ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5/2, оп. 6, од. зб. 179, арк. 87—88.

⁹¹ Журн. «Военная мысль», 1951, № 6, стор. 13.

⁹² «Вторая мировая война 1939—1945 гг.», стор. 221.

⁹³ Газ. «Правда» від 11 вересня 1941 р.

Г. І. ВАНЄЄВ

УЧАСТЬ ТРУДЯЩИХ СЕВАСТОПОЛЯ
В ОБОРОНІ РІДНОГО МІСТА

(ЖОВТЕНЬ 1941 — ЛИПЕНЬ 1942 рр.)

22 червня 1941 р. фашистська Німеччина віроломно, без оголошення війни напала на Радянський Союз. Вже в перший день війни ворожа авіація бомбардувала Київ, Севастополь, Одесу, Житомир та інші міста нашої країни. Керований Комуністичною партією, радянський народ у відповідь на розбійницький збройний напад фашистської Німеччини піднявся на вітчизняну війну проти німецько-фашистських загарбників.

Комуністична партія і Радянський уряд розробили широку програму організації відсічі фашистській Німеччині та її розгрому. Вказівки партії та уряду лягли в основу діяльності партійної організації Севастополя. У перші дні війни в Севастополі було створено міський та районні штаби по будівництву сховищ⁹⁴, міську комісію для роботи з населенням у сховищах і печерах⁹⁵. 3 липня бюро міськкому ВКП(б) ухвалило рішення про залучення населення міста до будівництва оборонних укріплень. Безпосереднє керівництво мобілізацією населення на будівництво укріплень покладалося на першого секретаря міськкому ВКП(б) В. О. Борисова та голову виконкому міської Ради депутатів трудящих В. П. Єфремова⁹⁶. У липні населення міста вийшло на будівництво оборонних споруд. Щодня працювало дві-три тисячі населення⁹⁷. Трудящі на спорудженні оборонних укріплень відпрацювали понад 1,5 млн. людино-годин⁹⁸. Завдяки величезним зусиллям воїнів і населення міста до 1 листопада було збудовано 34 артилерійських і 144 кулеметних доти і дзоти, викопано протитанковий рів довжиною 31,5 км тощо⁹⁹. В місті були створені загони самооборони, в обов'язок яких входила охорона підприємств та установ. Активну участь у діяльності загонів самооборони брали комсомольці і позаспількова молодь. Так, учні старших класів 12-ї школи комсомольці Валентина Яковенко, Дуся Пересунько, Євген Іванов, Валентин Турсунов, Степан Бойко та ін. цілодобово чергували біля райкому партії і військового об'єкта¹⁰⁰.

Населення міста і в першу чергу комуністи та комсомольці навчалися військової справи. Спочатку військовою підготовкою займалися по дві години щоденно, а в жовтні — по три години. За прикладом трудящих Москви і Ленінграда в місті була створена дивізія народного ополчення. В другій половині вересня 1575 бійців-ополченців були переведені на казармене становище¹⁰¹. Коли ворог рвався до Севастополя, разом з передовими частинами пішли на захист дальніх підступів 110 народних ополченців. На захист ближніх підступів до міста були направлені 150 бійців винищувальних батальйонів, а також сформований кому-

⁹⁴ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 641, арк. 42—43.

⁹⁵ Там же, од. зб. 642, арк. 97—98.

⁹⁶ Там же, од. зб. 641, арк. 54.

⁹⁷ Там же, арк. 60.

⁹⁸ Там же, ф. 36, оп. 35, од. зб. 715, арк. 42; ф. 156, оп. 156, од. зб. 1351, арк. 1.

⁹⁹ С. Н. Максимов, Оборона Севастополя 1941—1942, М., 1959, стор. 20.

¹⁰⁰ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України по збиранню матеріалів по обороні, визволенню і відбудові міста», т. V, стор. 164.

¹⁰¹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 642, арк. 25, 32.

ністичний загін чисельністю в 100 чоловік ¹⁰². 26 жовтня 1941 р. в Севастополі було створено міський комітет оборони, до складу якого увійшли перший секретар міськкому ВКП(б) Б. О. Борисов (голова), В. П. Єфремов — голова виконкому міської Ради депутатів трудящих, Н. Ф. Нефедов — начальник міськвідділу НКВС, контр-адмірал Г. В. Жуков — начальник гарнізону ¹⁰³.

Ще в перші роки Радянської влади В. І. Ленін підкреслював, що «для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені» ¹⁰⁴. Міцний організований тил був особливо необхідний для оборони Севастополя, блокованого з суші фашистськими полчищами. Враховуючи особливості обстановки, що створилася в місті, міський комітет оборони зосередив у своїх руках усю владу.

Німецько-фашистські війська, використовуючи переваги, створені раптовістю нападу і більшою готовністю до ведення війни, швидко просувалися на схід. 28 жовтня, пройшовши Ішунські позиції, ворог вивався на степові простори Криму ¹⁰⁵. Під натиском переважаючих сил ворога радянські війська відступали. Гітлер віддав наказ не пізніше 1 листопада 1941 р. захопити Севастополь ¹⁰⁶.

29 жовтня наказом начальника гарнізону в Севастополі було введено стан облоги ¹⁰⁷. 30 жовтня ворожі танки з'явилися в Качі, за Балаклавою, в Мамашійській долині ¹⁰⁸. Того ж дня першою вступила в бій з фашистами батарея Чорноморського флоту № 54, розташована в районі с. Миколаївки ¹⁰⁹. Почалася героїчна оборона міста. 30 жовтня міський комітет оборони звернувся до трудящих міста з закликом посилити пильність, організованість, стійкість і дисциплінованість ¹¹⁰. 3 листопада з відозвою до захисників міста звернулася Військова Рада Чорноморського флоту ¹¹¹.

У відповідь на звернення міського комітету оборони і Військової ради на кораблях, у військових частинах та на підприємствах міста відбулися збори й мітинги. Радянські воїни давали клятву Комуністичній партії, Радянському уряду і народу, що вони до кінця виконають свій обов'язок перед Батьківщиною. Трудящі міста брали зобов'язання працювати з повним напруженням сил, всіляко допомагати фронту ¹¹².

7 листопада 1941 р. в Севастополі була одержана директива Верховного Головнокомандування: «Севастополь не здавати ні в якому разі і обороняти його всіма силами» ¹¹³. 11 листопада міський комітет оборони розглянув питання організації военного виробництва з місцевих ресурсів. Було вирішено об'єднати устаткування великих підприємств

¹⁰² Партийний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 1354, арк. 1.

¹⁰³ «Военно-исторический журнал», 1959, № 11, стор. 20.

¹⁰⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 27, стор. 53.

¹⁰⁵ Б. Борисов, Севастопольцы не сдают, М., 1958, стор. 34.

¹⁰⁶ «Очерки истории Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.», М., 1955, стор. 109.

¹⁰⁷ «Героическая оборона Севастополя, Сборник документов и материалов», Симферополь, 1946, стор. 11.

¹⁰⁸ «Очерки истории Великой Отечественной войны, 1941—1945 гг.», М., 1955, стор. 109.

¹⁰⁹ Газ. «Красный черноморец» від 2 листопада 1941 р.

¹¹⁰ Газ. «Маяк коммуны» від 30 жовтня 1941 р.

¹¹¹ Газ. «Красный черноморец» від 3 листопада 1941 р.

¹¹² «Героическая оборона Севастополя», стор. 21.

¹¹³ Б. Борисов, Подвиг Севастополя, М., 1957, стор. 88.

міста, що залишалося після евакуації, створити на його базі спецкомбінат № 1 і розпочати виробництво мінометів, мін, ручних і протитанкових гранат та інших видів озброєння.

Спецкомбінат № 1 розмістився на березі Північної бухти, у штольнях. У підвалах Інкерманського заводу шампанських вин, на базі швейної фабрики і артілей промкооперації був створений спецкомбінат № 2, який мав виготовляти білизну, взуття та інше обмундирування¹¹⁴. В другій половині листопада комбінати почали давати продукцію для фронту¹¹⁵. На задоволення потреб фронту були переключені також усі дрібні підприємства та промартілі. Наприклад, промартіль «Молот», яка раніше випускала ліжка й предмети домашнього вжитку, почала виробляти гранати, міни, солдатські казанки тощо. На підприємствах широко розгорнулося соціалістичне змагання за дострокове освоєння нових технологічних процесів, виявлення резервів підвищення продуктивності праці, за надплановий випуск продукції. Штампувальник тов. Волков з філіалу Морського заводу механізував процес штампування і обробляв за зміну 1600 деталей замість 500. Робітник тов. Волобуєв одним з перших застосував метод гарячого зварювання корпусів мін і навчив цього багатьох інших робітників¹¹⁶. Завдяки самовідданій праці трудящих підприємства з кожним днем збільшували випуск воєнної продукції для фронту.

17—18 листопада в місті з ініціативи тт. Ракової, Лукичової, Васюкової та інших жінок Севастополя розгорнувся славний рух по створенню бригад допомоги фронту¹¹⁷, учасники яких прали, лагодили й шили обмундирування, подавали допомогу пораненим тощо. Вже на початку грудня лише бригада Л. О. Ракової виготовила і вручила війнам 470 шапок¹¹⁸.

Міськком партії схвалив ініціативу створення бригад допомоги фронту і закликав ширше розгорнути цей рух. Послідовників виявилось багато. Бригади допомоги фронту виникали всюди. Заслуженою славою в місті користувалися бригади М. Л. Анісімової, Є. С. Полторахіна, Ф. К. Расторгуєвої, Н. М. Шатохіної, Л. О. Гришиної, М. Б. Волошиної, О. С. Федорінчик, Н. М. Басак та багатьох інших¹¹⁹. Усього в місті було понад 60 таких бригад¹²⁰.

Підприємства, особливо новостворені, мали гостру потребу в людях. І знову на допомогу прийшло населення. Однією з перших на виробництво прийшла Є. І. Гулеикова. Оволодівши спеціальністю електромонтера, вона замінила свого чоловіка на Ново-Шульській підстанції. Перебуваючи весь час у зоні артилерійського вогню, Є. І. Гуленкова одна обслуговувала підстанцію, що постачала воду місту. Патріотичний приклад тов. Гуленкової наслідували сотні домогосподарок. Кількість робітників на підприємствах швидко зростала. Якщо при організації спецкомбінату № 1 працювало 146 жінок, то в травні 1942 р. їх було уже 642¹²¹.

¹¹⁴ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 642, арк. 85.

¹¹⁵ «Героическая оборона Севастополя», стор. 42—43.

¹¹⁶ Журн. «Вопросы истории», 1956, № 9, стор. 102—103.

¹¹⁷ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 642, арк. 103.

¹¹⁸ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. V, стор. 119.

¹¹⁹ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. V, стор. 1—28, 44, 106, 111, 129.

¹²⁰ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 642, арк. 42.

¹²¹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 715, арк. 5.

Спроба ворога штурмом оволодіти Севастополем провалилась. Не добилось успіху німецько-фашистське командування і під час першого наступу. В жорстоких боях з 11 по 21 листопада спільними зусиллями радянських воїнів і населення міста просування ворога було зупинено. 17 грудня противник розпочав другий наступ на Севастополь.

У дні наступу гітлерівців на Севастополь партійні організації мобілізували всі сили трудящих і воїнів на захист міста. 21 грудня Військова Рада Севастопольського оборонного району звернулася з відозвою до захисників міста¹²². Тоді ж міський комітет оборони закликав трудящих мобілізувати всі сили на поліпшення роботи підприємств і установ, збільшення випуску продукції для фронту, зміцнення дисципліни, підвищення пильності¹²³.

Трудящі Севастополя не шкодували сил для допомоги фронту, проявляли героїзм і відвагу. Коли снаряд влучив у головний корпус електростанції і пошкодив котел, змінний майстер ГРЕС комуніст Г. Ф. Красненко, ризикуючи життям, першим кинувся до місця аварії і запобіг вибуху котла¹²⁴. 2 листопада під час бомбардування заводу була важко поранена комсомолка Анастасія Чаус. 28 днів пробула вона в лікарні¹²⁵, а виїшовши звідти, категорично відмовилась евакуюватись і 1 грудня стала до верстата. Уже на одинадцятий день А. Чаус виконала норму на 215%. Згодом вона систематично виконувала норми на 250—300%. Ця славна патріотка працювала на виробництві по випуску гранат до кінця червня 1942 р.¹²⁶. Рибалки колгоспів «Рибальська комуна» і «Шлях соціалізму», незважаючи на нальоти ворожої авіації, ловили рибу для воїнів гарнізону і населення міста. А коли було потрібно, вони своїми засобами доставляли снаряди на фронт¹²⁷.

Міцна дружба встановилася між населенням Севастополя і воїнами гарнізону. Делегації від населення були частими гостями на передовій, ділилися з воїнами своїми трудовими успіхами, запалюючи їх на нещадну боротьбу а ворогом. На одній із зустрічей з воїнами виступила М. І. Тимченко — мати чотирьох синів, які воювали на фронтах нашої Батьківщини. Вона говорила: «Рідні мої! Я, проста російська мати, не привезла вам багатих подарунків, я принесла вам найдорожче — мою материнську любов до вас, моє гаряче серце. Я люблю вас, сини мої, найбільше в світі... Клянуся вам, сини мої, я допомагатиму вам до останнього свого подиху. Що потрібно буде, те й зроблю. Я виперу ваші сорочки, обмию ваші рани, сплету вам теплі шкарпетки і рукавиці, щоб мороз не торкнувся вас. У важку хвилину я утішу вас добрим словом»¹²⁸.

Другий наступ німецько-фашистських військ на Севастополь також провалився. Ворог не зміг оволодіти чорноморською фортецею. В період листопадово-грудневих боїв захисники Севастополя уславили Батьківщину безліччю безсмертних подвигів. Їх мужність і стійкість запалювали населення на нові трудові подвиги.

Період оборони Севастополя з січня по травень 1942 р. прийнято називати «періодом відносного затишшя», хоч бої на фронті були нерідко запеклими, а ворожі літаки продовжували бомбардувати місто.

¹²² Газ. «Красный Крым» від 21 грудня 1941 р.

¹²³ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 642, арк. 111.

¹²⁴ «История города-героя Севастополя», К., 1958, стор. 223.

¹²⁵ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. IV, стор. 249—250.

¹²⁶ Там же, стор. 7.

¹²⁷ Там же, стор. 262—266.

¹²⁸ Б. Борисов, Подвиг Севастополя, стор. 125.

Військова Рада Севастопольського оборонного району, міський комітет оборони вживали всіх заходів до того, щоб використати цей період для мобілізації сил, для зміцнення оборони міста. На підприємствах у ці дні ще ширшого розмаху набирає соціалістичне змагання за збільшення виробництва продукції для фронту. У філіалі Морського заводу в січні — лютому 1942 р. токарі С. М. Шайдуков, В. М. Кондратенко, С. К. Корнеєв, слюсарі Г. І. Сосновський, О. О. Зібров та інші щоденно виконували по три і більше норми¹²⁹. Потроїв випуск гранат завод «Червоний металіст». У січні 1942 р. тут виробляли за добу по 1500 гранат¹³⁰. Робітники заводу «Молот» виступили ініціаторами руху п'яти-сотників. Токар тов. Головін вніс пропозицію виконувати за зміну по п'ять норм. Ця пропозиція знайшла палку підтримку. Слідом за тов. Головіним по п'ять і більше норм за зміну став виконувати токар тов. Руденко¹³¹. Міськком партії схвалив ініціативу робітників заводу «Молот» і зобов'язав партійні організації поширити цінне починання на всі підприємства¹³².

14 січня 1942 р. за самовіддану працю по зміцненню оборони міста Військова Рада Севастопольського оборонного району оголосила подяку 28 робітникам і службовцям, які найбільше відзначилися. Серед них — токар К. Л. Бакалинський, електромонтер Є. І. Гуленкова, головний лікар поліклініки № 1 О. Я. Івахненко, Л. О. Ракова та ін.¹³³ Міський комітет оборони встановив для кращого підприємства перехідний Червоний прапор. За успішне виконання виробничої програми у січні 1942 р. прапор було вручено колективі філіалу Морського заводу. Цей же колектив зберіг перехідний Червоний прапор і в наступному місяці¹³⁴. 29 січня 1942 р. наказом Командуючого Чорноморським флотом була нагороджена орденами й медалями велика група севастопольців. Серед них А. Чаус — орденом Червоної Зірки, Г. Прудников — медаллю «За відвагу», наглядч лінії АТС П. Буцький, майстер Крименерго Д. Загоревський та ін. — медаллю «За бойові заслуги»¹³⁵. 2 лютого 1942 р. Указом Президії Верховної Ради Кримської АРСР за самовіддану працю по обороні міста понад тридцять севастопольців були нагороджені Почесними грамотами¹³⁶.

2 березня бюро МК ВКП(б) розглянуло підсумки виконання соціалістичних зобов'язань, взятих колективами підприємства міста на честь 24-х роковин Червоної Армії¹³⁷. У рішенні зазначалося, що лютневий план спецкомбінат № 1 виконав до 23 лютого на 106%, а філіал Морського заводу, який входив до цього спецкомбінату, — на 121%. Успішно працювали всі підприємства міста, що дозволило значно збільшити випуск продукції для потреб фронту. Лише спецкомбінат № 2 дав фронту 2930 ватних штанів, 1184 тілогрійки, 3871 кожух, 1544 пари суконних штанів, 1322 суконних бушлати¹³⁸ і десятки тисяч інших виробів. Порівняно невеликий (600 чол., з них 32 комуністи і 45 комсомольців),

¹²⁹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 712, арк. 17—18.

¹³⁰ «Военно-исторический журнал», 1959, № 11, стор. 26.

¹³¹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 712, арк. 18—19.

¹³² Там же.

¹³³ Газ. «Красный черноморец» від 16 січня 1942 р.

¹³⁴ Газ. «Красный Крым» від 6 березня 1942 р.

¹³⁵ Газ. «Красный черноморец» від 31 січня 1942 р.

¹³⁶ Газ. «Красный Крым» від 3 лютого 1942 р.

¹³⁷ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 712, арк. 33—37.

¹³⁸ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. V, арк. 3—4.

але злагоджений колектив комбінату розв'язував надзвичайно складні і різноманітні завдання. Партійна і комсомольська організації проводили велику масово-політичну і виховну роботу. Забуваючи про відпочинок, комуністи і комсомольці не тільки перевиконували виробничі завдання, а й займалися громадською роботою, організовували бригади допомоги розміщеним у штольнях № 47 і № 124 госпіталям. Комсомольці чергували в госпіталях, доглядали поранених. Коли невивистачало перев'язочного матеріалу, група комсомольців комбінату, очолювана секретарем комсомольської організації М. Гурджі, щодня прала по 5 тис. штук бинтів ¹³⁹.

Партійні організації велику увагу приділяли раціоналізаторсько-винахідницькій роботі, боротьбі за економію матеріалів і палива, виявленню шляхів заміни дефіцитної сировини. На заводі «Молот» лише за квітень економія становила 108 600 крб. ¹⁴⁰ За березень і квітень 1942 р. по спецкомбінату № 1 було зекономлено близько 15 т коксу, 16 т чавуну, понад 4 т круглої сталі, близько 35 т повноцінної листової сталі, близько 10 т сталюго дроту, 130 кг олова ¹⁴¹. Комуніст тов. Телічев і безпартійний тов. Рафе з філіалу Морського заводу змінили конструкцію вертикального підйому міномета, що дало можливість скоротити 10 складних операцій по обробі деталей, розвантажило 10 верстатів і значно поліпшило якість мінометів. На цьому ж заводі робітники тт. Пономарчук і Петаков запропонували шестиперове свердло для свердління ствола міномета. Це скоротило кількість операцій по свердлінню з шести до однієї і розвантажило п'ять токарних верстатів на один виготовлений ствол. Конструктор заводу № 1 тов. Прокопенко вніс пропозицію, реалізація якої давала можливість збільшити випуск деталей гранат у півтора рази ¹⁴². Майстер інструментального цеху філіалу Морського заводу тов. Слюсар виготовив ряд штампів для прицілів міномета і тим самим зекономив кілька людино-годин слюсарної роботи. Майстер тов. Цинков виготовив спеціальні кронштейни, за допомогою яких у два рази було скорочено час обробки прицілу міномета ¹⁴³. На підприємствах широко використовувався трос замість каліброваного дроту, лудіння багатьох деталей замінювалось цинкуванням, а паяння — зварюванням. Прикладів самовідданої праці севастопольців можна навести безліч.

За період оборони промисловість міста дала фронту 3 бронепоезди, поїзд-лазну, 2700 мінометів, близько 250 тис. мін до мінометів, понад 500 тис. ручних гранат, 400 тис. протитанкових і протипіхотних мін, 10 тис. авіабомб, було відремонтовано 70 танків та ін. ¹⁴⁴

Славні сторінки в історію оборони Севастополя вписали жінки, які працювали на підприємствах, будівництві оборонних споруд, відбудові зруйнованого міста, брали активну участь у роботі санітарних дружин, приймали і доставляли поранених у госпіталі, доглядали за ними, допомагали обладнувати новостворені госпіталі ¹⁴⁵. Незважаючи на важкі й небезпечні умови переходу морем, з ініціативи жінок виникають бригади для супроводження поранених на Кавказ, які багато зробили для

¹³⁹ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. V, арк. 4—6.

¹⁴⁰ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 715, арк. 16.

¹⁴¹ Там же, од. зб. 712, арк. 78.

¹⁴² Там же, од. зб. 715, арк. 35—36, 37.

¹⁴³ Там же, арк. 35—37.

¹⁴⁴ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. IV, стор. 5—6.

¹⁴⁵ Там же, т. V, стор. 121—122.

врятування життя радянських воїнів¹⁴⁶. Лише бригада Л. О. Ракової з січня по квітень 1942 р. зробила п'ять рейсів. Перед останнім рейсом Л. О. Ракова подала заяву про своє бажання вступити до Комуністичної партії¹⁴⁷. Багато севастопольських дівчат брали безпосередню участь у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. Добровільно пішли на фронт Є. Лаптева, Л. Харитонська, А. Дерябкіна та багато інших патріоток міста¹⁴⁸. Керуюча будинками Л. Харитонська до 1 лютого 1942 р. винесла з поля бою і подала першу допомогу 35 пораненим. Вона не залишила бойового поста навіть тоді, коли її було поранено, і лише після другого поранення погодилась виїхати в госпіталь. Санітарка А. Дерябкіна винесла з поля бою 38 поранених і подала їм першу допомогу¹⁴⁹. Загальною любов'ю і повагою у захисників міста користувалися севастопольські дівчата — медичні сестри Г. Маленко і В. Новосад, народжені орденом Червоної Зірки. Разом з підрозділом Г. Маленко потрапила в оточення. Жорстокий бій тривав дві доби, поранених ставало дедалі більше. Галина влаштувала в бліндажі лазарет, сама винесла з поля бою 45 поранених і подала медичну допомогу 180 воїнам. 55 поранених та їх зброю винесла В. Новосад¹⁵⁰.

Використовуючи «відносно затишшя», самовіддано працювали бригади допомоги фронту. Севастопольські жінки на початок травня 1942 р. для потреб фронту випрали 574 908 штук білизни, полагодили й пошили 215 094 речі, сплели 591 пару теплих шкарпеток¹⁵¹. У місті було широко розгорнуто збирання теплих речей для воїнів гарнізону. З початку оборони міста до квітня 1942 р. по місту було зібрано близько 40 тис. теплих речей¹⁵². Водночас проходив збір коштів у фонд оборони країни. З початку війни до 12 травня 1942 р. по місту у фонд оборони було зібрано 9452 тис. крб. і 8784 тис. крб. облігаціями. Населення здало 280 різних золотих і срібних речей¹⁵³.

Велику роль у ліквідації наслідків ворожих нальотів і підтриманні нормальних умов життя міста відіграла місцева протиповітряна оборона (МППО). З початку війни до 10 травня 1942 р. на Севастополь було зроблено 207 нальотів ворожої авіації. На місто було скинуто за цей час 2738 мін і бомб. Крім цього, при артилерійських обстрілах ворог обрушив на місто 9045 снарядів¹⁵⁴. До 1 квітня у місті в 45 місцях було пошкоджено водопровід, в 88 місцях — залізничні шляхи, в 307 — електромережа. Було зруйновано 715 м трамвайних колій і 300 будинків¹⁵⁵. Бійці МППО при ліквідації наслідків нальотів і обстрілів не шкодували ні сил, ні життя. У квітні для знешкодження бомби вагою в дві тони бригаді Ф. П. Капустіна довелося викопати колодязь глибиною 13 м. Членам бригади щохвилини загрожувала небезпека. Вони вибирали землю руками і відмінно виконали бойове завдання¹⁵⁶. У гасінні і запобіганні пожеж, в охороні будинків брали активну участь юні патріоти.

¹⁴⁶ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 1356, арк. 3.

¹⁴⁷ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. V, стор. 126, 129.

¹⁴⁸ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 156, оп. 156, од. зб. 1837, арк. 1—3; газ. «Красный черноморец» від 16 січня 1942 р.

¹⁴⁹ Газ. «Красный Крым» від 3 лютого 1942 р.

¹⁵⁰ «Газ. «Красный черноморец» від 31 січня 1942 р.

¹⁵¹ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 715, арк. 42.

¹⁵² Там же, арк. 18, 42.

¹⁵³ Там же, арк. 42—43.

¹⁵⁴ Там же, арк. 44.

¹⁵⁵ Журн. «Вопросы истории», 1956, № 9, стор. 105.

¹⁵⁶ Газ. «Известия» від 30 квітня 1942 р.

Піонер Серьожа Фільченков не покидав даху будинку навіть під час найжорстокіших бомбардувань. Під час одного з нальотів він, незважаючи на поранення, знешкодив 10 запалювальних бомб¹⁵⁷. Завдяки самовідданий праці бійців МППО і всього населення було зірвано задум гітлерівців — паралізувати життя Севастополя. В квітні 1942 р. в місті ходили трамваї, працювало 9 шкіл і 3 дитячих садки¹⁵⁸.

На початку травня ворог почав готуватися до нового наступу. 12 травня 1942 р. в Севастополі відбулися збори партійного активу. Доповідь про поточний момент і чергові завдання Севастопольської партійної організації зробив Б. О. Борисов¹⁵⁹. Збори пройшли під лозунгом мобілізації всіх сил на відсіч ворогові. Були створені бойові дружини. Міський комітет оборони зобов'язав партійні організації до 17 травня закінчити комплектування і озброєння бойових дружин на всіх основних підприємствах, 50% особового складу дружин перевести на казармений стан; підприємствам пропонувалось негайно приступити до виготовлення протитанкових «їжаків»¹⁶⁰. 20 травня за рішенням міського комітету оборони в місті були закриті всі школи, дитячі садки, ясла, все населення знову перейшло в сховища¹⁶¹. 26 травня міський комітет оборони прийняв постанову «Про підготовку населення до збройної боротьби в місті». Цією постановою всі комуністи і комсомольці оголошувались мобілізованими в бойові дружини та їх резерв¹⁶².

7 червня 1942 р. німецько-фашистські війська розпочали третій наступ на Севастополь. У дні жорстоких боїв до героїчних захисників Севастополя звернувся з привітанням Верховний Головнокомандуючий Й. В. Сталін. У привітанні говорилося: «Палко вітаю доблесних захисників Севастополя — червоноармійців, червонофлотців, командирів і комісарів, які мужньо відстоюють кожну п'ядь радянської землі і завдають ударів німецьким загарбникам та їх румунським прихвостням. Самовіддана боротьба севастопольців служить прикладом героїзму для всієї Червоної Армії і радянського народу»¹⁶³. Звернення запалило серця севастопольців і викликало у них високе почуття любові до своєї Батьківщини і палку ненависть до ворога. Того дня до Командуючого Чорноморським флотом і Севастопольського оборонного району віце-адмірала Ф. С. Октябрського прибула делегація трудящих. Жінки піднесли воїнам букети квітів і побажали їй надалі з честю виконувати свій священний обов'язок — захищати рідний Севастополь¹⁶⁴.

18 червня було опубліковано звернення Військової Ради Севастопольського оборонного району до героїчних захисників Севастополя¹⁶⁵. Звернення закликала воїнів мужньо відстоювати місто. Комітет оборони зобов'язав послати на фронт 300 бійців бойових дружин¹⁶⁶. 18 червня пішли на фронт ще 527 дружинників¹⁶⁷. Становище на фронті і в місті значно погіршало. 19 червня вийшли з ладу всі підприємства, працюва-

¹⁵⁷ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. IV, стор. 22—23.

¹⁵⁸ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 715, арк. 9.

¹⁵⁹ Г а м же, арк. 30—63.

¹⁶⁰ «Героическая оборона Севастополя», стор. 154—156.

¹⁶¹ «Военно-исторический журнал», 1959, № 11, стор. 30.

¹⁶² «Героическая оборона Севастополя», стор. 156—157.

¹⁶³ Газ. «Маяк коммуны» від 13 червня 1942 р.

¹⁶⁴ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. IV, стор. 65—66.

¹⁶⁵ Газ. «Маяк коммуны» від 19 червня 1942 р.

¹⁶⁶ «Героическая оборона Севастополя», стор. 190.

¹⁶⁷ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. IV, стор. 21.

ли, але з великими переboями лише спецкомбінати № 1 і № 2. Населення і армії не вистачало води і їжі. Група жінок спецкомбінату № 2 на чолі з комуністами М. Дороніною, М. Яроцькою і М. Солоновою під шаленим артилерійським обстрілом доставляла їжу бійцям на передові позиції¹⁶⁸. Комсомольці й молодь, очолені М. Гурджі, під вогнем противника рятували робітників і дітей, евакуювали поранених бійців і населення. Під час вибуху ворожої бомби М. Гурджі була тяжко поранена¹⁶⁹. Населення міста всі свої сили, ініціативу спрямовували на допомогу фронту. Люди йшли в лікарні, госпіталі і віддавали свою кров пораненим. Кількість патріотів-донорів досягла в Севастополі 3 тис.¹⁷⁰, за період оборони міста вони віддали пораненим 1200 л крові¹⁷¹. Погане харчування спричинилося до захворювання на цингу. Населення міста почало готувати з рослин екстракти (настої) для воїнів¹⁷². Крім настоїв необхідні були й свіжі овочі. Міська партійна організація звернулася до трудящих з лозунгом: «Кожному двору — городню грядку». Цей лозунг був швидко підхоплений населенням Севастополя. Під ворожими обстрілами жінки, старі й діти копали землю і саджали городи. Всього по Севастополю до травня було закладено 100 га поливних і суходільних городів, понад три тисячі ділянок індивідуальних городів з площею 160 га. З 1000 га виноградників було оброблено 700¹⁷³. Воїни гарнізону почали одержувати свіжі овочі і фрукти. Завдяки самовідданій роботі медичних працівників, допомозі всього населення міста переважна більшість хворих воїнів була вилікувана. На 15 червня 1942 р. не було зареєстровано жодного випадку захворювання на цингу¹⁷⁴.

Багато героїчних подвигів здійснили севастопольські залізничники. На бронепоезді «Железняков» машиністи М. Галанін, а потім І. Нікітєнко за період оборони зробили понад 140 рейсів до позицій ворога. Тільки 25 червня 1942 р. бронепоезд з Троїцького тунелю зробив 21 виїзд на обстріл наступаючого противника¹⁷⁵.

За період третього наступу німецько-фашистських загарбників на Севастополь добровольцями на передові позиції пішли 400 севастопольських жінок¹⁷⁶. На всю країну стало відомим ім'я відважної севастопольської розвідниці М. Байди, нині Героя Радянського Союзу. Одного разу п'ятірку наших розвідників виявили близько 50 німецьких автоматників. У бою, що зав'язався, троє наших бійців загинуло. Байда і Мосенко відбили натиск ворога. 15 фашистів полягло від руки М. Байди, а коли закінчилися патрони, Маруся ударом приклада розстрошила череп гітлерівцю, потім другому, третій намагався втекти, але Маруся наздогнала його і вбила. Так двоє героїв вийшли з оточення. Вранці славу дочку народу Марусю Байду прийняли в партію. «Якби я знала про це там (в бою. — Г. В.), скільки б сили ще додалося»¹⁷⁷, — говорила безстрашна розвідниця.

Велику роль у мобілізації трудящих на відсіч ворогові відіграла преса. Газети «Красный Крым», що виходила деякий час у Севастополі,

¹⁶⁸ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. IV, стор. 7.

¹⁶⁹ Там же, арк. 12—15.

¹⁷⁰ Там же, т. V, стор. 114.

¹⁷¹ Там же, т. IV, стор. 21.

¹⁷² Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 71а, арк. 8.

¹⁷³ Там же, арк. 19.

¹⁷⁴ «Матеріали комісії Севастопольського міськкому КП України», т. V, стор. 271—280.

¹⁷⁵ Там же, стор. 162.

¹⁷⁶ Там же, т. IV, стор. 20.

¹⁷⁷ Газ. «Красный черноморец» від 22 червня 1942 р.

«Маяк коммуну» і «Красный черноморец» своєчасно інформували захисників про внутрішнє і міжнародне становище нашої країни, що особливо було важливо в умовах Севастополя, коли центральну пресу одержати довгий час не вдавалося.

3 липня 1942 р. за наказом Верховного Головнокомандуючого наші війська залишили Севастополь. Однак повністю евакуювати воїнів-захисників і населення міста не вдалося. Тому окремі групи захисників вели бої ще протягом кількох днів. Воїни гарнізону і населення Севастополя виявили безмежну відданість Комуністичній партії, готовність виконати до кінця свій обов'язок перед Батьківщиною. Комуністи йшли в авангарді захисників міста, показували приклад незламної стійкості, мужності, хоробрості і відваги. Безстрашність комуністів цементувала ряди севастопольців, ще міцніше згуртовувала їх навколо Комуністичної партії. Десятки і сотні севастопольців прагнули стати комуністами. В партійну організацію міста щодня надходили заяви з проханням прийняти їх в ряди Комуністичної партії. З початку оборони і до 12 травня 1942 р. тільки Центральний райком партії прийняв у партію 46 чоловік¹⁷⁸. Надійними помічниками севастопольських комуністів були комсомольці, готові на перший заклик із зброєю в руках стати на захист рідного міста.

Героїчна оборона Севастополя увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як одна з найяскравіших її сторінок. Все, що було в людських силах, зробили для оборони Батьківщини й рідного міста севастопольці. Справедливо вказував М. І. Калінін, що «в історії воєн навряд чи можна знайти такі разючі приклади такого патріотизму, який виявили захисники Ленінграда, Одеси, Севастополя і Сталінграда, які своєю стійкістю підготували удари, яких Червона Армія завдала в наступному ході війни. Слава цих героїв не померкне у віках»¹⁷⁹.

О. В. МОЙСЕЄВ

МАСОВИЙ ГЕРОЇЗМ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ У БИТВІ ЗА ДНІПРО

(1943 р.)

В історії Вітчизняної війни поряд з битвою за Сталінград визначне місце займає битва за Дніпро. Зазнавши поразки на Лівобережній Україні, німецько-фашистське командування намагалось укріпитись на Дніпрі, створити тут міцну оборону і утримати за собою плацдарми біля Гомеля і Запоріжжя з тим, щоб надати війні затяжного позиційного характеру. Радянські війська в боях за Дніпро завдали значної поразки німецько-фашистським військам, зірвали їх плани. Поразка ворога на Дніпрі сприяла визволенню Правобережної України і перенесенню бойових дій у 1944 р. за межі державних кордонів Радянського Союзу.

Автор має на меті висвітлити важливий етап Великої Вітчизняної війни, показати його виняткове значення в історії визволення України та її столиці — Києва, а також небачений в історії людства масовий героїзм, який проявляв під керівництвом Комуністичної партії багатона-

¹⁷⁸ Партійний архів Кримського обкому КП України, ф. 35, оп. 35, од. зб. 715, арк. 16—17.

¹⁷⁹ М. І. Калінін, Ленин о защите социалистического Отечества, М., 1945, стор. 12.

ціональний радянський народ у боротьбі за незалежність своєї Вітчизни

Відомо, що у вересні 1943 р., переслідуючи ворога, радянські війська почали виходити до Дніпра, 19 вересня війська Центрального фронту своїм лівим крилом — 60-ю і 13-ю арміями — форсували р. Десну на південь від Чернігова, оволоділи містом і 21 вересня вийшли до Дніпра в напрямку Чорнобиля, знову форсували ріку і захопили плацдарм межиріччі Дніпра й Прип'яті¹⁸⁰. Центральне угруповання військ Воронежського фронту, швидко наступаючи, 22 вересня вийшло також до Дніпра в районі Переяслав-Хмельницького. Першими зайняли цей район механізовані частини 3-ої гвардійської танкової армії генерала П. С. Рибалка і частини 40-ої армії генерала К. С. Москаленка¹⁸¹. 38-а армія, що діяла на правому крилі Воронежського фронту, 22 вересня притиснула до Дніпра в районі Дарниці сім дивізій ворога. Утриманням дарницького плацдарму фашистське командування намагалося зберегти за собою мости і переправи Києва. В ході жорстоких боїв до 28 вересня війська 38-ої армії повністю розгромили ворога і очистили лівий берег Дніпра в районі Києва. В ніч на 27 вересня почали форсування Дніпра частини 240-ої стрілецької дивізії полковника Т. Ф. Уманського¹⁸². До 27 вересня лівофлангові з'єднання Воронежського фронту, які діяли спільно з військами Степового фронту, також вийшли до Дніпра в районі Черкас. 23 вересня війська цього фронту визволили Полтаву і, розвиваючи наступ, вийшли до Дніпра на ділянці Переволочна, Фрунзенський (15 км на північ від Дніпропетровська). А 25 вересня підійшли до Дніпра і почали його форсування в районі Дніпропетровська війська Південно-Західного фронту. Отже, наприкінці вересня в результаті успішного наступу війська чотирьох радянських фронтів підійшли до Дніпра і почали його форсування одночасно на 750-кілометровій ділянці. Форсування Дніпра — безприкладне в історії подолання з ходу великої водної перепони.

У дні боїв за Дніпро велику і дуже важливу роботу у військах проводили політичні органи і партійні організації. Вони готували радянських воїнів до жорстоких боїв за важкий, але важливий стратегічний водний рубіж — р. Дніпро, виховували в них відвагу, мужність, героїзм. У середині вересня відбулась фронтова нарада керівного командного і політичного складу. На цій нараді детально вивчалася директива Ставки Верховного головнокомандування про швидке й рішуче форсування рік і нагородження особового складу радянських військ за успішне форсування водних перепон. Командуючі військами ставили контрольні завдання по підготовці до форсування Дніпра і вирішальних боїв за захоплення плацдармів на правому березі¹⁸³.

Війська Воронежського фронту боролися проти найбільшого ворожого угруповання. Як тільки передові його частини підійшли до Дніпра. Військова Рада звернулася до них із закликом сміливо й рішуче форсувати Дніпро, захоплювати і розширяти плацдарми на правому березі. Звернення було підписане командуючим фронтом, генералом армії М. Ф. Ватутіним і членом Військової Ради М. С. Хрущовим. Це звернення відіграло велику роль у мобілізації воїнів, запалювало їх на нові подвиги у боях за Дніпро, за рідну Україну. Тоді ж відбулася нарада

¹⁸⁰ «Вторая мировая война 1939—1945 гг., Военно-исторический очерк», М., 1958, стор. 486—487; Б. С. Тельпуховский, Великая Отечественная война Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1959, стор. 251—252.

¹⁸¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 80—81.

¹⁸² Там же, ф. 1299, оп. 123 828, спр. 1, арк. 3—5.

¹⁸³ Б. С. Тельпуховский, назв. праця, стор. 251.

керівного складу фронту. На цій нараді М. Ф. Ватутін і М. С. Хрущов основну увагу зосередили на підвищенні наступального пориву військ перед виходом до Дніпра, на вихованні у воїнів прагнення з ходу взяти Дніпро, визволити столицю України — Київ. Звертаючись до командирів і політпрацівників, М. С. Хрущов підкреслив, що Дніпровська операція має винятково важливе значення — від оволодіння Дніпром залежить визволення всієї Правобережної України, — тому необхідно, не чекаючи прибуття табельних переправочних засобів, форсувати Дніпро з ходу.

Вказівки Військової Ради фронту стали основою діяльності політ-органів, партійних і комсомольських організацій Воронежського фронту. До частин і підрозділів, які першими повинні були форсувати Дніпро, направлялися працівники політуправління фронту і політвідділів з'єднань. Створювався резерв парторгів і комсоргів. У дні підготовки до боїв за Дніпро багато радянських воїнів вступили до Комуністичної партії. Тільки в п'яти дивізіях 38-ї армії з 1 по 25 вересня до партії вступило 1418 чол. У більшості стрілецьких рот були поповнені партійні організації, партійно-кандидатські або партійно-комсомольські групи¹⁸⁴. Протягом вересня кількісний склад партійних організацій військ Воронежського фронту збільшився на 12 тис. чоловік¹⁸⁵. У зростанні рядів партійних організацій проявився високий патріотизм і політична свідомість радянських воїнів.

До керівництва партійними організаціями в основному прийшли молоді комуністи. Використовуючи перерви між боями, політвідділи дивізій проводили семінари парторгів, а політпрацівники полків і дивізій допомагали парторгам організовувати виховну роботу безпосередньо в ротах.

Вся партійно-політична робота в період підготовки до форсування Дніпра підпорядковувалася єдиній меті — забезпеченню раптового для ворога форсування Дніпра, вихованню масового героїзму у радянських воїнів. В усіх бригадах, полках і батальйонах Воронежського фронту були проведені партійні, комсомольські і червоноармійські збори, а в дивізіях і корпусах — партійні активи по підведенню підсумків бойових дій і накресленню завдань по форсуванню Дніпра¹⁸⁶. В дивізіях 38-ї армії, де начальниками політвідділів дивізій були полковники Герентьев, Петров, Горбонос та ін., відбулися ротні партійно-комсомольські збори, на яких підводились підсумки 25-денних боїв і визначались далішні завдання¹⁸⁷. З доповідями виступали командири рот і батарей.

У період підготовки до форсування Дніпра велику роботу провели політоргани і партійні організації з новим поповненням, що надійшло з визволених районів України. Політвідділи армій розробили спеціальну тематику для агітаційної роботи з особовим складом учбових батальйонів¹⁸⁸. Ця тематика включала питання поточних подій, внутрішнього і міжнародного становища нашої країни, матеріали про героїчну боротьбу Радянської Армії.

Командири, політпрацівники і бувалі воїни розповідали новоприбулим про бойовий шлях частини, героїв з'єднання і частини, про героїчну роботу тилу. З метою виховання ненависті до ворога широко використовувались виступи очевидців, а також повідомлення Надзвичайної Державної комісії про звірства фашистів у тимчасово окупованих районах

¹⁸⁴ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 152—154.

¹⁸⁵ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 292 788, спр. 2, арк. 11.

¹⁸⁶ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 16, арк. 8; ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 154—155.

¹⁸⁷ Архів МО СРСР, ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 155.

¹⁸⁸ Там же, ф. 315, оп. 4451, спр. 1, арк. 50; ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 155.

нашої країни¹⁸⁹. Так, у стрілецьких дивізіях 38-ї армії були зачитані документи про розстріл 95 жінок і дітей в с. Ольшанка, Чернігівської області, про розправу в с. Срібному, де фашисти спалили в школі 400 ні в чому не винних стариків, жінок і дітей¹⁹⁰. Часто такі бесіди командирів і політпрацівників закінчувались виступами бійців, які давали клятву знищувати ненависного ворога і закликали до цього товаришів. Так, червоноармієць 38-ї армії Суцефенко сказав: «Німецькі бандити спляють і знищують наші житла, вбивають наших людей. Вони повністю зруйнували моє рідне місто Бориспіль, по-звірячому знущались над його жителями... Ми життя не пошкодуємо, щоб помститися за все проклятим людоїдам»¹⁹¹. Роз'яснюючи велику визвольну місію наших Збройних Сил, значення співдружності народів Радянського Союзу, політпрацівники водночас підкреслювали роль російського народу, як старшого брата, в цій співдружності.

Надзвичайно велику роботу проводили армійські агітатори, які перед наступом роз'яснювали бійцям їх завдання в бою, читали повідомлення Радянського Інформбюро, розповідали про бойові подвиги солдатів і офіцерів підрозділів і частин. Багато уваги в бесідах агітатори приділяли вивченню засобів переправи через річку, тому, що мав боєць робити, коли він ступить на зайнятий ворогом берег¹⁹². Під час бою агітатори передавали нові бойові завдання, випускали бойові листівки. Великий вплив на воїнів мав особистий приклад агітаторів. Так, кулеметник 10-го гвардійського стрілецького полку 13-ї армії гвардії рядовий Антипін перший переправився на західний берег р. Прип'яті із своїм станковим кулеметом. Щоб відвернути увагу фашистів, він вступив у нерівний бій з ними. Це дало можливість переправитись через річку іншим стрілецьким підрозділам. Під час переправи через Дніпро комсомолець-агітатор Носков замінив тяжко пораненого командира підрозділу і повів воїнів в атаку. Під його командуванням підрозділ вибив фашистів з окопів і укріпився на новому рубежі¹⁹³.

По всіх підрозділах проводились мітинги під лозунгом: «Визволимо Правобережну Україну і столицю України — Київ від фашистських загартників!». На цих мітингах зачитувались звернення Військових Рад фронту і армій. Так, у зверненні Військової Ради і політвідділу 3-ї гвардійської танкової армії говорилося: «...Зараз головне завдання не дати німцям передихнути, не дати опам'ятатись. Поспішай, воїне! Чи чуєш стогін змученого українського народу?.. Хай тебе на крилах несе любов до Батьківщини. Хай невгасимим полум'ям у твоєму серці горить вогонь священної ненависті до ворога...»¹⁹⁴. Воїни клялись жорстоко помститися ворогу за наругу над своєю Батьківщиною. Механік-водій Дубровський з 910-ї танкової бригади 3-ї гвардійської танкової армії сказав: «Я бачив своїми очима знищені і спалені наші міста і села, по-звірячому замучених людей... В наступаючих боях я не дам спуску ворогові. Моя грізна зброя скрізь настигне і покарає ворога»¹⁹⁵.

Першим вийшов до Дніпра батальйон гвардії старшого лейтенанта Пішуліна (51-а гвардійська танкова бригада). Коли комбат викликав добровольців, відгукнулись усі воїни¹⁹⁶. Командир сам відібрав чотирьох

¹⁸⁹ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 1, арк. 51.

¹⁹⁰ Там же, ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 156.

¹⁹¹ Там же, арк. 156—157.

¹⁹² Там же, ф. 395, оп. 95577, спр. 3, арк. 244; ф. 393, оп. 9023, спр. 9, арк. 159.

¹⁹³ Там же, ф. 315, оп. 4451, спр. 16, арк. 83.

¹⁹⁴ Там же, спр. 4, арк. 34.

¹⁹⁵ Там же, ф. 203, оп. 693678, спр. 3, арк. 465.

¹⁹⁶ Там же.

смільців з роти лейтенанта Сепашкіна. Це були комсомольці М. Петухов, І. Семенов, В. Сисолятин та В. Іванов. Хоробрі воїни вибили німців з хутора і забезпечили висадку своєї роти на правому березі Дніпра. Командир віддав наказ атакувати ворожі позиції. М. Петухов автоматною чергою примусив замовкнути фашистський кулемет, який перешкоджав виконати наказ, але сам загинув. Бійці жорстоко помстились ворогові за смерть товариша. Рота зайняла кілька вигідних висот і закріпилась на них, давши можливість переправитись і іншим ротам¹⁹⁷. Військова Рада високо оцінила подвиг комсомольців і надіслала їм вітального листа за підписами генерала армії М. Ф. Ватутіна і генерал-лейтенанта М. С. Хрущова¹⁹⁸. Приклад чотирьох героїв надихав воїнів на нові подвиги.

Героїзм і стійкість у бою проявили частини 240-ої, пізніше Київсько-Дніпровської Червонопрапорної орденів Суворова і Богдана Хмельницького, стрілецької дивізії 38-ої армії. Ця дивізія була сформована на Україні на початку Великої Вітчизняної війни. В період форсування Дніпра склад її поповнився добровольцями та мобілізованими радянськими громадянами. В ніч на 27 вересня передовими підрозділами 931-го і 842-го стрілецьких полків дивізія почала форсувати ріку. Бійці переправлялись на плотках, невеликих човнах, знайдених у с. Сваром'ї, і навіть на окремих дошках. Одними з перших форсували Дніпро 20 бійців під керівництвом старшого сержанта комуніста Нефедова. Під гарматно-мінометним вогнем гвардійці підпливли до правого берега і відкрили вогонь по ворогові. Своїми бойовими діями група Нефедова прикрила переправу роти старшого лейтенанта Лещенка і батальйона капітана Ваніна.

Фашисти, що вважали Дніпро неприступним водним рубежем, осканені. Вони проводили атаку за атакою, намагаючись скинути відважних радянських воїнів у Дніпро. Тільки за перший день підрозділи, що знаходились уже на правому березі Дніпра, відбили сім атак, знищивши понад 200 ворогів. П'ята стрілецька рота старшого лейтенанта Лещенка після четвертої атаки ворога сама піднялась у контратаку, відкинула фашистів і, знищивши 32 солдати і офіцери, розширила плацдарм. Особливо відзначились сапери сержант І. Філімонов, С. Доненко, М. Панченко та ін. Вони протягом доби під шквальним вогнем противника забезпечували переправу двох взводів 5-ї стрілецької роти 842-го стрілецького полку і переправляли на човнах з лівого берега Дніпра на правий зброю, продукти, боеприпаси. П'ята стрілецька рота у своїй більшості була укомплектована бійцями нового поповнення¹⁹⁹, призваними з території, визволеної від ворога. Вірні сини українського народу, незважаючи на відсутність військових знань і бойового досвіду, знищували ворогів, відплачуючи за свою Батьківщину.

В битві за Дніпро комуністи були завжди попереду. Вони першими йшли в атаку, ведучи за собою бійців. Так, парторг 5-ї стрілецької роти 416-го стрілецького полку 13-ї армії старший сержант С. Суцев, який командував взводом, одержав завдання перейти на правий берег Дніпра і міцно утримувати зайнятий плацдарм. Коли вийшов із строю командир роти, С. Суцев замінив його і, кілька разів поранений, довго залишався в строю²⁰⁰.

¹⁹⁷ Архів МО СРСР, ф. 315, оп. 4451, спр. 4, арк. 48; спр. 16, арк. 57—58.

¹⁹⁸ Газ. «За честь Родины» від 30 вересня 1943 р.

¹⁹⁹ Архів МО СРСР, ф. 1299, оп. 123 828, спр. 1, арк. 5—6; оп. 95 577-с, спр. 3, арк. 244.

²⁰⁰ Там же, ф. 361, оп. 9519, спр. 9, арк. 36.

Батальйон 225-го стрілецького полку 23-го стрілецького корпусу після переправи на правий берег Дніпра в районі Києва був контратакований переважаючими силами противника. Командир батальйону був тяжко поранений, його заступник по політичній частині капітан А. М. Баландюк прийняв на себе командування батальйоном, вміло організував відсіч і з закликком «Вперед за Батьківщину!» підняв батальйон в атаку. Ворог не витримав натиску і відступив ²⁰¹.

При форсуванні Дніпра на південь від Переяслав-Хмельницького і оволодінні опорними пунктами ворога на правому березі Дніпра, між селами Трахтемирів і Великий Букрин, мужність і героїзм проявили комуністи — командир батальйону 54-ї гвардійської танкової бригади гвардії капітан Нікітін і його заступник по політичній частині гвардії капітан Вороненко. Незважаючи на шалене бомбардування німецької авіації та безперервний мінометний і гарматний вогонь, вони швидко переправили весь особовий склад батальйону і озброєння на правий берег і розпочали атаку. Завдяки блискавичному натиску противник був вибитий з населених пунктів Трахтемирова і Великого Букрина ²⁰².

В цьому ж бою кандидат в члени партії механік-водій М. Логунова раптово атакувала протитанкову гармату ворога. Її поява приголомшила гітлерівців, вони навіть не встигли відкрити вогонь і разом з гарматою були роздавлені гусеницями танка ²⁰³. Старший лейтенант І. Андрійченко, командир 1-го стрілецького батальйону 198-го стрілецького полку 68-ї стрілецької дивізії, запалюючи своїм прикладом роту, в числі перших форсував Дніпро в районі с. Ізученка. Батальйон вибив ворога з села і відбив десятки шалених контратак противника, розширив і утримав плацдарм до підходу решти батальйонів полку. Незважаючи на поранення, І. С. Андрійченко продовжував керувати боєм на правому березі Дніпра ²⁰⁴. Командир роти, старший лейтенант комуніст Закутенко, під час форсування Дніпра замінив пораненого командира батальйону. Під його командуванням батальйон один з перших форсував Дніпро, вибив ворога з його позицій на правому березі і відбив протягом одного дня 17 шалених контратак кількісно переважаючих сил противника ²⁰⁵.

Невмирущою славою вкрили себе в битві за Дніпро і радянські льотчики. Кандидат у члени партії молодший лейтенант М. Савик зробив 22 вильоти на штурмовку фашистських танків, що атакували наші війська на північ від Києва. Коли літак був підбитий зенітним снарядом, М. Савик і стрілець Кондратьєв відкрили сильний вогонь з гармат, кулеметів і реактивних снарядів, потім направили палаючий літак в гущу фашистських танків ²⁰⁶.

Десять літаків типу ЯК-7Б під командуванням капітана комуніста Юдіна, виконуючи завдання по прикриттю наших військ, зустріли дев'ять бомбардувальників Ю-87, які під прикриттям 14 винищувачів МЕ-109 летіли бомбити наші переправи через Дніпро. Радянські льотчики сміливо вступили в бій і атакували в першу чергу бомбардувальників, щоб зірвати їх удар по наших військах. Незважаючи на кількісну перевагу ворога, радянські льотчики вийшли переможцями. Дев'ять бомбардувальників і два винищувачі фашистів були збиті. Особливо відзначився в цьому бою льотчик Агданцев, який збив два літаки типу Ю-87 і один — типу МЕ-109. Коли у Агданцева вийшли боеприпаси, він пішов на таран і кри-

²⁰¹ Архів МО СРСР, ф. 417, оп. 9519, спр. 9, арк. 360.

²⁰² Там же, ф. 315, оп. 4451, спр. 12, арк. 81.

²⁰³ Там же, арк. 82.

²⁰⁴ Там же, ф. 292, оп. 91 159, спр. 8, арк. 26.

²⁰⁵ Там же, арк. 27.

²⁰⁶ Там же, ф. 292, оп. 91 139, спр. 8, арк. 267.

лом свого літака вдарив по хвостовій частині «Юнкерса». Той розсіпався в повітрі. А сміливий радянський льотчик благополучно приземлився на своєму аеродромі²⁰⁷.

Скрізь, де вирішувалась доля битви, попереду йшли комуністи, запалюючи воїнів на бойові подвиги. Так було і при форсуванні Дніпра. Не чекаючи чергових рейсів човнів, бійці і офіцери переправлялись через Дніпро на набитих соломною плащ-палатках, на саморобних плотах тощо²⁰⁸. 28 вересня 1943 р. командир взводу розвідки 270-го гвардійського стрілецького полку 37-ї армії гвардії лейтенант комуніст М. Андрієнко разом із своїми розвідниками під сильним вогнем ворога форсував Дніпро в районі с. Келеберда. Фашистський батальйон піхоти при підтримці танка і автоматичної гармати перейшов у контратаку. М. Андрієнко підпустив ворога на віддаль 100 м, відкрив вогонь з кулемета і знищив 40 гітлерівців. Розвідник Горелов з трофейної ПТР підбив танк ворога. Атака була відбита. Протягом доби вісім радянських сміливців-розвідників тримували клаптик української землі. Такий же героїзм і мужність при форсуванні Дніпра показала група розвідників на чолі з старшим сержантом І. Бахаревим, група добровольців на чолі з гвардії сержантом Є. Яковенковим та ін.²⁰⁹

Виняткову мужність проявив Поліщук, командир гармати, старший ержант 985-го стрілецького полку 226-ї стрілецької дивізії 60-ї армії. На підрозділ цього полку ворог кинув батальйон піхоти і 11 танків. Поліщук звернувся до своїх бійців із закликом: «Товариші! Поки ми живі, орожі танки пройти не повинні!». Підпустивши танки на віддаль 250—300 м, Поліщук відкрив по них вогонь. З першого ж пострілу загорівся головний танк ворога, потім другий, третій... У гармати від пострілів розірвалась надульна частина ствола, Поліщук був поранений сколом снаряда. Перегрупувавшись, ворог кинув у бій ще 26 танків. Незважаючи на несправність гармати, Поліщук підбив ще два танки. Незабаром ворог повторив атаку. На гармату йшло два танки. Заряжаючий Кирюхин був тяжко поранений. Поліщук сам підбив один танк, другий поспішив повернути назад. Таким чином, сміливий артилерист знищив шість танків ворога²¹⁰.

Пліч-о-пліч з воїнами російського, українського і білоруського народів за визволення України боролись бійці всіх національностей Радянського Союзу. На XVI з'їзді КП(б)У М. С. Хрущов говорив, що «героїчна Радянська Армія, в лавах якої доблесно боролись сини всіх народів РРСР, принесла визволення українському народу»²¹¹.

При форсуванні Дніпра комсорг 182-го гвардійського стрілецького полку 37-ї армії старший лейтенант К. Ошамбаєв, казах, особистим прикладом запалював бійців на подвиги. Він першим увірвався в с. Деріївку, знищив 25 фашистів. Під час атаки ворога К. Ошамбаєв був відрізаний від своїх і дві доби знаходився в тилу ворога. За цей час він розвідав озташування вогневих точок і, зібравши цінні відомості, повернувся свій підрозділ²¹². Зразки мужності і відваги показав у боях за Дніпро гвардії рядовий С. Семишкін, чуваш. Беручи участь у бою в районі Куцеволівки на правому березі Дніпра, він знищив ручний та станковий кулемет ворога і 28 фашистів. Одним з перших форсував Дніпро

²⁰⁷ Архів МО СРСР, ф. 292, оп. 91 139, спр. 8, арк. 268.

²⁰⁸ Архів МО СРСР, ф. 409, оп. 97 039, спр. 9, арк. 27.

²⁰⁹ Там же, ф. 988, оп. 439 867, спр. 1, арк. 25, 26, 30.

²¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 417, оп. 272 266, спр. 6, арк. 192.

²¹¹ М. С. Хрущов, Звітна доповідь ЦК КП(б)У XVI з'їздові Комуністичної партії (більшовиків) України 25 січня 1949 р., К., 1949, стор. 14.

²¹² Архів МО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 53, арк. 82.

єфрейтор К. Дауртаєв, казах. Незважаючи на сильний вогонь ворога він човном перевіз на правий берег Дніпра за одну ніч понад 200 бійців. Молодий снайпер узбек О. Курбанов у боях за с. Дернівку і с. Куцеволівку (правий берег Дніпра) знищив 35 ворогів. 8 жовтня на передньому краї перед атакою його було прийнято в партію. Одержуючи партійний квиток, О. Курбанов сказав: «Тепер я комуніст і, як комуніст, я клянусь нещадно знищувати фашистів, поки очі мої бачать, а руки тримають гвинтівку»²¹³. Гвардії старший сержант Ф. Алібеков, аварець, відбивав танкову атаку на правому березі Дніпра, з 45-міліметрової гармати підбив три танки і знищив взвод фашистської піхоти²¹⁴. Командир 2-го батальйону 19-ї мотострілецької бригади капітан Ш. Гогорошвілі, грузин, 29 вересня о 17 годині на чолі свого батальйону ввірвався в м. Кременчук. До 21 години радянські бійці оволоділи центром міста, і Ш. Гогорошвілі підняв над будинком преси червоний прапор²¹⁵. Син киргизького народу Анвербек Чортеков з 11 бійцями на трьох човнах переправився на правий берег Дніпра з метою забезпечити переправу свого батальйону. Під шаленим вогнем бійці висадились на берег і окопались. Після багатьох атак німців у строю залишилось тільки два радянських воїни – Анвербек Чортеков і Антон Васильєв. Коли підійшло поповнення, Анвербек Чортеков очолив загін, і радянські бійці вийшли на нові рубежі, знищивши понад 470 гітлерівців²¹⁶. Тільки по 11 з'єднаннях 60-ї армії за героїзм і мужність у боях при форсуванні Дніпра і розширенні плацдарму на правому березі нагороджено орденами і медалями 1667 воїнів різних національностей, а по чотирьох з'єднаннях цієї ж армії 11 бійцями і сержантами присвоєно звання Героя Радянського Союзу²¹⁷. Для народів Радянського Союзу Україна була такою ж рідною, як і для українців, бо, визнаючи Україну, вони боролись за щастя і свого народу. Вдало про це сказав один з учасників битви за Дніпро лейтенант Сахадзе: «На берегах Дніпра я завойовую щасливе життя для своєї сонячної Грузії»²¹⁸.

Приклади героїчної боротьби і мужності воїнів усіх національностей Радянського Союзу в битві за Дніпро свідчать про те, що ідеологія дружби і рівноправності всіх націй і народів, яка утвердилась в нашій країні, одержала повну перемогу над ідеологією звирячого націоналізму і шовінізму та расової ненависті фашистів.

Не можна не сказати про героїчний подвиг у битві за Дніпро вихованців Ленінського комсомолу. Комсомольці, виховані Комуністичною партією в дусі патріотизму і вірності своєму народові, йшли на найважчі і найвідповідальніші ділянки, показуючи безприкладні в історії зразки мужності й героїзму. На правому березі Дніпра, на північ від м. Канева, 27 вересня на взвод комсомольця лейтенанта Бірюкова фашисти кинули сім танків у супроводженні автоматників. Пропустивши через бойові порядки взводу танки, бійці відкололи від них автоматників і знищили їх. Контратаку ворога було відбито²¹⁹. Комсорг роти А. Зайцев під безперервним артилерійським вогнем і бомбардуванням німецьких літаків першим форсував Дніпро і переправив на своєму човні всю роту, штаб батальйону, наявні боеприпаси і продукти²²⁰.

В період дніпровської операції у військових частинах розгорнулася

²¹³ Архів МО СРСР, ф. 392, оп. 8900, спр. 53, арк. 83.

²¹⁴ Там же, арк. 84.

²¹⁵ Там же, арк. 85.

²¹⁶ Центральний музей Радянської Армії, док. № 8/236.

²¹⁷ Архів МО СРСР, ф. 417, оп. 272 266, спр. 6, арк. 215.

²¹⁸ Газ. «За нашу перемогу» від 14 жовтня 1943 р.

²¹⁹ Архів МО СРСР, ф. 392, оп. 91 139, спр. 8, арк. 9.

²²⁰ Там же, ф. 315, оп. 4451, спр. 19, арк. 87.

підготовка до зустрічі 25-ї річниці ВЛКСМ. З комсомольцями проводились бесіди про бойову історію комсомолу, завдання у битві за Дніпро і Правобережну Україну, про подвиги комсомольців Краснодару тощо. Всі заходи були спрямовані на підвищення боєздатності комсомольців і неспілкової молоді.

В результаті величезної партійно-політичної роботи, проведеної політорганами, партійними й комсомольськими організаціями, і рішучих дій радянських військ було досягнуто блискучих успіхів. Війська Воронезького, Центрального, Степового і Південно-Західного фронтів форсували Дніпро і захопили ряд важливих плацдармів на його правому березі і два плацдарми на р. Прип'яті. Особливо важливе значення для дальшого розвитку наступу мали плацдарми на північ і на південь від Києва і на південний схід від Кременчука. Все це різко погіршило становище гітлерівських військ і порушило всі плани їх стратегічної оборони. Стало ясно, що битва за Дніпро виграна Радянською Армією. Командир 47-го німецького танкового корпусу генерал Форманн змушений був визнати, що «росіяни повністю хазяйнували на полі бою, вони визначали початок і кінець будь-якого бою. Замість того, щоб бути молотом, ми стали ковадлом»²²¹.

У зв'язку з успішним наступом радянських військ восени 1943 р. ЦК КП України дав вказівку всім партизанським загонам, що діяли в смузі 1-го і 2-го Українських фронтів, і представникам Українського штабу партизанського руху при Військових Радах всіма засобами допомагати частинам Радянської Армії у форсуванні Десни, Прип'яті і Дніпра. Український штаб партизанського руху заздалегідь розробив план захоплення партизанськими загонами ворожих переправ через Десну і Дніпро. 15 вересня 1943 р. цей план був розглянутий і затверджений Військовою Радою Воронезького фронту з участю М. Ф. Ватутіна і М. С. Хрущова²²².

При форсуванні Дніпра велику допомогу регулярним радянським військам подали українські партизани. За завданням ЦК КП(б)У партизанські загоны захопили й утримували до підходу радянських військ 25 переправ через Дніпро, Десну і Прип'ять, захопили 16 районних центрів Київської, Житомирської, Ровенської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей²²³. Партизани Переяслав-Хмельницького району до приходу радянських військ вийшли з лісів і зайняли вихідні позиції для нанесення удару по ворогові. Коли ж Радянська Армія почала тіснити гітлерівців до Дніпра, партизани вдарили з тилу, з боку сіл Григорівка і Зарубинці. Німецько-фашистські війська були оточені і частково знищені — дорога до Дніпра для частин 3-ї гвардійської танкової армії була відкрита²²⁴. Партизани під командуванням Кайсейнова дали частинам 3-ої танкової армії шість великих човнів. 23 вересня десант у складі 120 партизанів і роти автоматників висадився на правий берег Дніпра і визволив с. Григорівку²²⁵. Це був початковий етап боротьби за створення Букринського плацдарму.

Особливої уваги заслуговує операція захоплення районного центра Київської області Ново-Шепеличів і забезпечення переправи через

²²¹ N. von Vormann, Tscherkassy, Heidelberg, 1954, стор. 17.

²²² В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'ко, Народна боротьба на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1957, стор. 198.

²²³ М. С. Хрущов, Доповідь на VI сесії Верховної Ради УРСР, журн. «Більшовик України», 1944, № 6, стор. 11.

²²⁴ Партархів Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 277—278.

²²⁵ В. Клоков, І. Кулик, І. Слин'ко, назв. праця, стор. 200.

р. Прип'ять. До 23 вересня 1943 р. київське з'єднання загонів ім. М. С. Хрущова зосередилось у с. Старо-Шепеличах з метою захоплення Ново-Шепеличів і організації переправи. 25 вересня з'єднання атакувало Ново-Шепеличі з заходу і з півночі. Операцію підтримали сусідні партизанські з'єднання ім. Сталіна під командуванням В. Ушакова та партизанський загін ім. Чапаєва²²⁶. Атака була настільки стрімкою, що ворог, незважаючи на наявність дзотів і великої кількості автоматичної зброї, після короткочасного опору відступив, залишивши на полі бою 180 убитих, чотири станкових кулемети, 10 ручних кулеметів, 123 гвинтівки, 500 т зерна, 8 т цукру та інші трофеї²²⁷. Наступного дня партизани побудували через Прип'ять міст довжиною в 140 м, відремонтували паромі та зібрали 50 човнів²²⁸.

Велику допомогу радянським військам подавало також місцеве населення. Високий зразок патріотизму показала 66-літня колгоспниця с. Сваром'я мати двох бійців Радянської Армії Г. П. Тригуб. Вона перша дала захований від фашистів човен для переправи на правий берег і сама перевозила радянських воїнів²²⁹.

Безприкладний в історії війн подвиг десятків тисяч воїнів, що брали участь у битві за Дніпро і проявили високу військову майстерність, масовий героїзм і відданість Вітчизні, став можливим при активній підтримці всього радянського народу. В ті дні робітники евакуйованих з України заводів працювали з особливим піднесенням. Робітники одного з київських заводів (директор тов. Горелік) стали на трудову вахту «За радянський Київ», добившись рекордної продуктивності праці. Токар-орденоносець Батрак у дні вахти виконував змінне завдання на 300–400%²³⁰.

Властиві радянському народу високі моральні і бойові якості яскраво проявилися в битві за Дніпро. Це були змушені визнати навіть наші вороги. Колишній гітлерівський генерал Дорн твердить, що німецьке командування завжди дивувалось здатності радянської піхоти переборювати будь-які водні перешкоди. «Там,— пише він,— де позиції росіян і німців розділялись рікою, форсування можна було чекати в будь-який момент. У них (у радянських військ.— О. М.) майстерно застосовувалась тактика просочування»²³¹.

Битва за Дніпро показала, що тільки радянському народові, вихованому мудрою Комуністичною партією, властивий масовий героїзм. який перед війною проявлявся в трудовому ентузіазмі, у зростанні індустріальної могутності нашої країни. Більш ніж дві тисячі радянських солдатів, офіцерів і генералів за форсування Дніпра були удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу.

В результаті успішного форсування Дніпра радянськими військами потерпів крах німецький план використання Дніпра для ведення затяжної, позиційної війни. Наші війська одержали змогу приступити до звільнення Правобережної України і насамперед столиці Радянської України — Києва.

²²⁶ Н. И. Супруненко, *Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941—1945 гг.)*, К., 1956, стор. 343, 344.

²²⁷ Парта́рхив Інституту історії партії ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 182.

²²⁸ Н. И. Супруненко, назв. праця, стор. 344.

²²⁹ М. Гефтер, М. Грановский, В. Яворский, *Освобождение Киева*, К., 1948, стор. 48.

²³⁰ Газ. «За честь Родины» від 1 жовтня 1943 р.

²³¹ «The Red Army», New York, 1956, стор. 373.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. К. МАРТИНЕНКО, Ф. П. ОСТАПЕНКО, П. В. ШИМКО-ШМАГА

ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Комуністична партія завжди надавала великого значення вихованню радянської молоді. В період розгорнутого будівництва комунізму дейне виховання народу незмірно зросло. Визначаючи головні завдання ідеологічної роботи, М. С. Хрущов говорив, що «для переходу до комунізму потрібна не тільки розвинута матеріально-технічна база, але і високий рівень свідомості всіх громадян суспільства. **Чим вище свідомість мільйонних мас, тим успішніше виконуватимуться плани комуністичного будівництва**»¹. В постанові ЦК КПРС «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» говориться, що «для формування марксистсько-ленінського світогляду, комуністичного виховання трудящих важливе значення має оволодіння історією Комуністичної партії Радянського Союзу... Головну увагу при цьому зосередити на вивченні діяльності партії в роки Великої Вітчизняної війни...»².

Отже, вивчення історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. має велике значення для теоретичного та ідейного виховання радянського студентства. Для молодого покоління, яке не брало участі у війні, не пройшло її суворой школи, Велика Вітчизняна війна — це вже історія. Статистика показує, що та частина населення, яка під час війни не була ще самодіяльною, становить у промисловості 59,6%, у будівництві — 69,9% і в сільському господарстві — 59%.

Тим-то викладання історії Великої Вітчизняної війни, найгероїчнішого періоду в історії нашої Батьківщини, має бути у вищих навчальних закладах глибоким та всебічним. Для більш глибокого засвоєння студентами цієї теми доцільним є викладання окремо головних вузлових проблем: діяльність Комуністичної партії в період війни; економіка РСР та капіталістичних країн у роки війни; партійно-комсомольське підпілля та рух Опору в країнах, окупованих фашистськими загарбниками; головні операції Великої Вітчизняної війни; історіографія війни та ін.

У загальних курсах, спецкурсах, семінарах та спецсемінарах з історії Великої Вітчизняної війни слід якнайповніше розкривати героїчну боротьбу радянського народу та Радянської Армії за свободу і незалежність соціалістичної Батьківщини, підкреслювати, що жоден народ,

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства РСР на 1959—1965 роки, К., 1959, стор. 56.

² «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах. Постанова Центрального Комітету КПРС», К., 1960, стор. 19.

жодна країна не зазнали таких тяжких випробувань, які випали на долю радянських людей. Необхідно яскраво і переконливо розкривати керівну й організуючу роль Комуністичної партії в період війни; показувати переваги соціалістичного суспільного та державного ладу над капіталістичним, полум'яний патріотизм радянських людей, виняткову роль морально-політичної єдності радянського суспільства, союзу робітників і селян, дружби народів СРСР, пролетарського інтернаціоналізму. Глибоке вивчення історії другої світової війни в Західній Європі, Африці і на Тихому океані має показати, що перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні відіграла вирішальну роль у розгромі фашистського блоку. Дуже важливо, щоб лекції з історії Великої Вітчизняної війни та історії КПРС періоду війни не зводились до безстороннього викладу матеріалу програми, а розкривали перед слухачами атмосферу суворих воєнних років, величезних труднощів і небаченого героїзму радянських людей на фронті і в тилу.

На переважній більшості факультетів Київського державного університету історія Великої Вітчизняної війни вивчається тільки як спеціальна тема в курсі історії КПРС на II курсі. Тому на викладачів кафедри історії КПРС покладається складне завдання: не тільки всебічно розкрити діяльність Комуністичної партії в період війни, а й познайомити студентів з головним питанням історії війни. Програма курсу історії КПРС дозволяє певною мірою виконати ці високі вимоги.

На тему «Комуністична партія в період Великої Вітчизняної війни (червень 1941—1945 рр.)» (курс історії КПРС) відводиться 8 лекційних і 6 семінарських годин. Тематика лекцій відображає всі періоди Великої Вітчизняної війни: 1. Заходи Комуністичної партії по організації відсічі фашистській Німеччині на початку війни; 2. Комуністична партія — організатор корінного перелому в ході Великої Вітчизняної війни; вигнання німецько-фашистських загарбників за межі Радянського Союзу; 3. Комуністична партія — організатор переможного завершення Великої Вітчизняної війни; 4. Всесвітньо-історичне значення і джерела перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

В курсі історії КПРС розкривається роль Комуністичної партії як натхненника, організатора і бойового керівника радянського народу в боротьбі з фашистською Німеччиною та її сателітами, доводиться, що радянський народ, керований Комуністичною партією, захищав найпередовіший у світі суспільний і державний лад, честь, свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни. Разом з тим підкреслюється, що народи нашої країни виконували свій священний інтернаціональний обов'язок — подавали допомогу народам Європи і Азії визволитись від поневолення гітлерівською Німеччиною і мілітаристською Японією, відстояти свою національну незалежність. Головну увагу викладачі зосереджують на показі того, як партія розробила науково обґрунтовану програму діяльності партійних і радянських організацій в умовах війни, викладену в директиві ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей.

Семінарські заняття на тему «Комуністична партія Радянського Союзу — натхненник і організатор перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні» побудовані так, що на кожному занятті вивчається певний період війни і показується керівна роль КПРС. Викладачі і кабінет історії КПРС організовують для студентів тематичні консультації з окремих важливих питань теми. З великим інтересом студенти слухають лекції про Київський орден Леніна державний університет ім. Т. Г. Шевченка в роки Великої Вітчизняної війни, про роль партійної і комсомольської організацій університету в героїчній обо-

роні столиці України — Києва, про учасників Великої Вітчизняної війни, які й зараз працюють в університеті. Ці лекції мають велике ідейно-виховне значення, вони прищеплюють студентам любов до свого навчального закладу, гордість за нього і його людей.

На кафедрі історії КПРС виконується 10 курсових і дипломних праць з історії Великої Вітчизняної війни, наприклад: «КП України — організатор ратних подвигів молоді в роки Великої Вітчизняної війни», «Боротьба українського народу під керівництвом КП України за відбудову народного господарства в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)» (по окремих галузях, областях, містах, селах, підприємствах, колгоспах), «Комуністична партія України — організатор і керівник партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни», «Комуністична партія — організатор братерської допомоги народів СРСР українському народу у відбудові народного господарства в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)» та ін.

При написанні дипломних праць студенти часто використовують архівні матеріали. Так, студент історико-філософського факультету М. Кузьменський на архівних матеріалах написав і захистив дипломну роботу на тему «Партійно-політична робота в партизанських з'єднаннях України в роки Великої Вітчизняної війни». Автор зробив самостійне дослідження і виявив здібність до наукової роботи. Студентка Є. Савченко на архівних матеріалах написала і захистила дипломну працю на тему «Чернігівський обком КП України — керівник і організатор партизанської боротьби на Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни». Цікаву і змістовну дипломну роботу на тему «КПРС — організатор трудових подвигів українського народу у Великій Вітчизняній війні» написала студентка Л. Шевцова.

Науковий студентський гурток, що працює при кафедрі історії КПРС, також приділяє велику увагу вивченню Великої Вітчизняної війни, діяльності КПРС і КП України в ті роки. Ось теми доповідей, які були заслухані на засіданні гуртка лише в 1960/61 навчальному році: «Співдружність партизанів України з партизанами інших республік», «Боротьба КП України за відбудову промисловості республіки (1943—1945 рр.)» та ін.

Історія Великої Вітчизняної війни вивчається також у загальному курсі історії СРСР на факультетах історико-філософському, філологічному та журналістичному. На III курсі історико-філософського факультету на вивчення історії Великої Вітчизняної війни відводиться 14 годин (8 лекційних і 6 семінарських). Крім того, на IV курсі для вивчення історії Вітчизняної війни відводиться 32 години спецсемінару.

Наголошуючи на тому, що Комуністична партія була запалюючою і організуючою силою радянського народу і армії, викладачі кафедри історії СРСР висвітлюють історію Вітчизняної війни у плані викладу в хронологічному порядку найголовніших подій на фронті і в тилу. В такому ж плані виконуються дипломні і курсові роботи та робляться доповіді на засіданнях наукових студентських гуртків.

Лекції читаються за таким планом:

Перша лекція. Історіографія питання та періодизація історії Великої Вітчизняної війни. Основним завданням цієї лекції є критичний розбір літератури про Велику Вітчизняну війну радянських та іноземних авторів. Відомо, що в літературі, яка вийшла до XX з'їзду КПРС, додається різна періодизація історії Вітчизняної війни, невірно трактується перший період війни, замовчуються імена видатних воєначальників, а головне — зовсім незадовільно висвітлена керівна роль Комуністичної партії у Вітчизняній війні. Ця література є в бібліотеч-

них фондах, і нею користуються студенти. Тому існує велика потреба в серйозному критичному її розборі. Особливо цього вимагає література зарубіжних буржуазних авторів, яка спеціально займається фальсифікацією подій. Важливим є питання про періодизацію історії Великої Вітчизняної війни. Висвітлюючи це питання, викладач розповідає про схвалену радянською історіографією періодизацію історії Вітчизняної війни, визначає хронологічні рамки періодів війни і підкреслює основні події на фронті і в тилу, характерні для кожного періоду.

Друга лекція стосується першого періоду Вітчизняної війни (червень 1941—листопад 1942 рр.). Складність її в тому, що викладач зустрічається з великою кількістю історичних фактів, в яких дуже легко загубити основні події, що визначають характер першого періоду війни. Відомо, що початок Великої Вітчизняної війни відзначився нашими невдачами. Викладач повинен правильно з'ясувати причини цих невдач і підвести студентів до висновку, що тільки величезне фізичне і моральне напруження, самовідданість, мужність і відвага армії й народу дали можливість вийти з важкого становища, в якому опинилась наша Батьківщина.

Третя лекція присвячується корінному перелому в ході Великої Вітчизняної війни (листопад 1942 — кінець 1943 рр.). В ній показується розгром фашистських військ під Сталінградом, битва на Курській дузі і початок відбудови господарства у визволених районах.

Нарешті, четверта лекція висвітлює вирішальні перемоги радянського народу, розгром гітлерівської Німеччини та мілітаристської Японії. Основні питання теми такі: вирішальний наступ Радянської Армії по всьому фронту у 1944 р.; розгром гітлерівської Німеччини і визволення народів Європи, в тому числі і німецького народу від фашистської тиранії; розгром мілітаристської Японії і всесвітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні.

На основі викладеного матеріалу робиться висновок, що розгром німецького фашизму здійснила антифашистська коаліція народів і урядів, проте основний тягар випробувань у війні виніс на своїх плечах радянський народ. На долю Радянського Союзу випали неймовірні труднощі у збройній боротьбі проти фашистських загарбників.

На семінарських заняттях вивчаються вузлові питання кожного періоду війни. Так, з першого періоду розглядаються питання: перебування економіки Радянської країни на воєнний лад і боротьба радянського народу за збільшення продукції для потреб фронту (1941—1942 рр.); оборонні бої Радянської Армії літом і восени 1942 р.; по другому періоду — розгром німців під Сталінградом і на Курській дузі; самовіддана праця трудівників на початку відбудови народного господарства у визволених районах; всенародна партизанська боротьба в тилу німецько-фашистських загарбників; по третьому періоду — 1944 рік — рік вирішальних перемог радянського народу у Великій Вітчизняній війні, розгром фашистської Німеччини і мілітаристської Японії у 1945 р.

Під час лекцій і семінарських занять з історії Вітчизняної війни використовуються наочні посібники, карти, схеми, діаграми. З їх допомогою легше і краще засвоюється студентами матеріал, що вивчається. На спеціальному семінарі поглиблюються знання з історії Великої Вітчизняної війни. Студенти виступають з доповідями по заздалегідь визначених для кожного з них темі. Потім ці доповіді обговорюються. Кожна така доповідь є наслідком широкого ознайомлення з літературою по темі, вивчення документальних джерел і по можливості архівних ма-

теріалів. Після обговорення керівник семінару підсумовує все сказане дає оцінку доповіді.

У 1960 р. спеціальний семінар на IV курсі історико-філософського факультету проводився за таким планом: 1. Зовнішньо-політичне і внутрішнє становище Радянського Союзу напередодні Великої Вітчизняної війни. 2. Початок Великої Вітчизняної війни. 3. Розгром німецько-фашистських військ під Москвою і наступ Радянської Армії взимку 1941/42 рр. 4. Підготовка корінного перелому в ході війни. 5. Корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни. 6. Вирішальні перемоги Радянської Армії в 1944 р. 7. Переможне завершення Великої Вітчизняної війни. 8. Трудовий подвиг радянського народу в тилу в роки Вітчизняної війни. 9. Народна боротьба в тилу ворога в роки Вітчизняної війни. 10. Культурне будівництво в роки Великої Вітчизняної війни. 11. Всесвітньо-історичне значення перемоги Радянського Союзу в Великій Вітчизняній війні.

Поряд з вивченням історії Великої Вітчизняної війни на лекціях, семінарах і спецсемінарах певна частина студентів III, IV і V курсів пишуть курсові і дипломні роботи з проблематики Великої Вітчизняної війни. Лише за 1958/59 і 1959/60 навчальні роки з цієї проблематики написано і захищено студентами історико-філософського факультету 14 дипломних робіт серед них М. Царуковським — на тему «Розгром німців під Москвою»; О. Стріхою — «Розгром німецько-фашистських аграрників під Сталінградом»; Г. Полонським — «Всесвітньо-історичне значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні»; І. Шевцовим — «Розгром німців на Курській дузі»; В. Олексійком — «Місто-герой Одеса у Великій Вітчизняній війні»; Ю. Коломійцем — «Партизанський рух в роки Великої Вітчизняної війни на Україні»; А. Янцевим — «Партизанський рух на території Сумської області в роки Великої Вітчизняної війни» та ін. Значна частина дипломних праць написана з використанням архівних матеріалів і має певну наукову цінність. Практика показує, що добре виконаною може бути тільки та дипломна робота, над якою студент працює тривалий період.

Вивчення історії другої світової війни у загальному курсі новітньої історії починається на IV курсі історичного відділу (12 годин лекційних) і на III курсі філософського відділу (6 годин лекційних) історико-філософського факультету. Оскільки студенти уже вивчили історію Великої Вітчизняної війни, вона розглядається в загальному плані другої світової війни як її найважливіша, вирішальна частина. Ця тема вивчається за таким планом: 1. Причини і характер другої світової війни; 2. Хід другої світової війни в початковий період; 3. Напад фашистсько-німецького блоку на СРСР, створення антигітлерівської коаліції; 4. Вирішальна роль перемог СРСР у докорінному переломі в ході другої світової війни; 5. Розгром фашистської Німеччини та її сателітів; 6. Розгром імперіалістської Японії.

Історія другої світової війни викладається в плані воєнно-політичного аналізу проблеми. Велика увага приділяється розкриттю причин і характеру війни, що має важливе теоретичне і політичне значення. Відомо, що СРСР був єдиною державою, яка протягом тривалого історичного періоду неухильно і послідовно вела боротьбу за мир, за відвернення війни. Незаперечним є те, що, хоч друга світова війна і була озв'язана блоком фашистських держав, винуватцями її були імперіалісти всіх країн, сама система сучасного капіталізму.

Реакційна буржуазна історіографія намагається обілити імперіалістичну систему, довести, що не тільки імперіалісти США, Англії і Фран-

ції, а й німецький імперіалізм не несуть відповідальності за другу світову війну. Згідно з їх фальсифікаторською концепцією виходить, що винуватцями другої світової війни є особисто Гітлер, його найближче оточення і... Радянський Союз. Це явно абсурдне твердження окремі буржуазні автори не наважуються відверто підтримувати. Але спеціально підроблена загальна схема розвитку подій напередодні й на початку другої світової війни, невірне тлумачення зовнішньої політики СРСР, спрямованої на зміцнення своєї обороноздатності, мають на меті напаштовхнути «самого» читача зробити такий неправильний висновок. Деякі такі книжки буржуазних авторів видані в СРСР. У передмовях до цих книжок не завжди викривається подана автором книжки неправильна загальна схема історичного розвитку подій напередодні й на початку війни.

Тим-то лекція про причини і характер другої світової війни має дуже серйозне значення. Її завдання — не тільки показати, що відповідальність за виникнення другої світової війни, яка була величезним лихом для мільйонів людей, цілком лягає на імперіалістів усіх країн, у тому числі США, Англії і Франції, а й розкрити боротьбу СРСР і очолюваних Комуністичними партіями прогресивних сил світу за мир, проти війни. Викладач на конкретному матеріалі має також викрити прaviх соціал-демократів, які розкололи єдиний робітничий фронт, показати імперіалістичний характер другої світової війни на її початку та її переростання у справедливую, антифашистську війну, очолювану СРСР, викрити брехливі фальсифікаторські версії з цього питання, що є в буржуазній літературі. Велику допомогу викладачеві в цьому можуть подати численні праці радянських істориків, що вийшли в світ останнім часом³.

Під час вивчення другої теми особлива увага приділяється викриттю соціальної суті політики «дивної війни», «війни втрачених можливостей», коли 110 французьким дивізіям на західному фронті протистояли 23 німецькі дивізії. Характерно, що реакційні буржуазні автори намагаються замаскувати справжню політичну суть цієї антирадянської, антикомуністичної політики англо-французького імперіалізму, яка дорого обійшлася народам. У лекції викладач має викрити зрадницьку політику Англії і Франції щодо Польщі, спростувати міф про втрачену гітлерівцями перемогу у зв'язку з незавершеністю вигаданої «битви за Англію», підкреслити, що наявність Радянського Союзу врятував Англію від остаточного розгрому й поневолення. Викладаючи матеріал про підготовку гітлерівцями нападу на СРСР, слід особливо підкреслити, що плани війни повністю схвалювались усією німецькою воєнщиною. Викрити фальсифікаторську версію про «превентивність» цієї війни.

У наступних лекціях поряд з показом вирішальної ролі СРСР в перемозі над фашистським блоком, аналізом воєнних і політичних подій на Заході⁴ та в басейні Тихого океану велика увага приділяється висвітленню визвольної боротьби народних мас проти фашистських поневолювачів. Вступ СРСР у війну і вирішальні перемоги Радянської Армії активізували антифашистську боротьбу народів поневолених країн і прогресивних сил всередині країн фашистського блоку. Посилилась боротьба народів США, Англії та інших капіталістичних країн — учасників антигітлерівської коаліції — за швидший розгром фашистських

³ «История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг.», т. I, М., 1960; Г. А. Деборин, «О характере второй мировой войны», М., 1960; В. М. Хвостов, А. М. Некрич, Как возникла вторая мировая война, М., 1959.

⁴ Велику допомогу тут подасть викладачеві книжка В. М. Кулиша, «Второй фронт и операции в Западной Европе в 1944—1945 гг.», М., 1960.

агресорів, проти зрадницької політики затягування війни, що її вели реакційні правлячі кола. Народи виступали в цій боротьбі як самостійна сила. Часто-густо, борючись проти фашистських поневолювачів, вони водночас боролись проти національної реакційної буржуазії. Завдяки цьому друга світова війна перетворилась по суті в народну війну проти фашистського блоку і закінчилася всупереч волі американо-англійських монополістів розгромом країн фашистської коаліції. Багатий матеріал про боротьбу народних мас проти фашизму, крім уже названих загальних праць, містять спеціальні дослідження радянських та зарубіжних авторів⁵.

Спiniaючиcь на результатах другої світової війни, говорячи про ліквідацію такого найбільш розбійницького заgonу світового імперіалізму, як німецький та італійський фашизм і японський мілітаризм, про революційний вибух, що привів до встановлення соціалістичного ладу в ряді країн Європи та Азії і створення світової соціалістичної системи, про дальше поглиблення кризи колоніальної системи, що привело до її розпаду, слід особливо підкреслити об'єктивну історичну закономірність усіх цих процесів. Справа в тому, що імперіалісти Німеччини, Японії та інших країн, які зазнали поразки у війні, а також імперіалісти США, Англії і Франції, які брали участь в антифашистській коаліції, не задоволені результатами другої світової війни. Західнонімецькі та американо-англійські буржуазні дослідники проявляють зворушливу єдність у намаганні довести, що результати другої світової війни абсолютно випадкові і при іншому збігу обставин і «якщо б не Гітлер» вони могли б бути зовсім іншими. Ці фальсифікатори хочуть довести, що третя світова війна, коли б західнонімецьким реваншистам та їх американо-англійським покровителям удалось розв'язати її, могла б завершитись не повною ліквідацією системи імперіалізму, а сприятливими для них результатами. Тому наукове обґрунтування в лекції питання про об'єктивну закономірність результатів другої світової війни має велику актуальність.

Питання зовнішньої політики СРСР та міжнародних відносин під час другої світової війни спеціально розглядається у загальному курсі історії зовнішньої політики СРСР та міжнародних відносин, що викладається на IV курсі історичного відділу та на III курсі філософського відділу історико-філософського факультету, а також на факультеті журналістики. На відділі нової та новітньої історії історико-філософського факультету читається спецкурс з історіографії другої світової війни в обсязі 30 годин. Мета цього спецкурсу — ознайомити студентів з радянською і зарубіжною прогресивною науковою та мемуарною літературою і деякими документальними джерелами, викрити фальсифікаторську реакційну буржуазну літературу.

На кафедрі нової історії та міжнародних відносин пишуться курсові та дипломні роботи по тематиці другої світової війни. У 1960 р. були

⁵ Л. Б. Валеv, Из истории Отечественного фронта Болгарии, М., 1950; И. В. Ганевич, Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.), К., 1959; П. М. Калениченко, Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни, К., 1957; М. Позолотин, Борьба болгарского народа за свободу и независимость в период второй мировой войны, М., 1953; І. А. Петерс, Співдружність чехословацьких і радянських народів у боротьбі проти фашизму, К., 1959; «Советские вооруженные силы в борьбе за освобождение народов Югославии», М., 1960; «Вклад Румынии в разгром фашистской Германии», М., 1959; А. Манусевич, Польский народ в борьбе за независимую и свободную Польшу, М., 1945; Ф. Юзьвяк, Польская рабочая партия в борьбе за национальное и социальное освобождение, М., 1953; Н. А. Горбунов, Борьба французского народа против гитлеровских оккупантов и их сообщников, М., 1953, та ін.

захищені або готуються до захисту такі праці: «Національно-визвольний рух у Польщі в роки другої світової війни», «Рух Опору в Німеччині в роки другої світової війни», «Проблема другого фронту», «Міжнародне значення Сталінградської битви», «Всесвітньо-історичне значення перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні» та ін. Науковий студентський гурток працює головним чином по проблематиці історії другої світової війни. В 1960/61 навчальному році прочитані наукові студентські доповіді по комплексним темам: «Друга світова війна в мемуарній літературі», «Початок другої світової війни в буржуазній реакційній історіографії» та ін. На жаль, значна частина цікавих тем, особливо з історіографії другої світової війни, запропонованих кафедрою, не розробляється через недостатні ще знання студентами іноземних мов.

Недоліком у справі вивчення історії Великої Вітчизняної війни та другої світової війни є все ще мала кількість спеціальних карт і схем. В університеті є кінофіковані аудиторії. Однак кіно як засіб поліпшення засвоєння навчального матеріалу використовується все ще недостатньо. Тим часом демонстрація перед студентами таких хронікально-документальних фільмів, як «Велика битва», «Герої Бреста», «Подвиг Ленінграда», «Микита Сергійович Хрущов. Кінодокументи», «Герої Людинової», «Вони з Каунаса», «Під бойовими прапорами», «Кров за свободу», «Це не повинно повторитись», «Операція «Тевтонський меч», «Суд народів» та ін. значно полегшила б вивчення матеріалу з історії минулої війни.

У Київському університеті ведеться велика наукова робота по розробці проблем історії Великої Вітчизняної війни. Так, на кафедрі історії КПРС готують докторські дисертації викладачі М. О. Буцько на тему: «Комуністична партія — організатор і керівник відбудови народного господарства і розвитку культури Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)», М. З. Данилюк — «КПРС — натхненник і організатор трудового подвигу робітничого класу і селянства України в період Великої Вітчизняної війни», В. П. Мольченко — «КП України — організатор і керівник боротьби українського народу проти німецько-фашистських загарбників в тилу ворога в роки Великої Вітчизняної війни», Є. В. Сафонова працює над монографією «Ідеологічна робота партії серед трудящих України в роки Великої Вітчизняної війни», Ф. П. Остапенко готує монографію «Комуністична партія — організатор і керівник партійного підпілля України в роки Великої Вітчизняної війни», на кафедрі нової історії та міжнародних відносин А. К. Мартиненко працює над темою «Англія другої світової війни».

Наукова розробка питань історії Великої Вітчизняної війни ведеться і на інших історичних кафедрах. Так, на кафедрі історії СРСР доцент П. М. Овчаренко опублікував статтю «Народне ополчення в м. Києві». Ним же у співавторстві з кандидатом історичних наук П. Т. Троньком надрукована стаття «Київ у роки Великої Вітчизняної війни» та ін. Вивченню основних проблем історії Великої Вітчизняної війни була присвячена наукова конференція, проведена в університеті в кінці вересня 1959 р.⁶

Радянські вчені-історики в своїх наукових працях і лекціях про Велику Вітчизняну війну ставлять глибоко гуманну, благородну мету боротьби за мир, за те, щоб страхіття війни ніколи більше не повторилися.

⁶ Див. «Український історичний журнал», 1960, № 1.

Д. І. РУМ'ЯНЦЕВА

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ВИРОБНИЦТВА

Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед радянським учительством завдання виховувати в учнів риси, необхідні майбутнім будівникам комуністичного суспільства. У цьому велика роль належить шкільному краєзнавству, ознайомленню учнів з історією рідного міста, села, заводу, колгоспу і т. д. Вивчаючи історію підприємства, учні краще уявляють собі, якою була праця в досоціалістичному суспільстві. На конкретних прикладах з минулого підприємства учні можуть легко простежити за величезним зростанням промислового виробництва в нашій країні, переконатись у грандіозності завдань семирічного плану.

Перебуваючи на підприємстві, глибоко вникаючи у процес виробництва, знайомлячись з робітниками, умовами і результатами їх праці, учні легко усвідомлюють такі поняття, як *раціоналізація, продуктивність праці, технічний прогрес* та ін. Зустрічі учнів з робітниками, ідвідування передовиками виробництва школи, їх виступи на шкільних зборах сприяють створенню працездатного, дружнього учнівського колективу. В свою чергу, школа допомагає підприємству: вчителі та учні часто виступають перед робітниками з лекціями та концертами, гаршокласники допомагають робітникам учитися, беруть участь в озелененні цехів і території заводу.

Учні багатьох шкіл індустріальної Дніпропетровщини під керівництвом учителів вивчають історію заводів і фабрик. Організуючи цю велику й цікаву роботу, вчителі добиваються, щоб учні глибоко та думливо вивчали історію виробництва, перебуваючи на заводі, почували себе не просто екскурсантами, сторонніми спостерігачами, а членами великого робітничого колективу.

Вивчення історії виробництва набирає особливо важливого значення в зв'язку з введенням у середніх школах курсу основ політичних наук. Часто буваючи на виробництві, розмовляючи з робітниками, учні переконуються в тому, що матеріальна база має величезне значення для будови комунізму. Вони спостерігають, як змінюються умови праці робітників і як у процесі виробництва змінюється свідомість людей.

Члени історичного гуртка школи № 2 м. Дніпропетровська під керівництвом учителя історії Д. І. Ровинського роботу по вивченню історії Дніпропетровського радіозаводу розпочали з вивчення матеріалів XI з'їзду КПРС, що стосуються розвитку радіо і телебачення в нашій країні. Учні прочитали «Большой конвейер» Я. Ільїна, «Хозяин трех гор» Ковальського, «Судьба Шарля Лонсевиля» К. Паустовського, опрацювали збірник «Славные традиции», виданий до 100-річчя Московського заводу «Красный пролетарий». Після ознайомлення з літературою, якій описується минуле підприємства, було складено план вивчення історії радіозаводу.

Ковальського, «Судьба Шарля Лонсевиля» К. Паустовського, опрацювали збірник «Славные традиции», виданий до 100-річчя Московського заводу «Красный пролетарий». Після ознайомлення з літературою, якій описується минуле підприємства, було складено план вивчення історії радіозаводу.

Члени історичного гуртка одержали доручення скласти історичну відку про завод, з'ясувати, як робітники виконують виробничі плани, працюють за технічний прогрес, культуру виробництва і підвищення продуктивності праці, які нові форми соціалістичного змагання розгортаються на заводі. Перед гуртківцями було поставлене завдання ознайомитись з роботою бригад комуністичної праці, довідатись про майбутнє заводу, про його перспективи в семиріччі.

Під час загального ознайомлення з заводом гуртківці дізнаються загальних рисах про історію виникнення заводу, процеси автомати-

зації виробництва, перспективи його розвитку. Представники адміністрації заводу детально розповідали учням про плани роботи, і кожний з учнів остаточно вирішив, над яким питанням буде працювати.

Матеріали з історії заводу учні збирали різноманітними шляхами. Найбільш поширеною була бесіда з передовиками виробництва, новаторами, бригадирами, робітниками. За кілька днів до бесіди членам заводського колективу пропонували підготувати відповіді на такі питання:

1. Прізвище, ім'я та по-батькові. 2. Рік народження. 3. Яку маєте освіту? 4. З якого часу працюєте на радіозаводі і ким? 5. Скільки та яких раціоналізаторських пропозицій внесли? 6. Скільки з них запроваджено на виробництві? 7. Що дало заводу запровадження вашого винаходу? 8. Над чим ви працюєте зараз?

Значне місце у збиранні матеріалу з історії заводу займає також робота в архівах, вивчення документації заводу: виробничих планів, матеріалів обліку і запровадження раціоналізаторських пропозицій та винаходів, річних звітів і пояснювальних записок до них. Учні відвідували загальні заводські збори та мітинги, були присутніми на виробничих нарадах у збиральному та інструментальному цехах. Близько познайомившись з передовиками виробництва, члени гуртка прийшли до висновку, що тільки наполегливою, систематичною працею можна добитися успіхів. Вони побачили, що передовики виробництва і в праці і в побуті є взірцем для інших.

Юні історики вивчають історію виникнення і діяльність бригад комуністичної праці на радіозаводі. Щоб порівняти роботу бригад комуністичної праці різних підприємств, гуртківці побували на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Петровського у прославленого бригадира-сталевара мартенівського цеху Петра Махоти. Після цього учні глибоко усвідомили суть принципу — «Жити і працювати по-комуністичному».

Докладно вивчивши певну ділянку життя підприємства, гуртківцеві писав заліковий реферат, в якому підводились підсумки виконаної роботи. Так, у рефераті на тему «Робітники заводу в боротьбі за технічний прогрес, культуру виробництва і продуктивність праці» учень 10 класу писав: «Механізація і автоматизація, використання передового досвіду раціоналізаторів, винахідників, передовиків виробництва дали заводу можливість при переході на 7-годинний робочий день без поповнення робочої сили збільшити випуск радіоприймачів і радіол до 14 000 штук. До активної боротьби за автоматизацію і механізацію на завод при 8-годинному робочому дні випускалося 13 000 приймачів».

Вивчаючи роботу передової бригади металургійного заводу ім. Петровського (бригадир тов. Косенков), учень К. вирахував, яку економію державі дає раціональне використання матеріалів і часу. «Бригада старшого вальцювальника тов. Косенкова, — пише учень, — вийшла на перше місце в заводі по виконанню плану. Тов. Косенков навчив усіх працівників стану цінити не лише хвилини, а й секунди. Кожний робітник бригади дуже точно, з найменшою затратою часу виконує свої обов'язки... Тільки одна раціоналізаторська пропозиція тов. Косенкова дала економію державі в сумі 100 000 крб. на рік». Ці приклади свідчать, що учні, вивчаючи історію виробництва, успішно оволодівають складними поняттями, звикають критично мислити і правильно оцінювати чи інші факти її події.

Різноманітні форми зв'язку з металургійним заводом ім. В. І. Леніна здійснює школа № 52 м. Дніпропетровська (директор Ф. А. Мрошник). Так, колектив школи в позаурочний час часто проводить #

аводі дні школяра. До цього дня готуються школярі й робітники. Виробничники знайомлять учнів з досягненнями, які має цех за останній ас, з його кращими людьми, учні розповідають про свої успіхи, дають емаичні концерти.

Проведення свята закінчується врученням школярами пам'ятних одарунків робітникам. У свою чергу, робітники подарували шкільно-у краєзнавчому музею барель'єфи К. Маркса і В. І. Леніна, відлиті бронзи, зразки металів, набір металевих виробів, виготовлених на аводі. Такі дні школяра були проведені з питань атеїстичного, естетичного і трудового виховання, до дня Радянської Армії та Міжнародного жіночого дня.

Великий інтерес у учнів викликало змагання в минулому навчальному році між 9-б класом школи № 52 м. Дніпропетровська (класний керівник М. М. Полішук) і бригадою комуністичної праці трубного цеху заводу ім. В. І. Леніна (бригадир В. А. Дятченко). Члени бригади взяли на себе такі зобов'язання:

1. Виконувати виробничий річний план на 103%.
 2. Добитися того, щоб усі члени бригади вчилися у вищих або середніх навчальних закладах.
 3. Позбутися браку.
 4. Упорядкувати свої робочі місця.
 5. Систематично випускати бригадну стінну газету, де висвітлювати хід змагання.
 6. Створити колектив художньої самодіяльності.
 7. Зробити для школи стенд продукції, яку випускає завод.
- Учні 9-б класу в свою чергу зобов'язались:

1. Не мати жодного невстигаючого.
2. Кожному учневі виконувати громадське доручення.
3. Скласти екзамени з виробничих спеціальностей не нижче як на розряд. Оформити альбом з історії бригади комуністичної праці.
4. Створити в класі колектив художньої самодіяльності.

Передбачалось також проведення спільних екскурсій до музеїв та історичних місцях Дніпропетровщини.

Перевірка виконання взятих зобов'язань здійснювалась на класних зборах з участю представників бригади. Підведення підсумків змагання було проведено на педагогічній раді в школі. 9-б клас з числа середніх класів вийшов на перше місце по школі. З початку поточного навчального року клас (нині 10-б) тримає перехідний шкільний черговий прапор. Клас — один з найкращих по виконанню громадських доручень.

Повсякденний тісний зв'язок з виробництвом допомагає виховувати в учнів любов і повагу до праці, вміння працювати, плідно впливає на формування їх поглядів і переконань. Так, у 1960 р. з 24 випускників цієї школи 12 пішли працювати на завод, який вони встигли полюбити, коли ще навчались у школі. Значна частина з них стала новаторами, передовиками виробництва. Учениця В. Читмак, яка закінчила школу в 1959 р., стала членом бригади комуністичної праці, Т. Федоткін — передовиком виробництва. Таких прикладів багато.

Досвід роботи деяких дніпропетровських шкіл підтверджує мудрість ленінських слів: «Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»⁷.

⁷ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 261.

МЕМУАРИ ПРО ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ

(1941—1944 рр.)

Важливим джерелом для досліджень з історії партизанського руху в роки Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників є, крім документальних публікацій, значна мемуарна література. Авторами щоденників, спогадів про партизанський рух на Україні у переважній більшості виступають колишні секретарі підпільних обкомів партії, організатори і командири партизанських з'єднань, загонів і груп. Це дозволило досить широко і повно відобразити в мемуарній літературі партизанський рух і життя партизанів. Мемуари висвітлюють найрізноманітніші форми організації підпілля і партизанської боротьби, зв'язки підпільних організацій з партизанськими загонами та їх керівниками.

У мемуарах показано керівну роль Комуністичної партії, Центрального штабу партизанського руху, Центрального Комітету КП(б)У на чолі з М. С. Хрущовим, Українського штабу партизанського руху в організації і розгортанні боротьби в тилу ворога на Україні, висвітлено героїчні подвиги радянських людей, їх відданість Комуністичній партії і соціалістичній Батьківщині, відображено дружбу та інтернаціональну єдність народів, що спільно боролись проти гітлерівських загарбників. У партизанських загонах, що діяли на Україні, як про це свідчать спогади багатьох авторів, пліч-о-пліч боролись проти німецько-фашистських загарбників росіяни, українці, білоруси, грузини, казахи, татари та ін. Серед партизанів були поляки, чехи, словаки, румуни, які залишили гітлерівські військові частини і добровільно перейшли в партизанські загони.

Буржуазні писакі намагаються зобразити справу так, ніби розвиток партизанського руху був обумовлений лише жорстокістю окупантів на нашій землі. Насправді ж головною рушійною силою, яка запалювала народних месників на героїчну боротьбу проти окупантів, була любов радянських людей до своєї Комуністичної партії, до соціалістичної Батьківщини, бажання відстояти її свободу і незалежність, справу миру й демократії. Це яскраво показано в мемуарній літературі.

Мемуарна література про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни нині вже досить численна. Деякі відомості про цю літературу подано в книзі М. Н. Чорноморського «Мемуари как исторический источник» (М., 1959) і в його ж статті «Мемуары как источники по истории советского общества» (журн. «Вопросы истории», 1960, № 12). Опубліковану мемуарну літературу можна розподілити на дві групи: щоденники учасників партизанського руху¹ і спогади². В літературному оформленні частини спогадів брали участь письменники Є. Герасимов, Є. Босняцький, П. Лопатін та ін.

¹ С. В. Руднев, Щоденник про карпатський рейд, К., 1948; К., 1949; Станіслав, 1960; М. Попудренко, Щоденник, К., 1949.

² В. Бегма, Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині, Київ—Харків, 1945; А. Натолій Шиян, Партизанський край, К., 1946; Михайло Шолін, Партизанськими шляхами, К., 1946; М. Глидер, С. киноапаратом в тилу врага, Літературна обробка О. Савича, М., 1946; Платон Воронько, Партизанський генерал Руднев, К., 1946; Микола Шеремет, В партизанських загонах, К., 1947; Т. Гнедаш, 3 партизанами Федорова, Літературний запис Миколи Вигиляського, К., 1948; Я. Стовбуненко-Занченко, Записки врача-партизана, К., 1948; Леонид Коробов, Малая Земля, М., 1948; Иван Козлов, В Крымском подполье, М., 1948; Г. Линьков, Война в тылу врага, М., 1949; С. Ковпак, Від Путівля до Карпат, Літературний запис Є. Герасимова, К., 1949; П. Вершигора, Люда

Щоденники як історичне джерело мають свою специфіку. Незалежно від форми викладу в них у хронологічній послідовності висвітлюються історичні події і факти. Як правило, вони записуються щоденно або ж зразу після подій, на свіжу пам'ять, що має для історика велику цінність. На жаль, учасники партизанського руху залишили нам дуже мало щоденників. Ще менше їх опубліковано — щоденники Руднева, Попудренка і частково Глідера.

Щоденник генерал-майора С. В. Руднева, Героя Радянського Союзу, комісара з'єднання Сумських партизанських загонів, був опублікований у 1948 р. і перевиданий в Києві в 1949 р. Третє його видання вийшло в Станіславі у 1960 р. Упорядник першого видання І. І. Слин'яко написав до нього короткий історико-біографічний нарис про Руднева.

С. В. Руднев — колишній учасник громадянської війни, видатний партизанський організатор і керівник, вірний син Комуністичної партії, людина виняткової моральної чистоти. Свій щоденник Руднев розпочав 7 травня 1943 р., коли за завданням Комуністичної партії партизани з'єднання Ковпака вирушили у свій героїчний рейд на Карпати. Закінчено щоденник 25 липня 1943 р., тобто за кілька днів до загибелі його автора (4 серпня 1943 р.). До щоденника Руднев записував не тільки відомості про бойові дії партизанів, їх життя і побут під час походу, він дає характеристику загонам партизанів, а також окремим командирам і бійцям. В центрі уваги комісара завжди — партизан, борець.

Руднев — відданий справі Леніна комуніст — твердо вірив у перемогу радянського народу над фашистською Німеччиною, був глибоко впевнений в непереможності партизанського руху, який зростав і ширився. Німецьке командування, записує Руднев, може розгромити окремі загони, але знищити партизанський рух йому не вдасться. Комісар захоплюється патріотизмом партизанів, їх героїзмом, високим моральним духом. «Чудові у нас люди! — пише він. — Це не народ, а золото!» (стор. 28). «Подивившись на цих чудових людей і аж серце радіє. Місяць немає хліба, а вони бадьорі, життєрадісні. Любі бойові друзі! З таким народом добре жити, боротися і не страшно вмерти» (стор. 43—44). «Це — народні месники або, вірніше сказати, народні «апостоли...». Вони чудові агітатори і пропагандисти Радянської влади... Це — чудо-богатирі, це — золотий фонд нашої Батьківщини» (стор. 56).

Руднев підкреслює роль і значення Комуністичної партії в організації і керівництві партизанським рухом. Рішення, прийняті в глибокому тилу ворога 28 і 29 травня 1943 р. на нараді, в якій брали участь секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, група членів ЦК КП(б)У і керівників партизанських загонів України, він називає історичними. Як відомо, рішення про рейд партизанського з'єднання Ковпака на Карпати було затверджено ЦК КП(б)У і Українським штабом партизанського руху. ЦК КП(б)У і особисто секретар ЦК М. С. Хрущов пильно стежили за діями партизанів України, зокрема партизанів з'єднання Ковпака, високо оцінювали їх заслуги перед соціалістичною Батьківщиною.

Руднев виховує бійців на ленінських ідеях інтернаціоналізму і дружби народів, він розвінчує, викриває українсько-німецьких націоналістів-бульбівців, бандерівців та інших запродавців, зрадників українського народу, які намагалися проводити в життя гітлерівський окупаційний режим і розпалювали національну ворожнечу.

Не менш важливим і цінним історичним джерелом є щоденник секретаря Черні-

с чистою совістю, М., 1951; Михайло Андросов, Хоробрі серця (Записки партизана), К., 1953; Е. Степанов, Партизанскими тропами, Астрахань, 1954; И. Бескромный, Лесная правда, Одесса, 1953; Г. Артозеев, Партизанская быль, Литературная запись Ирины Бразуль, М., 1954; М. И. Наумов, Хинельские походы, М., 1954; А. Сабуров, За линией фронта (Партизанские записки), Книга первая, Партизанский край, Литературная запись П. Лопатина, М., 1955; Дм. Медведев, Сильные духом, М., 1955; його ж, На берегах Южного Буга, М., 1957; А. Бринский, По ту сторону фронта, Воспоминания партизана, Литературная запись Б. Пильника, Горький, 1956; А. Цессарский, Записки партизанского врача, М., 1956; П. Макаров, В двух схватках, Симферополь, 1956; Давид Бакадзе, Кровью героев, Перевод с грузинского, Тбилиси, 1956; С. Арутюнянц, По ту сторону фронта, Записки партизана, Ереван, 1957; Ю. Збанацький, Таємниці Соколинного бору, К., 1958; його ж, Згадаємо, друзі, пережите! К., 1959; Григорій Базима, Слідами великого рейду, Спогади партизана, К., 1959; Ілья Вергасов, В горах Таврії, Записки партизана, Симферополь, 1959; С. Становский, Партизаны, Записки разведчика, Симферополь, 1959; Касым Кайсенов, Из котей смерти, Алма-Ата, 1960; «Герої партизанської боротьби на Україні, Збірник нарисів», кн. I, К., 1948; «Партизанские были, Сборник записок, дневников и воспоминаний», М., 1958; «Бойова співдружність, Збірник спогадів радянських і чехословацьких партизанів», К., 1960; «Советские партизаны, Из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной войны», М., 1961; А. Ф. Федоров, Подпольный обком действует, Литературная запись Евг. Босняцкого, М., 1957.

гівського підпільного обкому партії Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка. «Щоденник Миколи Микитовича,—пише у передмові до щоденника командир Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров,—коротко, лаконічно і в той же час з більшовицькою пристрасністю розповідає про бойові діла та життя радянських патріотів, народних месників, більшовиків в тилу ворога, діла, які на багато століть залишаться пам'ятником мужності, героїзму і відданості батьківщині» (стор. 6). Біографічний нарис про М. М. Попудренка написав П. В. Дніпровський, активний учасник партизанського руху на Чернігівщині.

Перший запис у щоденнику Попудренка зроблено 23 серпня 1941 р., останній—19 січня 1943 р. Записи Попудренка свідчать про його глибоке переконання у перемозі нашого народу над німецько-фашистською Німеччиною. Автор щоденника вказує на посилення партизанського руху після розгрому німецько-фашистських військ під Москвою у грудні 1941 р. В щоденнику є цікаві відомості про бойові партизанські дії і про кількісне зростання загону.

Партизанський рух в окупованих районах України дедалі посилювався. Весною 1942 р. в багатьох селах Чернігівщини господарями були партизани. «Понад чотири місяці в Холминському і Корюківському районах була Радянська влада,—записує М. Попудренко.—З багатьох питань ми проводили збори колгоспників, проводили сесії районних і сільських Рад депутатів трудящих, всюди майоріли червоні прапори, висіли портрети вождів...» (стор. 70). В кінці книги вміщено 54 радіограми, надіслані М. М. Попудренком до ЦК КП(б)У та Українського штабу партизанського руху про дії з'єднання партизанських загонів Чернігівської області, а також покажчик імен, що згадуються у щоденнику.

На жаль, щоденники Руднева та Попудренка, які є дуже цінним історичним джерелом для вивчення партизанського руху, до цього часу ще не опубліковані російською мовою. До щоденників можна віднести також і спогади М. Глідера «С киноаппаратом в тылу врага». В них значну частину займають записи з щоденника, що висвітлюють дії і життя партизанів з'єднань Ковпака і Федорова.

Спогади, автори яких правдиво відображають героїчну боротьбу народних месників-партизанів проти німецько-фашистських загарбників, мають велике науково-пізнавальне і виховне значення. Двічі Герой Радянського Союзу О. Ф. Федоров підкреслює велике значення мемуарів як історичного джерела, а також для виховання нашого молодого покоління. У вступі до щоденника Героя Радянського Союзу М. М. Попудренка він пише: «Щоденник М. М. Попудренка матиме велике виховне значення для нашої радянської молоді, для наших агітаторів і пропагандистів, для дослідників історії Великої Вітчизняної війни радянського народу». В передмові до спогадів Глідера «С киноаппаратом в тылу врага» С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров відзначають, що Глідер відобразив у книзі правду (стор. 4).

У вступі до книги «Сильные духом» її автор, командир партизанського з'єднання Герой Радянського Союзу Д. Медведєв записав: «Як в книзі «Это было под Ровно», так і тепер... нема вимислу. Мені не прийшлося до нього вдаватися, бо життя, прожите загоном, таке багате і різноманітне, що воно — яскравіше за фантазію» (стор. 3).

В книзі двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака «Від Путивля до Карпат» відображена боротьба Сумського з'єднання партизанів, організатором і командиром якого був автор книги. У цих спогадах висвітлено період підготовки і організації партизанського загону Путивльського району в Спашчанському лісі, біля Путивля. Вся книга проянята ідеєю про роль Комуністичної партії в організації і керівництві партизанським рухом, ідеєю про дружбу і тісні зв'язки партизанів з трудящими окупованих областей Російської Федерації, Білорусії, а також Польщі і Чехословаччини. Спогади показують боротьбу партизанів і місцевих жителів проти мерзенних загарбників — українсько-німецьких націоналістів та інших ворогів радянського народу, які зрадили своїй Батьківщині і служили гітлерівцям. У книзі показано, як в ході боротьби зростали й зміцнювались партизанські загоны, як набували бойового досвіду і загартовувались командири, партизани, як вони виконували бойові завдання партії, уряду і Головного командування. Ковпак розповідає про рейди партизанів з Хімельських лісів у Сумську область, їхнє життя в Брянських лісах, героїчні рейди на Правобережжя України і, нарешті, про Карпатський рейд — один з найбільш героїчних партизанських рейдів за всю війну. Карпатський рейд, пише С. Ковпак, був високо оцінений Комуністичною партією і її керівниками. «Велика земля» знала про наше тяжке становище. Ми одержали радіограму від Микити Сергійовича Хрущова, в якій він дякував нам за успішне виконання бойового завдання Батьківщини, обіцяв допомогу» (стор. 174).

У спогадах підведено підсумок двадцятишестимісячній боротьбі з'єднання сумських партизанів: «Пройдено з боями 10 тисяч кілометрів по 18 областях України, Росії, Білорусії, винищено 18 тисяч фашистів, пущено під укіс 62 залізничні ешелони, висаджено в повітря 256 мостів, знищено 96 складів з продовольством, обмундированням і боєприпасами, 2 нафтопромисли, понад 50 тисяч тонн нафти, понад 200 кіло-

етрів телеграфних і телефонних проводів, 50 вузлів зв'язку, до 500 автомашин, 20 танків і броньовиків» (стор. 179—180).

Про бойові дії ковпаківців написано ще кілька спогадів колишніх командирів рядових партизанів цього з'єднання: Г. Базими, П. Вершигори, П. Воронька, М. Анросова, М. Шоліна, Д. Бакрадзе, Л. Коробова.

Дуже цінним історичним джерелом є спогади колишнього першого секретаря Чернігівського обкому партії О. Ф. Федорова «Подпольный обком действует» у трьох книгах. Автор приділяє багато уваги питанням підпільної роботи обкому і райкомів комуністичної партії на Чернігівщині та показу початкового періоду партизанського руху в області. Спогади містять багато відомостей про життя населення окупованої ітлерівцями території та про діяльність комуністів-підпільників, комсомольців, осередків і груп опору, показано, як у тяжких умовах окупації починали свою діяльність підпільний обком партії, обласний штаб керівництва партизанським рухом та підпільні райкоми Чернігівщини, як здійснювалось партійне керівництво партизанським рухом.

Федоров описує героїчну боротьбу радянських патріотів проти німецько-фашистських загарбників, їх ненависть до ворогів народу та безмежну відданість Комуністичній партії і Радянській владі. «Я впевнився на життєвих прикладах, що народ винятково тяжких умовах ворожої окупації, як і раніше, бачить у комуністах своїх єрівників»,— пише О. Федоров (стор. 151). Підпільний обком і командування партизанського з'єднання завжди боролися за зміцнення партизанської дисципліни, проти охлябаності, безвідповідальності, за те, щоб кожний член Комуністичної партії у своєму був зразком. «Комуніст—скрізь комуніст,— пише Федоров.— Ні в лісі, ні в ідпільлі, ні в компанії друзів, ні в сім'ї—словом, ніде комуніст не має права розбездуватись, не має права забувати Статут партії і завжди, за всяких обставин повинен бути комуністом» (стор. 188). У спогадах підкреслюється роль Комуністичної партії і Радянського уряду, Верховного Головнокомандування, Центрального штабу партизанського руху, а також Українського штабу партизанського руху в керівництві діями партизанів.

Федоров використав листи колишніх партизанів на Велику землю. Одним з таких листів є лист Героя Радянського Союзу, підричника-партизана В. Павлова до матері в Москву. Павлов дає високу оцінку діяльності мужніх і хоробрих партизанів-підричників В. Клокова і Г. Балицького та інших бійців. Він описує партизанське життя і показує, як у процесі бойових дій загартовувались партизани.

Цікавим і цінним історичним джерелом є також доданий до спогадів «Щоденник бойових дій обласного загону імені Сталіна з'єднання партизанських загонів під командуванням двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова» за період з кінця липня по листопад 1942 р. (стор. 372—383). Дві книги спогадів Федорова присвячено діяльності комуністів-підпільників і партизанів на Чернігівщині. У третій книзі висвітлюється рейд партизанського з'єднання на Правобережну Україну і бойова діяльність загонів у районі Ковельського залізничного вузла.

Партизанській діяльності з'єднання О. Федорова присвячено також спогади А. Шеремета «В партизанських загонах», Т. Гнедаша «З партизанами Федорова». Гадеться про дії цього з'єднання і в іншій мемуарній літературі.

Досить ґрунтовно і детально відбито діяльність партизанського з'єднання Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова в його книзі «За линией фронта». З'єднання Сабурова діяло у південному масиві Брянських лісів. Потім за наказом Центрального штабу партизанського руху з'єднання здійснило рейд на Правобережну Україну. Про бойову діяльність партизанського з'єднання Сабурова ще в 1946 р. було видано книгу А. Шияна «Партизанський край».

Цікавими є також спогади Героя Радянського Союзу командира партизанського загону, що оперував у районі м. Ровно, Д. Медведєва. В своїх книгах він висвітлює бойові діла і життя свого партизанського загону, описує героїчні подвиги славного озвідника Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова та інших партизанів. На прикладах бойових дій проти німецьких загарбників групи іспанських патріотів, що перебували в нашій країні, автор спогадів показує, як у процесі боротьби зростала й іцніла дружба народів. Згодом члени цієї групи добровільно вступили до партизанського загону Медведєва. Іспанські друзі разом з радянськими партизанами боролися за визволення нашої Батьківщини від гітлерівців. Про боротьбу партизанів загону Медведєва та про їхнє бойове життя розповідає і лікар-партизан А. Цессарський своїй книзі «Записки партизанского врача».

Книга генерал-майора В. Бегми «Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині» присвячена бойовій діяльності партизанського з'єднання, яке очолював сам автор книги. В ній висвітлено жакливі умови життя трудящих і військовополонених а Ровенщині під час німецько-фашистської окупації. В. А. Бегма—колишній секретар підпільного Ровенського обкому партії—показує роль обкому партії в організації і керівництві партизанським рухом в області. Партизанському рухові і більшови-

цькому підпіллю в Ровенській області присвячена монографія Л. Є. Кизи³, колишнього комісара партизанського з'єднання області.

Книга журналіста Г. Бескромного «Лесная правда» значною мірою доповнює спогади В. Бегми про це партизанське з'єднання. Г. Бескромний був редактором партизанської газети «Червоний прапор» — органу Ровенського підпільного обкому партії і партизанського з'єднання. У своїх спогадах він подає цінний матеріал про масово-політичну роботу партизанів як у з'єднанні, так і серед жителів Ровенщини. В цьому велика роль належала і партизанській газеті, яка систематично публікувала зведення Радянського Інформбюро та інші матеріали з центральної преси. У книзі вміщено цікавий документ, який тоді був опублікований у газеті і розповсюджувався серед населення, — звернення депутата Верховної Ради СРСР В. А. Бегми до всіх виборців Ровенщини. Звернення викриває звірства фашистів, розвінчує їхній так званий «новий порядок» і закликає населення області боротися проти своїх гнобителів — німецьких окупантів.

Книга І. Вергасова «В горах Таврії» займає помітне місце серед мемуарної літератури, що висвітлює партизанський рух. Автор спогадів був активним учасником партизанської боротьби проти гітлерівців у Криму, командував Алупкинським винищувальним батальйоном, був командиром партизанського загону і начальником штабу партизанського району. І. Вергасов — безпосередній свідок і учасник подвигів кримських партизанів — розкриває високі моральні якості, патріотизм радянських людей, вихованих Комуністичною партією, які боролися в Криму в надзвичайно тяжких умовах. «Комуністи завжди подавали іншим партизанам приклад стійкості, мужності і героїзму...», — відзначає автор спогадів (стор. 140).

У спогадах вміщено дані про результати бойових дій партизанів у третьому, четвертому і п'ятому партизанських районах Криму. Про діяльність кримських партизанів розповідається також у книгах «Партизанськими тропами» Є. Степанова та «Партизаны» С. Становського. Діяльність підпільників Криму та їх зв'язки з партизанами висвітлено в спогадах старого більшовика І. Козлова «В крымском подполье». Про партизанську боротьбу в Криму написала також монографію колишня партизанка К. М. Шамко⁴.

Книгу «Герої партизанської боротьби на Україні» (збірник нарисів) ми також відносимо до мемуарної літератури. В цій книзі значну частину нарисів написали колишні партизани. Так, нариси про двічі Героя Радянського Союзу командира з'єднання Сумських партизанів С. А. Ковпака і про начальника штабу цього з'єднання Г. Базиму написав Я. Панін — активний учасник партизанського руху. Автором нарисів про Героїв Радянського Союзу В. Дружиніна, М. Попудренка, О. Єгорова, Г. Балицького, В. Павлова, П. Маркова, Ф. Кравченка, І. Цимбаліста, Д. Реута і Б. Калача є Герой Радянського Союзу В. Клоков — колишній командир диверсійної групи в партизанському з'єднанні О. Федорова. У збірнику «Партизанские были» вміщено записи, щоденники й спогади колишніх партизанів І. Вергасова, Г. Северського, Г. Базими, З. Богатиря, С. Ковпака, В. Павлова та ін. Книга «Советские партизаны» написана в монографічному плані. Але багато авторів статей, вміщених у цій книзі, були учасниками партизанської боротьби. Так, статтю «Україна в пламені народної війни» написали Л. Кизя і В. Клоков — активні учасники партизанського руху на Україні.

Мемуарна література про партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни є цінним і важливим джерелом для вивчення історії нашої Батьківщини цього періоду. Мемуари показують діяльність радянських людей, які під керівництвом Комуністичної партії активно боролися за свободу і незалежність своєї соціалістичної Батьківщини, проти німецько-фашистських окупантів і їхніх наймитів — українських буржуазних націоналістів та інших ворогів радянського народу. Радянські історики, вивчаючи період Великої Вітчизняної війни, повинні широко, з критичним аналізом використовувати це важливе джерело.

П. П. БИСТРЕНКО

«МІЖНАРОДНІ ЗОШИТИ РУХУ ОПОРУ»

У травні 1961 р. минає 10 років з дня заснування Міжнародної федерації борців Опору (ФІР). Спочатку до її складу входило 20 організацій, а нині — 40, вони об'єднують у своїх рядах мільйони борців Опору і жертв фашизму багатьох європейських

³ Л. Є. Кизя, Народні месники, 3 історії партизанського руху на Ровенщині, Львів, 1960.

⁴ Е. Н. Шамко, Партизанское движение в Крыму в 1941—1942 гг., Симферополь, 1959.

* «Internationale Hefte der Widerstandsbewegung», «Cahiers Internationaux de la Résistance».

країн. Протягом десятирічного існування Міжнародна федерація борців Опору багато зробила для вивчення історії антифашистського руху Опору європейських народів у роки другої світової війни.

У боротьбі за зміцнення солідарності і братерського співробітництва народів світу гострою зброєю в руках федерації є новий журнал «Міжнародні зошити руху Опору», створений у 1959 р. Журнал виходить у Відні трічі на рік німецькою і французькою мовами. Метою цього огляду є ознайомлення читачів із змістом чотирьох номерів цього журналу, які вийшли у 1959 та 1960 рр.

У першому номері «Зошитів» (листопад 1959 р.) вміщено матеріали з однієї великої проблеми: «Організація і методи вивчення руху Опору». Відомий прогресивний італійський історик Роберто Батталья у вступній статті відзначає, що основним завданням журналу є висвітлення антифашистського руху Опору в роки другої світової війни, а також методи вивчення історії Опору в різних країнах. Далі йде добірка «Дослідження про рух Опору», яка об'єднує статті радянських, польських, австрійських та югославських істориків.

Співробітник Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков у статті «Історія руху Опору народів Радянського Союзу проти гітлерівських агресорів» висвітлює стан дослідження героїчної боротьби радянського народу проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території Радянського Союзу, подає цінну інформацію про праці радянських істориків, які торкаються питань партизанської боротьби на окупованих фашистами землях СРСР. Автор статті спирається на характеристики методики вивчення антифашистського руху Опору в Радянському Союзі.

Польський історик Ян Завойський у статті «Дослідження про польський рух Опору» розглядає стан вивчення руху Опору в роки другої світової війни у Польщі. Поряд з оглядом вже опублікованих праць польських істориків з цих питань у статті подається перелік тих наукових установ, що займаються вивченням руху Опору в Польщі. Особливо цінним для читача в дослідженні Яна Завойського є характеристика і оцінка різних течій всередині польського руху Опору, співвідношення між окремими групами.

Деякі питання вивчення антифашистського руху Опору в Австрії висвітлюються у статті Франца Даніманна (Відень). Автор підкреслює надзвичайну актуальність вивчення руху Опору в роки другої світової війни для виховання молодого покоління.

Професор університету ім. Гумбольдта у Берліні Вальтер Бартель подає огляд публікацій, що появилися останнім часом у Німецькій Демократичній Республіці про фашистський терор, про рух Опору в Німеччині проти нацистського режиму. Вальтер Бартель дає високу оцінку результатам спільної праці колишніх активних борців антифашистського руху Опору з молодими науковими кадрами істориків і студентами у розробці питань боротьби німецьких трудящих проти гітлерівської тиранії.

Про вивчення історії визвольної боротьби народів Югославії розповідається у статті директора Югославського інституту історії робітничого руху Едіба Гасаналіча. Автор дає характеристику науковим працям, що вже вийшли в Югославії, а також аналізує ті, що підготовляються до виходу в світ.

У другій частині «Зошитів» — «Історичні повідомлення» — надрукована стаття французького історика Жана Югонно. «Боротьба за важку воду і роль Жюліо Кюрі», в якій видатний французький учений показаний стійким і послідовним борцем проти фашизму й реакції. Тут же вміщено наукові повідомлення професора Еміля Терсена «Рух Опору в боротьбі за італійську єдність» та М. Рейфельдта, де подано хронологічний нарис подій у Данії, починаючи від 9 квітня 1940 р., коли Данія була окупована фашистськими військами. Заслугує на увагу повідомлення західнонімецького професора Вольфганга Абендрота, вміщене в інформаційній частині «Зошитів» про стан розробки питань руху Опору в Західній Німеччині. Буржуазні західнонімецькі історики твердять, нібито організатори замаху на Гітлера 20 липня 1944 р. були єдиними «борцями» руху Опору проти фашизму, і зовсім ігнорують німецьких борців антифашистського внутрішнього фронту, німецьких комуністів, які віддали своє життя в ім'я врятування Німеччини від фашистської чуми. Антифашистська діяльність німецьких патріотів зображається ними як «зрада батьківщини». Вольфганг Абендрот виступає проти такого фальсифікування руху Опору в Німеччині.

Більшу частину другого номера «Міжнародних зошитів руху опору» (березень 1960 р.) займають матеріали міжнародної конференції, що відбулася 20—23 листопада 1959 р. у Флоренції з ініціативи Міжнародної федерації борців Опору. Програмною темою конференції була тема «Рух Опору і молоде покоління».

Коротку інформацію про цю конференцію дав у № 2 «Українського історичного журналу» за 1960 р. Учасник цієї конференції член редколегії «Міжнародних зошитів руху Опору», колишній активний діяч партизанського руху на Україні і в Чехословаччині Герой Радянського Союзу В. І. Клоков. До складу радянської делегації на конференції входили: співробітник Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС доктор історичних наук професор Б. С. Тельпуховський, міністр освіти Латвійської РСР

Білліс Самсон і старший науковий співробітник Інституту Історії АН УРСР кандидат історичних наук В. І. Клоков.

В історичній частині надрукована стаття члена польської комісії по розслідуванню гітлерівських злочинів С. Датнера про військовий терористичний апарат, створений німецькими окупантами для придушення антифашистської боротьби у Польщі.

Дві третини третього номера «Міжнародних зошитів руху Опору» (липень 1960 р.) присвячено висвітленню ролі концентраційних таборів фашистської Німеччини в роки другої світової війни. Німецькі історики Хайнц Шуманн і Хайнц Кюніх у статті «Роль і значення концентраційних таборів для нацистського режиму» показують, що виникнення концтаборів у гітлерівській Німеччині було закономірним явищем, що табори були невід'ємною складовою частиною фашистського терористичного ладу. Спочатку їх завдання полягало у тому, щоб ізолювати, а потім фізично знищити противників диктатури Гітлера, поширити в Німеччині психоз невпевненості й страху та зламати опір народних мас проти фашистської політики гноблення і загарбання чужих земель. З початком війни і загарбанням гітлерівськими окупантами чужих територій концентраційні табори стали в руках німецьких фашистів засобом для немилосердного гноблення інших народів і звірячої розправи над ними.

Польський професор Анджей Камінський у своїй статті характеризує фашистські концентраційні табори як соціальне й економічне явище, що було викликане до життя фашистською диктаторською системою з метою знищувати й уярмлювати трудящі маси як всередині Німеччини, так і в інших країнах, окупованих фашистськими військами.

У статтях «Рух Опору в концентраційному таборі Освенцім» Казімежа Смоленена, «Повстання в концтаборі Бухенвальд» Роберта Зіверта, «В'язниця Маутгаузен» Франца Даніманна, «Концентраційний табір Нойенгамме» Ганса Шварца, «Жіночий концентраційний табір Равенсбрюк» Ванди Кедржинської наводяться конкретні приклади героїчної боротьби представників різних народів проти гітлерівської тиранії. Боротьба за колючим дротом велася в найрізноманітніших формах: політична агітація, знищення гестапівських провокаторів, підготовка й організація втеч на волю, розробка і підготовка планів повстання тощо. Так, у концентраційному таборі Бухенвальд на кінець березня 1945 р. було організовано 178 нелегальних бойових груп, які охоплювали 850 в'язнів, з них 19 груп складалися з радянських військово-полонених, 37 груп — з радянських політичних в'язнів, 21 група — з чехів і словаків, 16 груп — з югославів, 22 групи — з французів, 9 груп — з поляків, 30 груп — з німців, австрійців і голландців. Коли 11 квітня 1945 р. інтернаціональний таборний комітет видав наказ про штурм, озброєні члени бойових груп стали на чолі в'язнів, які піднялися на боротьбу. В результаті збройного повстання в концтаборі Бухенвальд 21 тис. в'язнів вийшла на волю.

В другій частині «Зошитів» опублікована цікава стаття професора Роберто Батталія «Італійський рух Опору. Від мемуарної літератури до історичних досліджень», в якій подається аналіз опублікованих праць про рух Опору в Італії. В кінці журналу наводиться повідомлення професора Б. С. Тельпуховського про підготовку радянськими істориками видання шеститомної праці «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941—1945 рр.», а також бібліографічний покажчик праць про концентраційні табори, що появились у післявоєнні роки в Німеччині, Італії, Австрії та інших країнах.

Надзвичайно цікавим є четвертий номер «Міжнародних зошитів руху Опору» (листопад 1960 р.), чотири п'ятих обсягу якого присвячено висвітленню важливої теми про участь іноземців у антифашистському рухові Опору в окремих європейських країнах. Французькі історики Жан Югонно і Гастон Ларош у статті «Іноземці у французькому рухові Опору» підкреслюють інтернаціональний характер боротьби проти фашизму в роки другої світової війни як у Франції, так і в інших європейських країнах. Автори відзначають той факт, що після Сталінградської битви, яка була поворотним пунктом у ході другої світової війни «фронт боротьби був всюди», «французьких патріотів єднали братерські узи з радянськими патріотами так само, як вони були зв'язані і з бельгійськими, голландськими та італійськими патріотами, а також з товаришами з Югославії, Греції або Німеччини, які теж боролися». Більш докладно автори спиняються на висвітленні участі іспанців, італійців та поляків у французькій антифашистській боротьбі.

Про участь німців у французькому рухові Опору розповідає в своїй статті історик з Німецької Демократичної Республіки Едіт Цорн. Стаття історика Тілли Шпігеля «Австрійці у французькому рухові Опору» висвітлює різноманітні форми боротьби австрійських патріотів проти гітлерівців на території Франції.

Польський історик Станіслав Окенцький у статті «Участь іноземців у польському рухові Опору» говорить про інтернаціональний характер антифашистської боротьби на території Польщі. Автор підкреслює особливу активність радянських партизанів, які почали співробітничати з польськими борцями Опору і партизанами ще у другій половині 1941 р. Після визволення України від окупантів на території Польщі діяло

понад 15 загонів і бригад українських партизанів, які налічували від 4 до 5 тис. чоловік. Далі автор спиняється на участі в антифашистській боротьбі у Польщі чехів, угорців, французів, німців та представників інших народів.

В статті «Інтернаціональний характер партизанського руху в Італії», з особливою повагою і любов'ю говориться про героїчну боротьбу представників радянського народу в Італії. В статті «Про участь угорців у європейській боротьбі Опору» йдеться про антифашистську боротьбу угорців у Франції, Бельгії, Данії, Югославії, Чехословаччині та на тимчасово окупованих територіях Радянського Союзу. Тільки у військах прославленого партизанського генерала С. А. Ковпака боролось понад 100 угорців, а командир цієї групи угорців Йозеф Тот, селянський юнак з провінції Дебрецен загинув смертю героя у волинських болотах.

Чехословацький історик Честмір Аморт у статті «Партизанський рух у Чехословаччині» подає періодизацію партизанської боротьби в Чехословаччині з весни 1939 р. по травень 1945 р. Автор підкреслює велику допомогу чехословацькому народові у боротьбі проти гітлерівців з боку радянських командирів О. С. Єгорова, П. Величка, В. І. Клокова, В. А. Квітінського, М. І. Шукаєва та інших.

Про участь іноземців у болгарському русі Опору розповідається у статті болгарського історика Нікифора Горненського. Величезний вклад в антифашистську боротьбу в Болгарії зробили радянські люди. Їх привезли в Болгарію німці як військовополонених. Болгарські антифашисти робили все для того, щоб визволити військовополонених і зв'язати їх з партизанами. Болгари брали також участь в антифашистській боротьбі у Бельгії, Італії, Франції, Чехословаччині, Югославії, Греції.

Прогресивний західнонімецький історик Вільгельм Герцог розповідає про тісне співробітництво таємної антифашистської організації «Братерське співробітництво військовополонених» (БСВ), яка була створена весною 1943 р. у таборі радянських офіцерів у Мюнхен-Перласі, з Антифашистським народним фронтом (АНФ) — таємною організацією внутрішнього опору, що поширювала свою діяльність з Мюнхена на всю південну Німеччину. Автор статті використав багато нових фактів про тісне співробітництво німецьких антифашистів з представниками інших націй, які перебували у фашистській неволі. Зокрема, наводиться лист москвички Н. Смирновій від 27 липня 1960 р. до Гільди Доренкамф у Німеччину. Остання разом з своїм чоловіком Гансом та іншими німцями-антифашистами допомогли Н. Смирновій втекти з гітлерівської неволі. За участь у русі Опору Ганс Доренкамф разом з 300 борцями Опору був заарештований 19 квітня 1945 р. в Ромбергпарку.

Про те, як німецька імперіалістична олігархія підкорила собі нацистську партію і державний апарат, розповідається у статті історика з НДР Клауса Дробіша «Оточення Гімmlера», яка надрукована в другій частині «Зошитів». Тут же вміщено статтю Вальтера Бартеля, в якій автор порушує комплекс питань про виховання молоді в дусі ненависті до фашизму, в дусі ідей руху Опору. «Цим самим, — пише Бартель, — ми дамо відповідь нашій молоді на її питання: як жити і що потрібно робити для того, щоб знову не прийшов фашизм, щоб Німеччина не стала знову ініціатором і ареною війни. Ми відповідаємо молоді: «Виконай заповіт тих, хто боровся за знищення в корені нацизму, тому що тільки там, де цей заповіт буде виконано, для молоді виникне перспектива життя, щастя і дружби з молоддю усього світу».

Отже, «Міжнародні зошити руху Опору» — важливе джерело для істориків, які досліджують антифашистський рух Опору в роки другої світової війни. «Зошити» покликані допомогти прогресивним силам світу у боротьбі проти відродження фашизму й мілітаризму в Західній Німеччині, відіграти велику роль у поширенні історичної правди про героїчну боротьбу європейських народів проти фашизму, про її інтернаціональний характер.

І. М. КУЛІНИЧ

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ РОБІТНИЧОГО РУХУ НА УКРАЇНІ В ПЕРІОД ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ

(60—90 роки XIX ст.)

Робітничий клас — найпередовіший і найреволюційніший клас суспільства. Основположники наукового комунізму К. Маркс і Ф. Енгельс вказали на пролетаріат як революційну силу, довели, що із зростанням капіталістичної промисловості на історичну арену виступає нова суспільна сила, новий клас, якому належить майбутнє, що боротьба пролетаріату проти буржуазії починається з його появою на світ. Класики марксизму-ленінізму неодноразово вказували на необхідність всебічного глибокого вивчення робітничого руху в конкретних історичних умовах, на всіх етапах економічного й політичного розвитку кожної країни. В. І. Ленін гостро засуджував тих, як «Іван безрідний», зневажав і не цинить революційних традицій робітничого класу Росії, він підкреслював при цьому, що «для свідомих робітників немає важливішого завдання,

як завдання *пізнати* рух свого класу, його суть, його цілі і завдання, його умови і практичні форми»⁵. У статті «Про національну гордість великоросів» В. І. Ленін висловив палке переконання у великій визвольній місії російського народу та його авангарду — робітничого класу.

З моменту свого виникнення робітничий клас Росії за порівняно короткий відрізок часу пройшов величезний історичний шлях і під керівництвом Комуністичної партії вписав немало яскравих сторінок у літопис великої боротьби за світле майбутнє, за побудову комуністичного суспільства. Пліч-о-пліч з російським робітничим класом за визволення з-під гніту самодержавства і капіталізму боровся робітничий клас України, який зростав і розвивався як його складова і невід'ємна частина.

Вивчення історії робітничого класу України та його революційної боротьби є важливим завданням радянської історичної науки. Актуальність розробки проблеми історії робітничого класу України визначається не лише її суто науковим значенням, а й великою політичною важливістю, особливо коли врахувати, що саме це питання намагалися всіляко перекутити запеклі вороги українського народу — буржуазні націоналісти. Всупереч фактам вони облудно твердили, нібито промисловість України штучно була насаджена російськими та іноземними капіталістами. Заперечуючи наявність української буржуазії і пролетаріату, вони намагались «довести», нібито на фабриках і заводах України працювали зайшли робітники, не українського походження. Цим самим українські буржуазні націоналісти силкувались заперечити роль і значення робітничого класу України в революційній боротьбі.

Українські радянські історики провели значну роботу по дослідженню історії робітничого класу України і його революційної боротьби, викрили й розгромили ворожу суть реакційних «теорій» українських буржуазних націоналістів. Необхідно, однак, підкреслити, що опубліковані праці далеко не вичерпують проблеми історії робітничого класу України. Нерозроблених тем, цікавих і важливих питань, які чекають своїх дослідників, ще дуже багато. В даній статті автор ставить завдання дати короткий огляд найголовніших друкованих і архівних джерел з історії робітничого руху на Україні у другій половині XIX ст. Говорячи про робітничий рух, звичайно, не можна обходити питання про становище робітників. Ці два питання дуже щільно пов'язані між собою.

Друковані джерела, які мають значну цінність для дослідження даної проблеми, можна розподілити на такі основні групи: 1) Звіти окружних і старших фабричних інспекторів, збірники статистичних відомостей по окремих губерніях України, матеріали з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії і пам'ятні книжки губерній України за відповідні роки; 2) Урядові акти про фабрично-заводське законодавство; 3) Документи та матеріали з історії окремих заводів; 4) Збірники документів про робітничий рух у Росії; 5) Періодична преса — журнали та газети; 6) Соціал-демократичні видання — доповіді, газети та листівки; 7) Спогади учасників соціал-демократичного руху на Україні.

До першої групи віднесено порівняно значну кількість документальних джерел, в яких, поряд з висвітленням інших важливих питань, є великий фактичний матеріал про становище робітників України в другій половині XIX ст. Серед них важливе місце займають «Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Харьковскаго округа д-ра В. В. Святловскаго» (СПБ, 1886 г.)⁶ та «Отчет за 1885 г. фабричного инспектора Киевскаго округа инженер-технолога И. О. Новицкаго» (СПБ, 1886 г.)⁷. Окружні фабричні інспектори, їх помічники і чиновники акцизного відомства (Харківський округ) протягом 1885 р. ознайомились з найбільш значними промисловими підприємствами та територіями округів, зокрема, в Харківському — з 1396 підприємствами, на яких працювало 30 913 робітників, та Київському — з 513 підприємствами, що охоплювали 26 428 робітників.

Формально приводом до огляду промислових підприємств, крім загального знайомства з їх станом, була перевірка виконання урядового закону від 1 червня 1882 р. «О малолетних, работающих на заводах, фабриках и мануфактурах», підпорядкованих наглядові фабричної інспекції. Але у звітах знаходимо багато цікавих даних, які висвітлюють становище робітників на промислових підприємствах України в середині 80-х років XIX ст. Так, у звітах при характеристиці умов праці й найму робітників підкреслена однобічність договорів, які укладались між підприємствами та робітниками. Аналізуючи дані про тривалість робочого дня, фабричні інспектори не обмежились загальними середніми цифрами, а зробили детальний перелік галузей промисловості, підприємств і конкретно показали, де скільки годин тривав робочий день, засвідчили, що на багатьох підприємствах робочий день тривав 14—17 і навіть 18 годин на добу.

⁵ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 350.

⁶ В ті роки до складу Харківського фабричного округу входили такі губернії України: Харківська, Катеринославська, Полтавська та Чернігівська.

⁷ З українських губерній до Київського фабричного округу тоді входили Київська, Подільська, Волинська і Херсонська.

Значне місце в цих документах займають питання заробітної плати, строки її видачі, форми й методів розрахунків з робітниками. Разом з цим наведено цікаві дані про розмір штрафів, приводи до них і методи їх стягнення. В цих же звітах дослідник знайде досить різноманітний матеріал про санітарні умови на різних фабриках і заводах, а також детальну характеристику житлово-побутових умов робітників. Хоч у документах не розкрито повної картини промислового травматизму на підприємствах, який, без сумніву, був великим лихом для робітників, але й з тих уривкових загальних даних і опису поодиноких фактів можна зробити певний висновок про стан і організацію техніки безпеки на фабриках і заводах. Досить цінний матеріал вміщено у звітах про загальні й професійні захворювання робітників та організацію медичної допомоги на фабриках і на заводах України.

Цінні дані має звіт старшого фабричного інспектора Катеринославської губернії С. Аксьонова за 1899 р., опублікований як стаття під назвою «Положение фабрично-заводской промышленности и рабочих в Екатеринославской губернии в 1899—1900 гг.»⁸. Важливість цього документа полягає в тому, що в ньому, на відміну від попередніх, розкрито становище нового загону робітників — робітників металургійної промисловості, тобто однієї з найважливіших промислових галузей на рубежі двох століть. Крім загальної характеристики промисловості в Катеринославській губернії, тут наведено багато цікавих фактів про рівень заробітної плати різних категорій робітників сталеплавильних, чавуноливарних, залізо- і трубопрокатних та машинобудівних заводів. З цього звіту дослідник може почерпнути досить важливі факти про умови праці металургів на різних заводах.

Важливе значення для вивчення становища робітників, зокрема шахтарів Донецького басейну, мають збірники статистичних відомостей, видані в середині 80-х років XIX ст. статистичним відділенням Катеринославської губернської земської управи⁹. В цих збірниках поряд з висвітленням стану сільського господарства і селянських промислів охарактеризовані майже всі вугільні підприємства, розташовані на території повітів. Дослідник знайде в них також дані про кількість робітників на шахтах і райони виходу їх на заробітки, умови праці й найму шахтарів, види найму — індивідуальний, артільний, підрядний, про строки роботи на шахтах і тривалість робочого дня у вугільній промисловості та ін.

Статистики детально описали різні форми, розміри й терміни видачі заробітної плати майже кожної професії шахтарів, розмір штрафів та приводи до них, зробили розрахунки обов'язкових грошових витрат робітників на купівлю продуктів харчування, придбання одягу, взуття та інструментів, навели відомості про продуктивні та інші крамниці при шахтах, у яких майже всі робітники були споконвічними боржниками. Значне місце в збірниках відведено опису житлово-побутових умов шахтарів, розкриттю характеру професійних захворювань шахтарів та стану медичного обслуговування їх. У збірнику про Бахмутський повіт вміщено також відомості про заробітну плату робітників та службовців, які працювали на залізничному транспорті. В збірниках наводяться дані про умови праці й життя шахтарів на окремих вугільних підприємствах. А це ставить великі вимоги перед дослідником, який мусить узагальнити всі ці дані й окремі факти.

Деякі відомості про становище робітників, зокрема промисловий травматизм і заробітну плату, можна знайти у виданнях Гірничого вченого комітету — «Сборника статистических сведений по горной части...» за відповідні роки, про нещасні випадки на металургійних заводах і шахтах — у щорічних «Сборниках статистических сведений о горнозаводской промышленности России...» Узагальнені дані про травматизм на шахтах та інших підприємствах гірничопромисловців Півдня Росії за 1893—1907 рр. наведені в окремому виданні «Статистика несчастных случаев с рабочими горной и горнозаводской промышленности Южной России за 1893—1907 гг.» (Харьков, 1909). Окремі дані, що характеризують становище робітників залізничного транспорту, вміщено в «Статистических сборниках Министерства путей сообщения». Тут друкуються відомості про середньорічну заробітну плату робітників і службовців окремих залізниць, служб і професій, дані про нещасні випадки на залізницях тощо. Проте, говорячи про різні статистичні матеріали, вміщені у названих збірниках, а також у цілому ряді інших, необхідно пам'ятати, що в царській Росії, особливо в другій половині XIX ст. статистичний облік був зовсім незадовільним. Це досить переконливо довів В. І. Ленін у праці «Розвиток капіталізму в Росії», присвятивши оглядові статистичних джерел спеціальний параграф «Наша фабрично-заводська статистика».

⁸ «Екатеринославская губерния, Памятная книжка и адрес-календарь 1903 года», вып. третий, Екатеринослав, 1903, стор. 127—164.

⁹ «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. первый (Ростовский уезд)», Екатеринослав, 1886; «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. второй (Бахмутский уезд)», Екатеринослав, 1886; «Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии, вып. третий (Славяно-сербский уезд)», Екатеринослав, 1886.

В праці «Деякі підсумки «землевпорядження» В. І. Ленін підкреслював, що «урядова статистика ведеться так погано і так необ'єктивно, що довіряти їй не можна»¹⁰.

До першої групи джерел відносимо також «Труды съездов горнопромышленников Юга России». Всього від 1874 р. до 1900 р. відбулося 25 чергових і 5 екстрених з'їздів. Усі матеріали їх опубліковані. В них, крім значної кількості фактичних даних про розвиток найголовніших галузей економіки Півдня Росії, зосереджено багато цінкових даних і про становище робітників. Слід назвати також «Памятные книжки...», які щорічно видавали губернські статистичні комітети. Фактично це матеріали, на основі яких писалися звіти губернаторів. Тут, крім загальної характеристики сільського господарства і промисловості, інколи вміщувалися матеріали про становище робітників на промислових підприємствах, зокрема про заробітну плату, житлово-побутові умови, жіночу й дитячу працю та медичне обслуговування робітників.

До другої групи друкованих джерел віднесено збірники документів та спогади історії заводів¹¹. Слід відзначити, що дуже мало написано історій окремих підприємств — фабрик та заводів, а наявні праці, без сумніву, становлять значну цінність для вивчення становища робітників і страйкового руху.

Одним з джерел для вивчення становища робітників є урядове фабрично-заводське законодавство, тобто втручання царського самодержавства у фабрично-заводське життя, викликане, за висловом К. Маркса, в результаті «постійного натиску з боку робітників»¹². Не лише тексти законів, а й матеріали різних комісій по підготовці проектів законів по робітничому питанню містять важливий конкретний матеріал про економічні і політичні причини, що змушували самодержавство йти на певні поступки.

Велику цінність для дослідження історії робітничого руху на Україні становлять друковані джерела четвертої групи. До них належать збірники з історії робітничого руху в Росії, публікації в періодичних виданнях документів про страйки робітників та статистичні відомості про робітничий рух¹³. У збірниках вміщені також документи і хронікальні описи окремих фактів про робітничий рух на Україні.

Найбільш змістовними є збірники документів під редакцією Г. М. Панкратовой, які охоплюють значний період і відрізняються порівняно більшою повнотою документальних матеріалів. У перших частинах другого і третього томів документів вміщені вступні статті редактора, в яких розкривається важливість проблеми. Особливу цінність для вивчення становища робітників і страйкової боротьби на Україні становлять відомлення губернаторів, повітових справників, начальників жандармських управлінь та інших царських чиновників про виступи робітників проти жорстокої капіталістичної експлуатації. Спільним недоліком усіх цих публікацій є те, що в них вміщені лише ті документи про робітничий рух, які зберігаються в центральних архівах Москви та Ленінграда і зовсім не використані матеріали периферійних архівів. Хоч цілком очевидно, що без використання фондів місцевих архівів не може бути й мови про всебічне й глибоке дослідження історії робітничого руху в нашій країні.

Окремо слід згадати на питанні про кількість страйків і число страйкарів на Україні в 1895—1899 рр., показаних у статистичних таблицях, складених В. Варзаром¹⁴. Як видно з офіціальних даних, на Україні в ті роки відбулося всього 65 страйків, у яких брали участь 6017 робітників. Однак докладне вивчення архівних джерел дає підставу з певністю сказати, що приведені дані як про кількість страйків, так і число їх учасників, взагалі дуже занижені. На це необхідно зважати авторам праць, які беззастережно користуються таблицями В. Варзара.

¹⁰ В. І. Ленін, Твори, т. 18, стор. 519.

¹¹ «Історія заводу імені Січневого повстання в Одесі, Збірка документів, 1876—1920 рр.», Одеса, 1932; «Історія фабрик і заводів, Старая Юзовка, 1869—1905», М., 1937; «Історія Краматорського заводу», Харьков, 1938; «Завод імені Дзержинського. 1889—1939. Пятьдесят лет», Днепродзержинск, 1939; «Історія родного заводу, Очерки прошлого и настоящего ордена Ленина Днепропетровского трубопрокатного завода им. Ленина», Днепропетровск, 1957.

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. 16, стор. 152.

¹³ Серед них слід назвати такі: «Стачки 1881—1895 гг., Сборник документов», подготовлен к печати Ф. Г. Матасовой, М., 1930; Э. А. Корольчук, Рабочее движение семидесятых годов, Сборник архивных документов с вводной статьей и дополнениями по литературе, М., 1934; «Рабочее движение в России в XIX веке, Сборники документов и материалов», под редакцией А. М. Панкратовой, т. II, ч. 1, 2 (1861—1884); т. III, ч. 1, 2 (1885—1894), М., 1950—1952; «Статистические сведения о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг.», Составил по поручению отдела промышленности фабричный ревизор В. Е. Варзар, СПб, 1906.

¹⁴ «Министерство торговли и промышленности, Отдел промышленности, Статистические таблицы о стачках рабочих на фабриках и заводах за десятилетие 1895—1904 гг.», Составил по поручению отдела промышленности фабричный ревизор В. Е. Варзар, СПб, 1905, Приложение, Таблица 1-я, стор. 2—3 (вибірка).

До п'ятої групи друкованих джерел, що мають певне значення для вивчення становища робітників і страйкового руху на Україні, віднесено періодичну пресу — журнали та газети, які виходили у другій половині XIX ст. Фактичний матеріал про становище робітників міститься у таких журналах: «Горный журнал» (з 1825 р.), «Вестник Европы» (з 1866 р.), «Северный вестник» (з 1878 р.), «Юридический вестник» (з 1867 р.), «Русская старина» (з 1870 р.), «Железнодорожное дело» (з 1882 р.), «Южно-русский горный листок» (з 1880 р.), «Известия горных инженеров» (з 1892 р.), «Община» (1878 р.), «Вперед» (з 1873 р.), «Мир божий» (з 1892 р.), «Вестник фабричного законодательства и профессиональной гигиены» (з 1905 р.) і «Врач» (з 1880 р.). У цих журналах надруковані статті, які деякою мірою характеризують становище робітників і тому становлять певний інтерес для дослідників. У нелегальних журналах «Вперед» і «Община», які виходили за кордоном, приведено кілька фактів про страйки робітників.

Найрізноманітній за змістом матеріал про становище робітників і окремі факти про страйковий рух вміщено на сторінках тогочасних газет. Серед них перш за все потрібно назвати офіційні газети «Губернские ведомости», в яких у «часті неофіційної» опубліковано багато різних статей та кореспонденцій, що висвітлюють становище робітників на окремих підприємствах. Про умови праці, заробітну плату, промисловий травматизм, медичне обслуговування робітників, а також про окремі страйки на підприємствах писали й інші газети, які виходили в різний час у Росії та на Україні. Говорячи про висвітлення становища робітників і страйкової боротьби на сторінках журналів та газет, необхідно мати на увазі, що в них не пропонувались радикальні зміни в робітничому питанні. Критикуючи окремі болячки капіталізму, буржуазна преса все любила для того, щоб відвернути робітників від організованої боротьби проти капіталістів і самодержавства.

Важливе значення для вивчення питання про поширення марксизму і виникнення соціал-демократичних гуртків і організацій на Україні мають друковані джерела наступної групи, до яких відносно опубліковані звіти та доповіді місцевих соціал-демократів соціал-демократичні видання — газети та листівки. Із звітів можна назвати дві опубліковані в 1900 р. у Женеві брошури: «Рабочее движение в Екатеринославе» і «Рабочее движение в Харькове». Рукописи цих брошур були надіслані Катеринославським і Харківським комітетами РСДРП російським соціал-демократам у Женеву як звіти і матеріали про їх діяльність для доповіді про робітничий рух у Росії Міжнародному соціалістичному конгресові в Парижі у 1900 р.

У звіті катеринославських соціал-демократів говориться, що будівництво великих промислових підприємств сприяло зосередженню великої кількості робітників, які «стигаються з великим капіталом, втрачають свою затурканість і духовну убогість, в якій х тримало село, поступово проймаються спільними інтересами робітничого класу і поєднують ряди пролетаріату, який бореться» (стор. 1). У звіті дається стисла характеристика розвитку соціал-демократичного руху в Катеринославі, починаючи з 1895 р., ідкреслюється вплив агітації і пропаганди соціал-демократів на згуртованість робітників у боротьбі з капіталістами, на виникнення робітничих гуртків на великих заводах ремісничих підприємствах, на організацію кас боротьби. В цьому документі наведено багато конкретних прикладів виступів робітників Катеринославської губернії проти сорстокої капіталістичної експлуатації. В додатку до звіту вміщена коротка хроніка обітничого руху в губернії.

Харківські соціал-демократи у своєму звіті більше уваги приділили висвітленню розвитку суспільного руху, історії виникнення й характеристики перших соціал-демократичних і робітничих гуртків у Харкові та на його околицях. У звіті коротко розповідається про роботу соціал-демократів серед робітників на промислових підприємствах організацію робітничих гуртків, про поширення і вивчення марксистської літератури, про страйки робітників на підприємствах і залізниці, про відзначення Першого Травня харківськими пролетарями, розповідається також про репресивні заходи жандармерії адміністративних властей проти соціал-демократів та передових робітників.

З опублікованих звітів соціал-демократичних організацій необхідно також назвати «Доклад социал-демократического союза горнозаводских рабочих Юга России» і з'їздові РСДРП¹⁵. В доповіді союзу зроблено короткий огляд діяльності соціал-демократичних гуртків у Донбасі, а також наведено окремі факти про страйкову боротьбу на шахтах і заводах Донецького басейну в 90-х роках XIX ст.

Важливим джерелом вивчення діяльності соціал-демократичних гуртків і організацій, а також робітничого руху на Україні є газети та листівки, які видавали соціал-демократи. Першою соціал-демократичною газетою на Україні була газета «Вперед», що почала виходити 8 грудня 1896 р. в Києві. Видавали її члени соціал-демократичної групи «Рабочее дело» — прихильники широкої агітації серед робітників. З третього номера газета виходила як орган Київського «Союзу боротьби за визволення обітничого класу». Всього до 1900 р. вийшло десять номерів газети. Але після арешту

¹⁵ Див. «Доклады соц-демократических комитетов второму съезду РСДРП», 1.—Л., 1930, стор. 178—202.

соціал-демократів у березні 1898 р. газета потрапила до рук економістів і з п'ятого номера виходила як їх місцевий орган.

3 серпня 1897 р. в Києві виходив ще один друкований орган соціал-демократів — «Рабочая газета». Газети «Вперед» і «Рабочая газета» вміщували багато матеріалів про становище робітників на фабриках і заводах Києва та інших міст країни, розповідали про страйкову боротьбу робітників, публікували статті, в яких закликали соціал-демократів до об'єднання своїх сил, до боротьби проти царського самодержавства. В кінці 1897 — на початку 1898 рр. випустили три номери газети «Наше дело» соціал-демократи Миколаєва.

Важливе значення для вивчення діяльності соціал-демократичних організацій на Україні, їх агітаційної роботи і страйкової боротьби робітників мають соціал-демократичні листівки, які розповсюджувалися серед робітників та інших верств населення. Листівки і прокламації освітлювали кожний крок робітничого руху теорією наукового соціалізму, показували робітникам шлях і засоби боротьби. Найбільшу кількість листівок випустили київські соціал-демократи. Список листівок, виданих у Києві в 1896—1898 рр., публікувався в пресі ще в 20-х роках¹⁶, але найбільш повний їх список вийшов у світ лише недавно¹⁷. 12 листівок київських соціал-демократів опубліковані «Додатком» до праці П. Бистренка¹⁸.

Значну кількість листівок випустили катеринославські соціал-демократи, зокрема «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Текст 4 листівок і списки листівок було опубліковано у «Додатках» до праці І. Іванова-Потьомкіна¹⁹. Листівки випускали також соціал-демократи Одеси, Харкова, але кількість їх невелика. Вивчення змісту цих листівок допоможе краще розкрити питання про формування ідеології робітничого класу.

Діяльність соціал-демократичних гуртків і організацій на Україні в 90-х роках і поширення марксизму певною мірою знайшли відображення у спогадах учасників соціал-демократичного руху того періоду. Ці спогади ми відносимо до своєї групи друкованих джерел. В них зустрічаються окремі факти і про страйки робітників на промислових підприємствах України²⁰.

Закінчуючи огляд друкованих джерел, необхідно підкреслити, що вони, незважаючи на уривчатість, без сумніву, становлять значну цінність для дослідження проблеми. На жаль, у переважній своїй більшості ці джерела лише частково торкаються окремих сторін питання і не дають достатнього матеріалу для висвітлення проблеми в повному обсязі. Це змушує дослідників звернути особливу увагу на вивчення першоджерельних матеріалів, які зберігаються в численних фондах державних історичних архівів СРСР у Москві та Ленінграді, Центральному історичному архіві Української РСР у Києві, Харківському філіалі ЦДІА УРСР, державних архівах Катеринославської, Київської, Одеської, Хмельницької та інших областей УРСР. Деякі факти про страйкову боротьбу та становище робітників є також у Центральних державних архівах Жовтневої революції СРСР у Москві та УРСР в Харкові.

Документальні матеріали центральних та обласних архівів за характером свого походження і науковою цінністю досить різноманітні. Вони дають можливість не тільки більш повно, а й по-новому висвітлити цілий ряд питань, досі мало відомих або зовсім не вивчених. Щодо наявних архівних матеріалів, то, насамперед, необхідно назвати Центральный державный исторический архив УРСР у Києві. Тут у багатьох фондах,

¹⁶ В. Манилов, Очерк из истории социал-демократического движения в Киеве (80—90 гг.), журн. «Летопись революции», 1923, № 4, стор. 8—13.

¹⁷ І. М. Чудновська, Видання Київського Союзу боротьби за визволення робітничого класу, «Праці Київського історичного музею», Вип. I, К., 1958, стор. 87—89.

¹⁸ П. П. Бистренко, З історії поширення марксизму і створення перших соціал-демократичних організацій на Україні, К., 1958, стор. 126—153.

¹⁹ І. Іванов-Потьомкін, Катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», К., 1949, стор. 87—96.

²⁰ Серед більш загальних праць та окремих статей можна назвати такі: В. П. Разиц, Ю. Д. Мельников, На заре социал-демократического движения Украины, Харьков, 1930; И. Н. Мошинский (Юзеф Канарский), На путях к Первому съезду РСДРП, М., 1928; А. В. Луначарский, Великий переворот, ч. I, Петроград, 1919; Б. Л. Эйдельман, Первый съезд РСДРП, М.—Л., 1926; П. Л. Тучапский, Из пережитого. Десятилетие годы, Одесса, 1923; Л. Федорченко (Н. Чаров), Первые шаги социал-демократии в Киеве, журн. «Каторга и ссылка», 1926, № 6 (27). Значна частина названих праць присвячена в основному висвітленню соціал-демократичного руху й поширення марксистської літератури в Києві.

Про організацію робітничих гуртків і діяльність соціал-демократів у Катеринославі розповідають: «Воспоминания Ивана Васильевича Бабушкина», М., 1951; И. Лалаянц, У истоков большевизма, М., 1934; А. Винокуров, Воспоминания о партийной работе в Екатеринославе, журн. «Пролетарская революция», 1921, № 1; «История Екатеринославской социал-демократической организации, 1889—1903, Воспоминания,

зокрема у фондах Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора зберігається значний документальний матеріал про економічне становище робітників промислових підприємств і транспорту, про тривалість робочого дня, каторжні умови праці, злидарську заробітну плату, численні грабежі у вигляді штрафів і систематичних обрахунків, про важкі житлово-побутові умови, масове каліцтво і незадовільне медичне обслуговування робітників згаданих губерній. У матеріалах цього ж фонду зберігаються документи про страйкову боротьбу робітників на фабриках, заводах і залізничному транспорті Південно-Західного краю.

Картину важкого економічного становища робітників та їх боротьби проти експлуататорів доповнюють матеріали інших фондів архіву, зокрема, окружного фабричного інспектора Київського фабричного округу, старшого фабричного інспектора Київської губернії, судово-прокурорських органів, губернських правлінь, Миколаївського військового губернатора, фонди різних заводів та правлінь промислових підприємств та ін.

В обласних державних архівах, де збереглися відповідні матеріали, найбільш повноцінними й важливими для вивчення економічного становища і боротьби робітників є фонди губернаторів. У них зосереджені розпорядження центральних органів влади, видані з метою придушення страйкового руху і революційних робітничих організацій, листування губернаторів з урядовими установами, донесення й повідомлення повітових справників, чиновників для особливих доручень при губернаторах тощо.

З усіх місцевих архівів найбільш систематичний матеріал по даній темі зберігається у фонді Київського губернатора. З інших обласних архівів лише в Дніпропетровському (фонд губернатора) збереглося кілька справ за окремі роки кінця XIX ст., серед яких є важливі документи про революційну боротьбу робітників металургійних і машинобудівних заводів, а також шахтарів Донецького басейну. Ще менше матеріалів про революційну боротьбу робітників України збереглося в інших місцевих архівах. Що ж до висвітлення економічного становища робітників, то для цього матеріалів є чимало.

Серед архівних джерел особливе значення мають документи губернських жандармських управлінь та жандармських поліцейських управлінь залізничних відділень. Матеріали цих органів, за винятком Катеринославського та Чернігівського жандармських управлінь, зосереджені в Центральному державному історичному архіві УРСР.

Переважає більшість фондів жандармських управлінь містить документи про революційну діяльність окремих осіб і організацій, зокрема соціал-демократичних груп, гуртків і «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» на Україні. Ведучи боротьбу проти соціал-демократичних організацій, жандарми водночас жорстоко переслідували тих, хто розповсюджував марксистську літературу. У фондах жандармських управлінь, особливо Київському та Харківському, зберігається багато протоколів дізнань про вилучення революційної літератури. Чимало фактів про поширення праць класиків марксизму-ленінізму є серед матеріалів фонду прокурора Київської судової палати. Всі ці документи становлять великий інтерес для дослідників.

Аналізуючи архівні джерела, визначили причини, які утруднюють дослідження питання про робітничий рух на Україні. Необхідно підкреслити й те, що величезна кількість архівних документів, зокрема в Дніпропетровському, Одеському, Полтавському, Житомирському та інших обласних архівах знищена німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни.

Що ж до архівів союзного значення, то у вивченні даної теми особливої ваги набувають фонди Центрального державного історичного архіву СРСР у Москві. Тут у документах фонду III відділу, а також департаменту поліції є велика кількість жандармських донесень про страйковий рух робітників і діяльність соціал-демократів у Київській, Катеринославській, Херсонській та інших губерніях України.

У Центральному історичному архіві СРСР у Ленінграді документи про страйки на Україні частково знаходяться лише у фонді Міністерства шляхів сполучення. В численних же фондах інших відомств переважно висвітлюється розвиток промисловості і частково економічне становище робітників.

Закінчуючи огляд архівних джерел, слід підкреслити, що користування ними вимагає серйозної критичної оцінки. Дослідник завжди мусить пам'ятати, що вони складалися органами царської влади, які, звичайно, не шкодували сил для того, щоб очорнити робітників.

О. А. ПАРАСУНЬКО

документи, литературные и художественные материалы», Екатеринослав, 1923. Характеристика соціал-демократичних гуртків у Харкові дана в спогадах: И. В е д е н ь е в, В харьковских революционных кружках 1882—1889 гг., журн. «Летопись революции», 1923, № 5; В. П е р а з и ч, Ювеналий Метельников и Харьковский рабочий кружок, журн. «Летопись революции», 1923, № 3. Ці та інші джерела при певній критичній оцінці можуть бути використані дослідниками під час вивчення даної теми.

РЕЦЕНЗІЇ

ІСТОРІЯ СТОЛИЦІ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

«Історія Києва», Академія наук УРСР, Інститут історії, Редакційна колегія: В. О. Голобуцький, П. П. Гудзенко, О. К. Касименко (головний редактор), О. А. Парасунько, П. Т. Тронько, секретар редколегії І. С. Слабеев, Вид-во АН УРСР, т. I, К., 1959, 802 с. т. II, К., 1960, 946 с.

Протягом останніх років радянська історична наука збагатилася рядом великих колективних праць з історії міст нашої країни. Зараз завдання полягає в тому, щоб ці починання перетворилися у добру традицію. Створення історії міст — почесне завдання колективів науково-дослідних установ та викладачів вищих навчальних закладів.

Історія Києва була предметом дослідження ще в дореволюційній історіографії. Але жодна з тогочасних праць не дає цілісного, наукового висвітлення історії міста. Умови для написання справді наукової історії Києва створено в роки Радянської влади.

Виходом у світ другого тома колективної праці «Історія Києва» закінчено створення справді наукової історії орденоносної столиці Радянської України. В написанні двотомника взяли участь, крім згаданих вище членів редколегії, такі співробітники Інституту історії АН УРСР: П. П. Бистренко, М. Ю. Брайчевський, С. О. Кітарева, І. Т. Кулик, Д. І. Мишко, Н. С. Сидоренко, О. Б. Слуцький, Й. Т. Щербина, Ф. О. Ястребов, співробітник Інституту археології І. Г. Шовкопляс, співробітники Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР Л. М. Коваленко, О. І. Кудін, М. М. Ткаченко; Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР: Л. Б. Архимович, Р. П. Бернадська, В. Д. Довженко, Г. В. Журов, В. І. Касян, М. К. Йосипенко, Ю. Я. Турченко; викладачі Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка Ю. Я. Білан, І. А. Василенко, М. А. Варшавчик, А. О. Введенський, П. М. Овчаренко, М. П. Рудько, співробітники Інституту теорії та історії архітектури Академії будівництва і архітектури УРСР І. О. Ігнаткін.

Б. О. Крицький і працівники інших установ М. М. Лисенко, М. П. Ніжинський, І. П. Старовойтенко, П. Т. Тронько. Підбір ілюстративного матеріалу здійснено науковими співробітниками Інституту історії АН УРСР В. Г. Сарбеем та І. С. Слабеевим.

Участь великого колективу авторів у написанні праці не позначилася на внутрішній будові, обидва її томи сприймаються як цілісні монографії. Це заслуга і авторів і, особливо, редакційної колегії. Праця написана на основі вивчення широкого кола різноманітних друкованих та архівних джерел. Ілюстративний матеріал її також переважно документальний. Заслугує схвалення те, що історія міста подається на широкому фоні, в органічному зв'язку з тими соціально-економічними процесами, які відбувалися на Україні і в Росії в цілому.

Перший том присвячено висвітленню історії Києва від найдавніших днів до передмоги Лютневої буржуазно-демократичної революції, в ньому дається досить повна характеристика соціально-економічного життя міста з найдавніших часів його історії. Спираючись на досягнення радянської археології, автори спростовують поширену в буржуазній історичній літературі версію про цілковиту відсутність промисловості в древній Русі і доводять, що Київська Русь була порівняно економічно високорозвинутою державою. Ця теза підтверджується достатньою кількістю переконливих фактів. Тривалий період в історичній науці була поширеною думка про те, нібито у XII — на початку XIII ст. Київ занепав і його роль у соціально-економічному та культурному житті східнослов'янських земель звелася нанівець. Безперечно, розвиток феодалізму і відносин міжусобної боротьби, що почалася

уже в другій половині ХІ ст., а також вторгнення численних кочівників негативно позначились на Русі в цілому. Це послаблювало і середнє Подніпров'я з Києвом на чолі. Однак і тоді Київ лишався найбільшим містом, і його вплив на Русі був дуже великим. Не знищила міста й татаро-монгольська навала, хоч і завдала йому, як і багатьом містам і селам Русі, великих руйнувань. Назавжди загинули тоді численні пам'ятки архітектури. Та минув якийсь час, і Київ, як правильно говориться в книзі, зусиллями трудящих був піднятий з руїн. Українські землі в ХІV—ХVІ ст. шматували угорсько-польсько-литовські феодалі. Тоді ж розорення й смерть з півдня несли турецько-татарські феодалі, які неодноразово нападali і на Київ. Незважаючи на це, місто росло й розвивалось, лишалося найбільшим економічним і культурним центром України.

Під час визвольної війни 1648—1654 рр. Київ відіграв винятково велику роль у возз'єднанні України з Росією. Дальша історія міста в складі Російської держави повна яскравих свідчень дедалі міцніючих економічних і культурних зв'язків двох братніх народів. У книзі змістовно висвітлюється соціально-економічний розвиток, адміністративне управління і значення Києва в розвитку української культури в другій половині ХVІІ—ХVІІІ ст. Заснована в 1701 р. Київська академія відіграла видатну роль у підготовці освічених людей і сприяла дальшому зміцненню культур двох братніх народів — російського і українського. Возз'єднання Правобережної України з Росією, як справедливо підкреслюється у праці, було знаменною подією в історії Києва. З прикордонного міста Київ в 1797 р. перетворюється в центр новоствореної Київської губернії. Швидко збільшувалась площа міста. Населення його на початку 60-х років ХІХ ст. становило вже 68,4 тис. чоловік (т. 1, стор. 281). В середині ХІХ ст. було значно реконструйовано центральну частину міста, розпочалась забудова Хрещатика. Зростала промисловість і торгівля. Але місто лишалося невпорядкованим. Влітку на вулицях стояла курява, а восени і весною не можна було пройти через грязюку (т. 1, стор. 298).

Значне місце приділено висвітленню суспільно-політичного руху в Києві в першій половині ХІХ ст. Тоді Київ був не тільки адміністративним центром краю з численною армією царських чиновників, а й зосередженням передової молоді, в колі якої обговорювались найпекучіші питання дня. В місті відбувалися з'їзди «Південного товариства» декабристів і була схвалена республіканська програма («Руська правда») революційного перетворення політичного та суспільного устрою Росії. В Києві відбувалися зустрічі керівників «Південного» і «Північного» товариств декабристів. У стінах Київського університету, заснованого в 1834 р., виникла політична організація — «Кирило-Мефодіївське товариство» (1846 р.).

Цікаво написані сторінки книги, що сто-

суються доби капіталізму. Після реформи 1861 р. Київ стає містом з досить розвинутою фабрично-заводською промисловістю і значним зосередженням пролетаріату. Загальне економічне піднесення міста позначилось на його благоустрої (будівництво каналізації, електрифікація, водопостачання і т. д.), щоправда впорядковувались тільки центральні квартали, де жила буржуазія. В книзі правильно підкреслюється, що Київ був видатним центром революційної боротьби трудящих країни. Тут виникла одна з перших робітничих організацій Росії і вже в 70-х роках почали поширюватись ідеї марксизму. Під впливом ленінського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» виник «Київський Союз» (1897 р.). У книзі наводиться новий матеріал про розповсюдження ленінської «Искры» та про багатогранну революційну діяльність сім'ї Ульянових у Києві. Добре написані сторінки, де йдеться про революційні події 1905—1907 рр. та місце Києва у боротьбі народів Росії за свою соціальну й національну свободу в наступні роки.

Значну увагу автори книги приділили висвітленню ролі Києва як культурного і наукового центра. Кияни можуть пишатися тим, що саме в Києві було написано «Повість временных лет» — цей найвеличніший твір літописного жанру. Видатне творіння киянських зодчих ХІ ст. — златоглавий Софійський собор — і понині вражає майстерно виконаними фресками і мозаїкою. У міцному братерстві з кращими представниками великого російського та інших народів кияни внесли гідний вклад у розвиток української культури і науки. З Києвом пов'язані життя й творчість Т. Шевченка, Лесі Українки, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, П. Саксаганського, М. Старницького, М. Садовського, М. Лисенка, М. Пимоненка, Д. Граве, В. Хвойка, М. Довнар-Запольського та багатьох інших представників науки, літератури, музики, театрального та образотворчого мистецтва.

Другий том «Історії Києва» присвячено радянському періоду — від Великої Жовтневої соціалістичної революції до наших днів. Велика Жовтнева соціалістична революція, відкривши нову еру в історії людства, поклала початок новому періодові в історії Києва. Київ став столицею суверенної Української Радянської держави. Щоправда, в силу цілого ряду обставин столиця незабаром тимчасово була перенесена до Харкова. Але Київ лишався і далі одним з найважливіших економічних, політичних і культурних центрів.

Відкривається другий том «Історії Києва» висвітленням героїчної боротьби трудящих Києва за владу Рад. У книзі правильно вказується, що провідна роль у цій боротьбі належала робітникам «Арсеналу», заводів «Грете́ра і Криване́ка», «Південноросійського» та інших. На численних прикладах показано багатогранну діяльність партійної організації Києва, допомогу їй з боку вищих партійних центрів і особисто В. І. Леніна в

мобілізації сил на боротьбу за встановлення Радянської влади на Україні, зокрема в Києві, в розгромі внутрішньої контрреволюції та іноземної воєнної інтервенції в 1918—1920 рр. Добре показано роль видатних партійних і радянських працівників К. Ворошилова, Д. Мануїльського, С. Косіора, В. Затонського, А. Іванова, М. Щорса, Я. Гамарника, Ю. Коцюбинського, В. Примакова та ін. В книзі цікаво розповідається про формування в Києві інтернаціональних частин, які складались переважно з колишніх військвополонених: чехів, словаків, угорців, німців, югославів та ін., і про їх участь у громадянській війні.

Після переможного завершення громадянської війни і розгрому інтервентів у Києві, як і в усій країні, широко розгорнулось відновлення нормального життя. Необхідно було відбудувати промислові підприємства і міське комунальне господарство, налагодити постачання, влаштувати безпритульних дітей, організувати медичне обслуговування тощо. На кінець 1925 р. відбудовний період в основному закінчився. Київ зажив нормальним життям.

В роки соціалістичної індустріалізації і побудови соціалізму в Києві поряд з найстарішими підприємствами «Арсеналом», «Ленінською кузнею», «Більшовиком» та ін. було створено цілий ряд нових заводів і фабрик. Робітничий клас Києва включився у соціалістичне змагання, конкретними діями відповідаючи на заклик партії. Заспівувачами руху новаторів виробництва в Києві виступили робітники заводу «Арсенал» токар-комуніст Г. Я. Царик, формовник заводу «Більшовик» комсомолец А. Я. Гомулько та багато інших. Робітничий клас Києва подав велику допомогу селянству в перебудові господарства на соціалістичних засадах.

У 1934 р. столиця Радянської України з Харкова була перенесена до Києва, що мало велике народногосподарське і політичне значення. Місто почало зростати ще більш швидкими темпами. Постановою ЦВК УРСР (1937 р.) адміністративно воно було розділене на 8 районів. Зростало й розширювалось міське господарство. Напередодні Великої Вітчизняної війни загальна кількість промислових підприємств міста досягла 1200, з них понад 200 — великих. Київ став одним з визначних індустріальних центрів СРСР. Населення його становило близько мільйона чоловік.

Величезним випробуванням для Києва, як і для всієї нашої країни, була Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр. В присвяченому цим рокам в «Історії Києва» розділі яскраво й переконливо показано героїчну оборону міста в 1941 р., яка завдала німецько-фашистським військам дошкульного удару (було знищено понад 100 тис. гітлерівців і величезну кількість техніки), зірвала плани «блискавичної війни» та дала радянським військам можливість виграти час, відмобілізувати й розгорнути сили, а також створити необхідні умови для евакуації

промисловості і матеріальних ресурсів. Змістовно написані сторінки книги, де йдеться про боротьбу героїв-підпільників протягом 778 днів тимчасової окупації міста, зокрема про діяльність партійного підпілля.

6 листопада 1943 р. столиця Радянської України була визволена від німецько-фашистських окупантів. Фашисти завдали місту величезних руйнувань: перетворили в згарища 940 будинків державних та громадських установ і понад 6 тис. жилих будинків, висадили в повітря залізничні мости, всі електростанції, вивели з ладу водопровід і каналізацію, в руїнах лежав Хрещатик. Населення було позбавлене хліба, води, опалення, освітлення й транспортних засобів, понад 200 тис. киян залишились без житла. Вандали зруйнували й пограбували численні пам'ятки культури, серед них — університет, Успенський собор. Загальні збитки, заподіяні фашистами Києву, обчислювались у 10 млрд. крб.

Відразу після визволення почалася відбудова нормального економічного, політичного і культурного життя в місті. На великому фактичному матеріалі в книзі показується титанічна організаторська діяльність Комуністичної партії. Автори підкреслюють і конкретними фактами підтверджують, що допомогу Києву, як і всій Україні, подавали всі радянські народи і передусім російський народ. В результаті виняткового героїзму киян, широкої та всебічної допомоги трудящих Москви, Свердловська та інших міст країни Київ за післявоєнні роки, як це переконливо показано в книзі, був повністю відбудований і став значно красивішим і величнішим, ніж був до війни. Справжнім красуном став Хрещатик з його величними будинками та площами. Значно розширилась територія міста, а кількість населення його досягла 1,2 млн. чоловік. Для трудящих збудовані й будуються далі тисячі житлових будинків (Чоколівка, Дарниця, Нивки та ін.). Недавно став до ладу метрополітен. У Києві нині працюють першокласні машинобудівні заводи, підприємства, де виготовляють точні електроприлади і споруджують річкові та морські судна, заводи хімічної й легкої промисловості.

У розквіті Києва, нагородженого з нагоди 300-річчя возз'єднання України з Росією орденом Леніна, як у краплині води відбивається могутня хода Радянської держави по шляху до комунізму. Новий важливий період, що його переживає зараз наша країна, — період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства — знаменує собою новий етап в економічному і культурному розвитку столиці Радянської України. В книзі наведено цікаві матеріали про роботу на Україні вірного лєнінця — Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів товариша М. С. Хрушова, який довгий час (1938—1949 рр.) працював на Україні. Ще в довоєнні роки з ініціативи М. С. Хрушова у Києві було розпочато будівництво ряду важливих споруд, а після

війни за його вказівками здійснено забудову Хрещатика, провадиться реконструкція Брест-Литовського шосе, будівництво нових житлових масивів, метрополітену та багато ін.

Автори дають глибоку характеристику розвитку науки і культури, докладно аналізують стан народної освіти і вищої школи, науки і літератури, музики й театру, образотворчого мистецтва та кіно. Київ є містом трьох академій — Академії наук УРСР, Академії будівництва та архітектури УРСР, Української академії сільськогосподарських наук, — Державного університету ім. Т. Г. Шевченка, багатьох інститутів і технікумів. Нині лише в Академії наук працює 87 академіків, 121 член-кореспондент, сотні докторів і кандидатів наук. А в численних науково-дослідних і вищих навчальних закладах Києва працює близько 10 тис. науковців — майже стільки, скільки їх було в усій дореволюційній Росії. В Києві знаходяться керівні органи спілок письменників, журналістів, композиторів, художників, провідні театри і музичні колективи республіки.

Приємно відзначити, що як перший, так і другий томи «Історії Києва» добре оформлені. В них вміщено велику кількість і звичайних, і кольорових документальних фотознімків, портретів знатних киян, репродукцій з картин, скульптур і плакатів київських митців, а також спеціально виготов-

лені картини, що відображають забудову Києва і розвиток міського транспорту та культурно-побутових установ.

Однак слід вказати і на окремі недоліки «Історії Києва». На жаль, у книжці подекуди зустрічаються розходження в цифрах. Автори різних розділів, висвітлюючи те чи інше питання, не завжди і не в усьому дотримуються єдиної системи показників: в одному місці для характеристики індустріалізації міста дається, скажімо, питома вага промислових підприємств Києва в республіканському балансі, а в іншому — для характеристики того ж питання у наступний період — питома вага у загальносоюзному балансі. Це, зрозуміло, позбавляє читача можливості порівнювати дані. Недоліком є також те, що в книжці не завжди точно визначена пропорція між окремими розділами і всередині їх. Необхідно також відзначити, що авторам різних розділів не вдалося уникнути повторень, у книзі немає пояснень багатьох слів, географічних та топографічних назв, що утруднює сприймання окремих подій минулого.

В цілому «Історія Києва» є цінним і корисним дослідженням. Авторський колектив написав узагальнюючу книгу про багатовікову історію Києва. Її вихід у світ з задоволенням і радістю зустріли читачі.

Ю. О. КУРНОСОВ,
В. Т. ЧУНТУЛОВ

НЕЗАБУТНІ БУРЕМНІ РОКИ

Ю. Я. Белан, Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 году, Издательство Киевского государственного университета им. Т. Г. Шевченко, К., 1960, 330 с.

Вітчизняна війна трудящих України проти австро-німецьких інтервентів у 1918 р. яскравою сторінкою увійшла в історію боротьби українського народу за національну й соціальну незалежність. Ця тема давно привертає увагу істориків, викликає науковий і політичний інтерес, їй присвячено ряд документальних збірників, наукових праць, популярних статей. Більш повно, ніж це робилося досі, розробляє цю тему Ю. Я. Білан у виданій в 1960 р. монографії «Вітчизняна війна українського народу проти німецьких окупантів у 1918 році».

Автор широко використав рішення партійних з'їздів і конференцій, збірники документів і матеріалів, наукові статті, мемуарну літературу, дисертації, матеріали ряду центральних та місцевих архівів, дав змістовний критичний аналіз основної літератури по темі.

У вступі коротко характеризується економічне й політичне становище дореволюційної України, на конкретних фактах і цифрах показано, що на Україні, так само

як і в усій Росії, визріли об'єктивні і суб'єктивні передумови для перемоги пролетарської соціалістичної революції. Автор доводить, що перемога революції на Україні — результат закономірного розвитку історичного процесу, розкриває особливості боротьби за встановлення Радянської влади на Україні, підкреслює, що трудящим довелося вести жорстоку боротьбу не тільки проти сил Тимчасового уряду, а й проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, які становили єдиний табір сил контрреволюції.

Розгромлена трудящими України, буржуазно-націоналістична Центральна рада кинулась в обійми німецького імперіалізму, руками якого хотіла придушити революцію й відновити буржуазно-націоналістичну владу на Україні. Для австро-німецького імперіалізму це був слушний момент для здійснення своїх давніх загарбницьких планів на Сході. Автор викриває уряди Англії, Франції і США як головних організаторів і натхненників іноземної інтервенції, які за

допомогою німецьких багнетів мріяли перетворити Україну на плацдарм боротьби за повалення Радянської влади в Росії, а також зрадницьку роль у цьому українських буржуазних націоналістів. Спираючись на підтримку гайдамацьких банд Центральної ради, австро-німецькі полчища рушили на Україну. Над молодістю, ще не зміцнілою Українською Радянською Республікою нависла грізна небезпека.

Керований Комуністичною партією, радянський народ мобілізував усі сили для відсічі ворогові. По всій Україні почали швидко формуватися бойові загони. Австро-німецькі загарбники зустріли жорстокий опір, що дедалі зростав. Про ці події автор розповідає, використовуючи нові архівні матеріали, яскраво описує героїчні бої пролетаріату Харкова, Миколаєва, Херсона, Донбасу.

У третьому розділі — «Німецьке іго на Україні» — показано суть колоніального режиму грабежу, рабства, терору, розбою, встановленого австро-німецькими загарбниками, викрито мерзеньку зрадницьку роль Центральної ради, а пізніше — «гетьмана» Скоропадського, які віддали Україну на поталу іноземним загарбникам.

Розділ «Визвольна війна українського народу проти німецьких окупантів у період травень—жовтень 1918 р.» присвячено висвітленню організаторської діяльності Комуністичної партії по створенню більшовицького підпілля на Україні і керівництву через нього визвольною повстанською і партизанською боротьбою українського народу проти окупантів, показу повстанської боротьби у Звенигородському, Тарашанському, Сквирському і Канівському повітах. На новому фактичному матеріалі висвітлюється повстанська боротьба трудящих Поділля. Після Таганрозької партійної наради (квітень 1918 р.), підпільної Всеукраїнської партійної конференції (травень 1918 р.), пише автор, зріс зв'язок підпільних партійних організацій з масами, посилилась боротьба українського народу за своє визволення. Визначною подією, яка відіграла винятково важливу роль у дальшому розгортанні визвольної боротьби українського народу, був Перший з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України (липень 1918 р.), який прийняв ряд важливих рішень по організації визвольної боротьби трудящих, оформив створення Комуністичної партії (більшовиків) України.

Однією з яскравих сторінок боротьби робітничого класу України був Всеукраїнський залізничний страйк, який паралізував дії окупантів на всіх залізницях України і Криму. Книга дає нові цікаві факти з цього питання.

Виконуючи рішення II з'їзду КП(б)У, партійні організації ще більш енергійно розгорнули мобілізацію мас на боротьбу проти австро-німецьких інтервентів і внутрішньої контрреволюції. З всебічною допомогою великого російського народу і під керівництвом ЦК КП(б)У у вересні — жовтні 1918 р.

в районі нейтральної зони було сформовано дві українські повстанські дивізії, що відіграли важливу роль у завершенні визвольної боротьби українського народу. Автор, використовуючи нові матеріали, розкриває процес формування повстанської армії, а потім і регулярної Червоної Армії. Наприкінці листопада було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, що звернувся до трудящих мас з Маніфестом, в якому закликав до боротьби за відновлення влади трудящих, до вступу в ряди робітничо-селянської армії.

На нових матеріалах у монографії висвітлюється наступ українських повстанських дивізій і всебічна підтримка їх з боку трудящих. Перша дивізія наступала в напрямку на Київ, друга — на Харків. В результаті було визволено значну територію України.

Українські буржуазні націоналісти, побачивши крах окупаційного режиму, почали активну підготовку до захвату влади в свої руки. Автор викриває мерзеньку діяльність націоналістів, допомогу їм американського консула в Ризі Дженкінса, який прибув в Київ з місією і всіляко підтримував Петлюру і Винниченка у створенні буржуазно-націоналістичної Директорії.

Уряд Радянської України бачив неминучість тривалої жорстокої боротьби і 27 грудня 1918 р. ухвалив рішення про створення регулярної Червоної Армії. На конкретних прикладах показується процес формування Червоної Армії на Україні, яка будувалась на тих же принципах, що й Червона Армія Радянської Росії. В кінці січня 1919 р. було створено Народний комісаріат військових справ на чолі з М. І. Подвойським. На основі нового архівного матеріалу автор показує широкий розмах повстанської боротьби трудящих, керованих підпільними більшовицькими організаціями проти окупантів і буржуазно-націоналістичної Директорії, відображає відновлення Радянської влади на місцях, перші кроки радянського будівництва.

В цілому монографія заслуговує позитивної оцінки. Проте слід вказати і на її недоліки. Автор неповністю розкриває причини швидкого розвитку України наприкінці XIX—початку XX ст.

Необхідно було б детальніше показати підготовку німецьких імперіалістів до здійснення своїх агресивних намірів на Сході, в тому числі і загарбання України, повніше розкрити зрадницьку роль українських буржуазних націоналістів, які з початку XX ст. уже встановили тісні зв'язки з австро-німецькими імперіалістами і всіляко допомагали їм у здійсненні їх планів. На стор. 81 говориться про те, що на Україну австро-німецькі інтервенти направили 400—450-тисячне військо, і не підкреслюється, що спочатку інтервенти розраховували на легку перемогу, але, зустрівши рішучий опір трудящих мас України, змушені були для здійснення агресивних намірів значно збільшити чисельність своїх військ.

Автор розповідає, що багатьом комуністам було доручено формування червоногвардійських загонів для організації оборони країни (стор. 88), але не називає серед них В. Примакова, О. Сивцова, І. Кулика та ін. В мобілізації трудящих мас Радянської України на посилення відсічі інтервентам і буржуазно-націоналістичній контрреволюції велике значення мав II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся в березні 1918 р. у Катеринославі. Автор чомусь не розглядає роботи цього з'їзду, а лише згадує про нього на стор. 63.

Запеклі бої з австро-німецькими військами відбулися на далеких підступах до Катеринослава — в районах станцій Цвіткове, Бобринська, Цибулеве, Знам'янка, Олександрія та ін. Але про ці бої у книжці навіть не згадується, а тим часом саме вони дали можливість затримати вторгнення інтервентів у Катеринославі і евакуювати значну кількість цінностей, військові загопи і поранених. Нічого не говориться і про дії загонів під командуванням І. Єгорова та бронепоїзда А. Полупанова.

У створенні більшовицького підпілля і в цілому у визвольній боротьбі значну допомогу комуністам подавали члени Спілки соціалістичної робітничої молоді, особливо в Харкові, Одесі, Миколаєві та в Донбасі, але автор не розкриває їх ролі, лише згадує про них (стор. 107).

В книжці не показано допомогу великого російського народу трудящим України через Наркомнац, який очолював Й. В. Сталін. У березні 1918 р. було створено спеціально український відділ, який сприяв зміцненню дружби братніх народів, допомагав у розгортанні більшовицького підпілля на Ук-

раїні і в організації визвольної боротьби. Недостатньо висвітлюється у монографії діяльність інтернаціональних груп комуністів при ЦК ВКП(б), які допомагали в агітаційно-пропагандистській роботі на Україні серед солдатів окупаційної армії.

Розповідаючи про серпневе повстання на Україні, центром якого була Чернігівщина, автор нічого не говорить про помилкову діяльність «лівих» у КП(б)У. Великої шкоди завдав помилковий наказ «лівих» № 1 про всеукраїнське збройне повстання, для якого тоді ще не визріли умови і яке було жорстоко придушене окупантами. На цих питаннях автор не спиняється. Недостить повно висвітлює він визвольну боротьбу трудящих України на Волині, обходить питання боротьби проти окупантів у Криму.

В монографії є ряд неточностей. Так, на стор. 237 замість с. Верківка названо с. Вертиєвка, на стор. 289 с. Гречківка називається Гречковка, на стор. 182, 231 та ін. керівника тарашанців комуніста Баляса автор називає «Балясний», а на стор. 230 містечко Жашків — «Жажков». На стор. 228 автор пише, що з Харківської губернії в Київську перейшов загін повстанців чисельністю 1500 чоловік. Це невірно — загін перейшов не з Харківської, а з Херсонської губернії. Вживається ряд старих назв населених пунктів, вулиць тощо без зазначення нової назви.

Хоч монографія і не позбавлена недоліків, вона є цінним дослідженням, в ній широко висвітлено один з найважливіших періодів в історії українського народу.

Т. Д. БОНДАР

ЦІННІ ФОНДИ АРХІВНИХ ДОКУМЕНТІВ

«Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР, Путівник», Редакційна колегія: Л. В. Гусєва, М. К. Колесник, С. О. Розін, І. К. Рибалка, В. І. Рябко, Харків, 1960, 676 с.

Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР, що зараз знаходиться у Харкові, — велика наукова установа. Тут зберігається близько трьох тисяч фондів загальною кількістю понад один мільйон справ, або, як їх тепер називають, «одиниць зберігання», та багато друкованих видань. Це переважно документи центральних установ і організацій Української РСР. Документи і матеріали, що зберігаються в архіві, є дуже цінним джерелом для вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції й громадянської війни на Україні, історії боротьби за встановлення й зміцнення Радянської влади на Україні, за відбудову й розвиток народного господарства та культури, за перемогу соціалізму й по-

будову комуністичного суспільства. Близько 70 співробітників архіву ведуть копівку, наполегливу роботу: приймають документи й матеріали від установ, складають описи, створюють різного роду картотеки, готують до друку археографічні збірники, дають довідки установам і окремим особам, обслуговують дослідників, які працюють над різними темами. Питання про раціональне розміщення всіх багатств, що є в наших архівосховищах, про зручність і легкість їх знаходження, виявлення і використання — складне й важливе. Це питання Центрального державного архіву Жовтневої революції значною мірою вирішив виданням «Путівника» — великої довідкової книги обсягом понад 40 друкованих аркушів.

Путівник відкривається короткою перед-

мовою, в якій стисло викладається історія архівного будівництва в СРСР, коротко розповідається про створення Центрального архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва Української РСР (зокрема, дається характеристика багатств архіву) та основні напрями його діяльності. В передмові говориться, що «існуючий в архіві науково-довідковий апарат не може повною мірою задовольнити дослідника, допомогти розібратись у величезній кількості цікавого для нього матеріалу. До того ж цим довідковим матеріалом можна користуватися тільки в архіві. Тим-то колектив архіву вважає своїм обов'язком дати дослідникові посібник у вигляді путівника по Центральному архіву Жовтневої революції та його філіалу» (стор. 5).

Путівник складається з дев'яти розділів. Кожен з них охоплює групу однотипних або споріднених установ та організацій і містить у собі перелік найважливіших фондів з визначенням номера фонду, назви установи або організації, яка створила цей фонд (фондоутворювача), а також кількості одиниць зберігання у цьому фонді та його хронологічних меж. Про найважливіші фонди в путівнику дано докладні анотації, перелік найбільш істотних одиниць зберігання, подій, установ і організацій, що знайшли своє відображення в фонді, та коротку історичну довідку про фондоутворювача. Про другорядні фонди подано тільки короткі анотації.

В першому розділі дається характеристика фондів вищих органів державної влади і державного управління Української РСР, комітетів, відділів та комісій при них. Тут вміщено короткі відомості про архівні матеріали Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (ВУЦВК'у) з моменту його створення на І з'їзді Рад України в грудні 1917 р. й до 1934 р. — моменту переведення столиці Української РСР з Харкова до Києва. В цьому розділі відзначаються архівні матеріали, що свідчать про роботу Всеукраїнських з'їздів Рад, починаючи з I (грудень 1917 р.) йкінчаючи XII (лютий — березень 1931 р.), є анотації документів структурних частин ВУЦВК'у: його президії, секретаріату президії, його відділів і комісій; представлені документи Рад Народних Комісарів Української РСР. Тут же проанотовані фонди Народних комісаріатів військових справ і внутрішніх справ та Головного управління міліції Української РСР.

Оглядові архівних органів юстиції Української РСР (Народного комісаріату юстиції та його структурних частин, Верховного революційного трибуналу при ВУЦВК'у, Верховного суду УРСР, Прокуратури УРСР, судових установ залізничного й водного транспорту республіки) присвячено другий розділ путівника.

Третій розділ містить характеристику архівних фондів органів планування, обліку й контролю Української РСР: Держав-

ної планової комісії при Раднаркомі УРСР, з усіма її численними секціями й бюро. Важливими в цьому розділі є також фонди Центрального статистичного управління та Народного Комісаріату робітничо-селянської інспекції УРСР. Тут же проанотований невеликий, але політично дуже важливий фонд Української республіканської комісії по обліку збитків і злочинів, заподіяних німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни.

Четвертий розділ охоплює велику кількість фондів різних органів управління народним господарством Української РСР: фонди фінансових установ, що починаються описом архівних матеріалів Народного комісаріату фінансів УРСР, і фонди установ, що відіали управлінням промисловістю, зокрема Вищої Ради народного господарства УРСР, фонди будівельних, проектних та монтажних організацій, установ комунального господарства, зв'язку та транспорту. В цьому розділі коротко висвітлюється зміст фондів установ, що відіали сільським господарством (величезний фонд Народного комісаріату земельних справ УРСР), а також заготівельних, збутових, постачальних і торговельних організацій, матеріалів Народного комісаріату продовольства, Народного комісаріату внутрішньої торгівлі, Народного комісаріату постачання Української РСР, Української спілки кооперативних споживчих організацій (Укоопспілки) тощо.

П'ятий розділ присвячено оглядові фондів органів охорони здоров'я, праці, соціального забезпечення та страхування. Серед них важливе значення мають архівні матеріали Народного комісаріату охорони здоров'я, Наркомпраці, Наркомату соціального забезпечення та органів соціального страхування Української РСР.

Шостий розділ містить опис фондів органів народної освіти, науки, культури й мистецтва. Найбільшим і найважливішим серед них є архівний фонд Народного комісаріату освіти УРСР.

Сьомий розділ присвячено огляду фондів професійних спілок, а саме: Всеукраїнської Ради професійних спілок і Всеукраїнських комітетів професійних спілок. Тут же наводяться фонди добровільних громадських товариств, що існували в 20—30-х роках на Україні.

Про фонди органів Всеросійського Тимчасового уряду, що діяли на Україні, українських буржуазно-націоналістичних установ — Центральної ради, Генерального секретаріату, Народного міністерства, установ гетьманщини, директорії та інших йдеться у восьмому розділі.

Дев'ятий розділ містить характеристику довідкових видань, що є в архіві: книжкового фонду, періодичної преси, листівок, плакатів та ін. Тут же дається довідка про інвентарну книгу, каталоги, інвентарні картотеки архіву тощо. Нарешті, до путівника додано покажчики фондів установ та організацій.

На жаль, у цій, безперечно, цінній довідковій книзі є недоліки. Путівник не досить чіткий структурно. Це, насамперед, стосується групування фондів. Задум складачів путівника, який вони, щоправда, у передмові не обгрунтовують, зводився, очевидно, до розміщення всього матеріалу путівника за галузевою ознакою, тобто подати спочатку фонди вищих органів державної влади й державного управління Української РСР, потім органів юстиції, планування, обліку й контролю, далі — фонди органів управління народним господарством, органів охорони здоров'я, праці, соціального забезпечення й страхування, установ народної освіти, науки, культури й мистецтва, професійних спілок і добровільних товариств, нарешті, фонди контрреволюційних урядів та установ.

Не можна не визнати певної доцільності такого задуму. Але розміщення матеріалу за галузевою ознакою водночас створює надзвичайну громіздкість, а, отже, й серйозні труднощі при користуванні ним.

Фонди таких центральних установ України, як наркомати, слід було б зосередити в першому розділі, де подані фонди вищих органів державної влади й державного управління Української РСР. Тим часом у цьому розділі можна знайти тільки фонди Народного комісаріату військових справ УРСР і Народного комісаріату внутрішніх справ УРСР. Фонди інших наркоматів вміщено в інших розділах. Відомості про фонди Уповноважених Наркомпрому, Наркомпоштелю й Наркомзовнішторгу СРСР, які фактично діяли на Україні, на правах наркоматів УРСР і яким місце, звичайно, поруч з описами фондів наркоматів Української РСР, теж не попали до першого, «урядового» розділу. Наприклад, про фонд Уповноваженого розповідається в розділі після Української спілки житлових кооперативів. Таке розпорощення урядових, зокрема наркоматських, фондів збіднює розділ, де йдеться про вищі органи державної влади і державного управління Української РСР і не дає повної уяви про них, про масштаби, широту й характер їх діяльності. Розпорощення відомостей про фонди наркоматів по всьому путівнику дуже утруднює їх шукування.

Взагалі показ фондів вищих органів державної влади й державного управління УРСР в путівнику, особливо їх структурних частин, безсистемний. Якщо вже упорядники путівника прийняли галузевий принцип розташування матеріалів і вирішили суворо його дотримуватись, то чому доводиться раз у раз зустрічатись з його порушеннями? Чому переважна більшість структурних частин ВУЦВК'у й Раднаркому УРСР розміщені в галузевих розділах путівника, а деякі все ж лишилися при них? Чому, наприклад, відомості про матеріали Всеукраїнської комісії по землевлаштуванню трудящих євреїв — Укркомзет — залишилися при описі фондів ВУЦВК'у, в першому розділі (стор. 21—22) й не перенесені туди, де зосередже-

ні фонди органів управління сільським господарством? Чому відомості про матеріали Центральної комісії допомоги дітям — ЦК доплід — теж залишилися в першому розділі (стор. 20) й не віднесені в розділ, де зосереджені дані про фонди органів соціального забезпечення? Матеріали про фонди Центральної Ради захисту дітей (стор. 25—26) теж залишені поруч з фондом Раднаркому УРСР, хоча відповідно до задуму упорядників найпевніше місце їм було б серед фондів органів соціального забезпечення, а, може, навіть серед матеріалів органів Наркомосвіти. Верховний революційний трибунал або Верховний касаційний трибунал існували при ВУЦВК'у, а в путівнику їх фонди подаються серед фондів органів юстиції. Уповноважений комісії сприяння вченню діяв при Раднаркомі УРСР, а фонд його вміщено серед матеріалів системи органів освіти, науки, культури й мистецтва. Подібних прикладів можна було б навести багато. Все це не дуже сприяє зручності й легкості користування путівником.

Незадовільна структура путівника виявляється і в тому, що в єдині розділи зведено іноді далеко не споріднені, не однотипні організації, як, наприклад, професійні спілки та добровільні товариства (стор. 439), що всередині самих розділів теж немає певної стрункої системи. Це особливо відчувається у величезному четвертому розділі, де сконцентровані фонди органів управління народним господарством Української РСР і без будь-якої системи, впереміжку подано управління, бюро, об'єднання, центри, відділення й спілки, товариства й контори, комітети й трести, причому цих останніх особливо багато і в їх подачі особливо багато безсистемності. Правда, всі господарські організації й установи зведено в підрозділи: фінансові установи (стор. 78), установи управління промисловістю (стор. 88), будівельні, проектні і монтажні організації (стор. 201), комунальне господарство, зв'язок і транспорт (стор. 235), сільське господарство (стор. 249), заготівельні, збутові, постачальні і торговельні організації (стор. 304), але підрозділи ці чомусь не ввійшли в зміст книги, і тому їх можна помітити тільки, ретельно вивчаючи її. Разом з тим розподіл матеріалів між підрозділами проведено не завжди досить чітко й послідовно.

Є в путівнику й інші недоліки та помилки. Як уже говорилося, в передмові немає обгрунтування структури книги, не сказано, як користуватись показжиками, що означать наведені в них числа. Не зовсім переконливо аргументується недоцільність паралельного існування трьох архівних установ у 20—30-х роках — Центрального архіву революції, Всеукраїнського Центрального державного архіву й Центрального архіву праці — і необхідність створення єдиного Центрального державного архіву Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР. Справа тут не тільки в невідповідності такої організації архівної справи «принципам періодизації історичної науки в

Радянській державі» (стор. 3), а, очевидно, і в штучному розриві матеріалів єдиного періоду, в їх розпорошеності, в паралелізмі роботи архівних установ тощо. В передмові подано одне групування фондів (стор. 4), в книзі — дещо інше (стор. 675); в передмові подано сім груп, у книзі — дев'ять. У передмові згадується Харківський філіал ЦДАЖР'у УРСР, але далі в книзі ніде про нього немає згадки і не ясно, які з анотованих фондів зберігаються в ньому.

Важливе місце у виданнях подібного роду посідають історичні довідки до фондів. У багатьох випадках у путівнику вони написані добре: стисло, чітко й вичерпно. Але інколи такі довідки відзначаються неповнотою або істотними помилками. В історичній довідці до фонду ВУЦВКУ, наприклад, читаємо: «У грудні 1919 року, після вигнання білогвардійців з України, ВУЦВК поновив свою роботу» (стор. 9). А кількома рядками нижче в тій же довідці знову читаємо: «19 лютого 1920 року, після визволення України від денікінців...» і т. д. Цієї хиби в довідці можна було б уникнути, вказавши в першому випадку про початок вигнання білогвардійців з України, про визволення Харкова у грудні 1919 р. Історична довідка про Українську спілку споживчих кооперативних організацій — Укоопспілку (стор. 330—332) — добре розроблена, але вона непропорційно велика. В історичній довідці про Раднарком УРСР (стор. 22) чомусь не відзначено, що в системі Тимчасового Робітничо-селянського уряду України, створеного 28 лютого 1918 р., існували відділи, які виконували роботу колишніх Народних секретаріатів. Сам Раднарком неточно зветься «вищим урядовим органом», а не просто урядом. Хронологічні межі довідки значно ширші за межі архівних матеріалів Раднаркому. В довідці про

Верховний суд УРСР (стор. 42—43) твердиться, що на Україні революційні трибунали були створені в лютому 1919 р., а насправді вони виникли в кінці 1917 — на початку 1918 року. В деяких довідках навіть не згадується про функції й завдання установ, про які йде мова, наприклад, про Всеукраїнську контору Торгово-промислового банку СРСР (стор. 83), Всеукраїнську контору Всеросійського комерційного банку зовнішньої торгівлі СРСР (стор. 86—87) та ін.

З багатьох історичних довідок лишається неясним, що ж становили собою установи, про які в них йдеться. Наприклад, що таке Всеукраїнська революційна Рада, з якою Раднарком РРФСР погоджував питання про створення Укртрудармії (стор. 107), Головметрук, Укрметал (стор. 9) тощо. Дивне враження справляє історична довідка до фонду установ Всеросійського Тимчасового уряду на Україні (стор. 565). В ній нічого не сказано про час їх виникнення, не названі органи цієї влади на селі (згадуються чомусь тільки земельні комітети, але час їх організації не вказується), нечітко охарактеризовано Комітети громадських організацій тощо.

Істотним недоліком путівника є також те, що в ньому з майже трьох тисяч фондів проанотовано тільки 928. Правда, сюди ввійшли всі найважливіші фонди, але й решту слід було навести в путівнику хоча б окремим списком.

Незважаючи на недоліки, путівник в цілому є потрібною довідковою книгою, яка певною мірою розкриває багатства архіву, доносить їх до дослідника й архівіста, полегшує роботу над документами та матеріалами. Разом з тим бажано, щоб при повторному виданні книги вказані недоліки були виправлені.

С. М. КОРОЛІВСЬКИЙ

ДОСЛІДЖЕННЯ З ДжЕРЕЛОЗНАВСТВА

И. Л. Ш е р м а н, Русские исторические источники
X—XVIII вв., Харьков, 1959, 252 с.

Останнім часом помітно зріс інтерес істориків до вивчення допоміжних дисциплін. Свідченням цього є вихід у світ ряду праць з джерелознавства. Серед них заслуговує на увагу книжка І. Л. Шермана «Русские исторические источники X—XVIII вв.» У вступі дається визначення предмета й методу джерелознавства та інших допоміжних дисциплін, розкривається зміст окремих джерелознавчих понять і термінів, піддаються критиці основи буржуазного джерелознавства.

У першому розділі автор аналізує джерела по історії древньоруської держави (X—XII ст.), розкриває наукове значення стародавніх літописів і підкреслює заслуги О. О. Шахматова та радянських істориків

в їх дослідженні. Ґрунтовно охарактеризовано «Руську правду» та інші законодавчі джерела періоду Київської Русі. У другому розділі описано джерела періоду феодальної роздрібненості (XIII—XV ст.). Цікаво й цілком самостійно проаналізовано значення історичних повістей і сказань тих часів як історичного джерела. Третій розділ — один з найкращих у книжці — присвячено джерелам по історії Російської централізованої багатонаціональної держави (XVI—XVII ст.). На базі вивчення величезної кількості історичних пам'яток того часу і численної літератури автор дав глибокий аналіз законодавчих джерел, актових матеріалів, літописів і публіцистики того часу. На перше місце справедливо поставив

законодавчі й актові матеріали. Детально описані джерела архівів Російської держави XVI—XVII ст.— Посольського, Розрядного й Помісного приказів, писцові книги, архіви приказних ізб і монастирів, грамоти губних і земських установ, судебник 1589 р., зведений судебник 1606—1607 рр. і «Соборное Уложение», ґрунтовно проаналізовано публіцистику XVII ст.

Автор цілком правильно зробив, присвятивши окремі розділи джерелам першої половини і другої половини XVIII ст. Якщо в першій половині XVIII ст. капіталістичні відносини в Росії зароджувались лише спорадично, то в другій — вони виникали й розвивались більш широким фронтом, почала проявлятися суперечність між продуктивними силами, що розвивались, і панівною системою феодално-кріпосницьких відносин. Відповідно значно відрізняється своєю опозиційністю до самодержавно-кріпосницького уряду публіцистика другої половини XVIII ст. (Новиков, Фонвізін, Крилов, Пнін, особливо Радіщев) від публіцистики попереднього періоду. Численність законодавчих і актових матеріалів робить методично доцільним розгляд їх окремо по першій і по другій половині XVIII століття.

У четвертому розділі дано детальний аналіз статуту Головного магістрату і документів вищих урядових установ — сенату й колегій. У п'ятому розділі зроблено такий же аналіз законодавчих актів, спрямованих на посилення кріпосницького і національно-колоніального гніту, мемуарної літератури, публіцистики й тодішніх статистично-економічних описів.

Перед кожним розділом автор подає стислу, але правильну характеристику відповідної епохи.

В праці використані як друковані, так і неопубліковані архівні джерела. Автор справедливо відзначає необхідність для історика вивчати не тільки опубліковані в «Полном собрании законов Российской империи» законодавчі акти, а й проекти і чернетки законів.

Книжка має наукове й педагогічне значення, написана літературною мовою. Цитати, що їх наводить автор, не переобтяжують тексту, а, навпаки, поживляють його.

Проте книжка не позбавлена недоліків. Так, огляд «Слова Даниїла Заточника» вміщено в другому розділі, хоч відомо, що академік М. М. Тихомиров цілком переконливо довів, що перша редакція цього документа відноситься до XII ст., а друга («Моление») становить лише переробку і деяке поширення першої. Слід було чіткіше сказати, що «Краткая правда» має дві частини: «Правда Ярослава» і «Правда Ярославичей». Автор не зробив цього, мабуть, виходячи з того, що це загальновідомий факт. Тим часом для повного розуміння тексту, зокрема питання про датування «Краткой правды», необхідно було повідомити про її склад. Читачеві-неспціалістові незрозуміло, чому найстародавніша

редакція Києво-Печерського патерика віднесена автором до 1406 р., тоді як ця пам'ятка складена в XI—XIII ст. Треба було перед словами «Древнейшая редакция...» (стор. 49) вставити фразу: «Києво-Печерський патерик дійшов до нас у двох пізніших редакціях».

Неправильним є те, що серед законодавчих актів Петра I автор висунув на перше місце «Табель о рангах», приписавши йому вирішальну роль «в утворенні умов для розвитку нового класу — буржуазії», тоді як відомо, що для розвитку буржуазії більше значення мали «Генеральний регламент», «Устав Главного магистрата», регламенти для окремих колегій, закони про утворення й діяльність сенату. З тексту книжки незрозуміло, чому виданий у 1714 р. закон про єдинонаслідування зміцнював дворянське землеволодіння. Адже через 17 років після прийняття цей закон було скасовано. Невже наслідком його скасування було ослаблення дворянського землеволодіння? Треба було сказати, що закон про єдинонаслідування остаточно зрівняв помістя з вотчинами, передавши перші в повну власність поміщиків-дворян. Не згадує автор і видані за Петра I закони про «сыск беглых людей», про запровадження ревізій і подушного податку, що змінювали кріпосне право і юридично зрівняли становище холопів і поміщицьких селян.

Віднесення «Стоглава» до публіцистики, а не до документальних матеріалів є спірним. Слід сказати, що саме «Стоглав» остаточно розв'язав майже столітню суперечку між «осифлянами» і «нестяжателями», закріпивши за монастирями їх землеволодіння. Не можна, очевидно, без застережень віднести до публіцистики і накази московських дворян депутатам Комісії по складенню уложення 1767 р. Правильніше вважати їх документальними матеріалами. Спірним також є віднесення ханських ярликів митрополитам до літературних джерел, а не до документальних матеріалів.

Автор правильно зробив, відвівши кілька сторінок питанню про літочислення. Але, говорячи про індікти, він відсилав читача до спеціальної таблиці, не вказуючи, де її знайти. Краще було навести один-два приклади встановлення дати документа за індіктом і цим дійово допомогти читачеві. Взагалі у вступному розділі варто було дати більше прикладів про те, як встановлено дату одного якогось недовданого документа, як зовнішня критика певного документа дозволила встановити, що він підроблений, як внутрішня критика документа довела недостовірність викладених у ньому фактів та ін. Серйозним недоліком є відсутність навіть згадки про публіцистику кінця XV—XVI ст., яка пропагувала ідею третього Риму («Послание Филофея», «Сказание о князях Владимирских» та ін.). Мало уваги приділив автор джерелознавству історії України. Він не згадав навіть тритомника документів «Возз'єднання України з Росією».

Поряд з публіцистикою важливим істо-

ричним джерелом є також художня література. Маркс і Енгельс вказували, що творчість Балзака і Флобера мала для пізнання капіталізму більше значення, ніж сотні вчених трактатів. В. І. Ленін надзвичайно високо цинив пізнавальну силу творчості Л. М. Толстого. Тим часом автор, аналізуючи джерела другої половини XVIII ст., навіть не згадує про творчість Фонвізіна; Капніста, Сумарокова, Княжнина та інших,

хоч дехто з них близько підійшов до позицій критичного реалізму, ігнорує «Московские ведомости» та інші газети того часу.

Вказані недоліки й спірні питання дещо зменшують цінність книжки як самостійного дослідження і корисного посібника з джерелознавства історії Росії доби феодалізму.

А. З. БАРАБОЙ

НОВЕ ВИДАННЯ КНИГИ ПРО МІСТА СТАРОДАВНЬОЇ РУСІ

М. Tikhomirov, The towns of ancient Rus, Foreign languages publishing House, Moscow, 1959, 504 с.

Відома широкому колу читачів книга академіка М. М. Тихомирова «Древнерусские города», що вийшла нещодавно другим російським виданням¹, а зараз появилася у перекладі англійською мовою,— цінне дослідження. В своїй праці академік М. М. Тихомиров дає критичну оцінку результатам робіт істориків і археологів та розвиває власні глибокі спостереження про розвиток і роль міст стародавньої Русі, яка була спільною історичною коліскою російського, українського і білоруського народів.

Праця М. М. Тихомирова є визначним вкладом у вивчення історії стародавньої Русі. Розглядаючи питання походження міст на Русі, автор доводить, що міста виникли там, де вищого розвитку досягло сільське господарство і виділилися ремісники і купці. Водні шляхи не мали вирішального значення для виникнення міст, хоч, безперечно, сприяли їх розвитку.

В розділі про господарство міст М. М. Тихомиров проводить думку, що хоч у стародавніх містах частина населення й займалася землеробством, основним заняттям було ремесло і торгівля. Використовуючи дані літературних джерел, автор всебічно висвітлює розвиток ремесла. Дослідження внутрішнього торгу міст з'ясовує тісний зв'язок міста з селом—питання, якого до цього часу майже не торкалися дослідники. Автор звертає особливу увагу на організацію середньовічного ремесла і торгівлі на Русі, на свого роду гільдії і цехи, які існували у великих містах—Новгороді та ін.

В монографії дано глибокий аналіз складу міського населення і охарактеризовано взаємовідносини різних міських груп. М. М. Тихомиров підкреслює велику політичну активність міського населення та роль міст в історії стародавньої Русі. Особливо інтересні зауваження про боротьбу міського населення за свої права, про роль віча, про управління міст. В останніх роз-

ділах книги знаходимо опис зовнішнього вигляду міст та дані про міську культуру.

Монографія М. М. Тихомирова дає всебічну характеристику стародавніх міст Русі, високого розвитку міського господарства і культури. Вміщені в книжці дані переконливо свідчать, що міста Русі своїм розвитком не поступалися перед містами Західної Європи того періоду. Критичний огляд деяких джерел (наприклад, «Трактату про різномірні мистецтва» Теофіла, уставної грамоти Іванському «сту» в Новгороді та ін.), зроблений М. М. Тихомировим у монографії,— це зразок тонкого аналізу давніх пам'яток.

Друга частина монографії присвячена характеристиці найбільших міст у різних землях стародавньої Русі. До тексту додано 6 карт, на яких відображено розміщення міст на території окремих князівств. Каталоги і описи міст складені автором праці в результаті копітного використання джерельних матеріалів та спеціальної літератури.

М. М. Тихомиров закінчує свої дослідження 1240 р.—тобто татарською навалою. При цьому він зауважує, що в літописах не згадується ряд міст, які, певно, існували до 1240 р., і як приклад називає Андрєїв на Холмщині, Бакоту на Пониззі та ін. (стор. 42—43). Таке становище доводить необхідність продовжувати дослідження. Вивчення більш пізніх джерел та археологічні дослідження дадуть змогу розширити список древньоруських міст.

Визнаючи важливість складення повного каталогу міст стародавньої Русі, подаю деякі доповнення до списків міст Галицької і Волинської земель².

Вишня 1230 р. (Іпат., стор. 508)—тепер Судова Вишня, місто, райцентр Львівської області. Городище досліджується археологами, виявлено пам'ятники X ст.

Всеволож, 1097 р., 1287 р. не позначений на карті, на основі пізніших джерел:

¹ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Изд. 2-е, дополненное и переработанное, М., 1956, 477 с.

² Іпатієвський літопис цитую за виданням 1871 р., Лаврентієвський—1872 р.

доведено, що це с. Старгород, Сокальського району, Львівської області.

Гологори, 1144 р., 1231 р. (Лавр., стор. 311, Іпат., стор. 510)—с. Краснянського району, Львівської області.

Городок, не позначений на карті, цим ім'ям названо дві місцевості: 1) Городок, 1213 р., 1226 р. (Іпат., стор. 490, 500)—тепер місто, райцентр Львівської області, 2) Городок, 1235 р. (Іпат., стор. 516), згаданий водночас з Червнем, знаходиться на схід від м. Томашева на Холмщині.

Подгорай, 1235 р. (Іпат., стор. 516), не згаданий у списку; в тексті літопису має два варіанти: «на Подъгораи» і «на Подгорьи». Коли взяти перший варіант, маємо назву місцевості Подгорай, відомої з джерел XV ст., тепер це с. Зарудці, Львівського району.

Санок, 1150 р., 1202 р., 1231 р. (Іпат., 282, 480, 509), не згадується, мабуть, через недогляд. Це—Сянік, одне з великих міст Перемишльського князівства, розташоване над рікою Сяном, тепер відноситься до Жешовського воєводства Польщі.

Сутейска, 1097 р. не позначена на карті, тепер це с. Сонсядка в Красноставському повіті Люблінського воєводства; городище було досліджене польськими археологами, які виявили багаті пам'ятники.

Толмач 1213 р. не позначений на карті

(в покажчику називається помилково Толмачев, стор. 471),—це Товмач, райцентр Станіславської області.

У деч 1164 р. не показаний на карті, припускаємо, що дане місце літопису «из Удеча» треба читати «из Зудеча». Зудечев відомий з джерел XIV ст., пізніше прийняв назву Жидачів, тепер райцентр Львівської області.

Ухані, 1205 р. (Іпат., стор. 483) не згадане, це містечко в Грубешівському повіті на Холмщині, недалеко від Буга.

Чернеческ (Черньческ), 1142 р. не позначений на карті, мабуть, це Чернятин (Черненцін) у Красноставському повіті на Холмщині, близько Сутейська.

Праця академіка М. М. Тихомирова знайшла широке коло читачів нашої країни. Попередні видання книги одержали високу оцінку. Вихід в світ книги М. М. Тихомирова в перекладі на англійську мову слід вселяти вітати. З найдавнішим періодом історії нашої Батьківщини буде мати можливість познайомитися ширше коло читачів за кордоном. Книга М. М. Тихомирова сприятиме розвінченню різних фальсифікацій, які розповсюджувались і ще розповсюджуються реакційними істориками різних напрямків за кордоном про стародавню Русь.

І. П. КРИП'ЯКЕВИЧ

ГЕРОІЧНІ СТОРІНКИ БОРОТЬБИ БОЛГАРСЬКОГО НАРОДУ

И. В. Ганевич, Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.), К., 1959, 321 с.

Боротьба болгарського народу під керівництвом Комуністичної партії за національне й соціальне визволення в роки другої світової війни—видатна подія в історії революційного руху робітничого класу Болгарії. З допомогою Радянського Союзу ця боротьба завершилася перемогою трудящих, завоюванням незалежності Болгарії і встановленням влади народу. Висвітлення цього видатного періоду в історії Болгарії і присвячена монографія І. В. Ганевича. В її основу автор поклав твори класиків марксизму-ленінізму, праці керівників Комуністичної партії Болгарії, резолюції і рішення Виконкому Комінтерну і Компартії Болгарії, мемуари, матеріали центральних і місцевих органів преси («Работническо дело», «Отечествен фронт», «Отечествен глас» та ін.), велику кількість матеріалів Центрального партійного архіву при ЦК КПБ, архіву Музею революційного руху, матеріали Військово-історичного, Центрального державного, Пловдивського окружного та інших архівів.

Монографія має п'ять розділів. У першому розділі автор розглядає економічне і політичне становище Болгарії напередодні

другої світової війни, з достатньою переконливістю аналізує стан промисловості та сільського господарства, показує засилля іноземного капіталу в болгарській економіці, підкреслює, що Болгарія була фактично в кабальній залежності від імперіалістичних держав. З 1888 по 1935 р. країна одержала 40 млрд. левів, виплативши за той же час процентів на 12 млрд. левів.

З приходом до влади фашистів у Німеччині посилились тенденції повністю підкорити болгарську економіку німецьким імперіалістам. Профашистські правлячі кола Болгарії робили все можливе для підкорення економіки країни фашистській Німеччині. У 1940 р., вказує автор, фашистська Німеччина майже монополюючи панувала на болгарському ринку, безсоромно грабувала країну і народ. У монографії підкреслюється, що Болгарія була важливим стратегічним пунктом на Балканах і фашистська Німеччина з допомогою своїх агентів, зокрема царя Бориса, та фашистських елементів втягнули Болгарію в гітлерівський блок, штовхнули її на війну проти СРСР. Проте, пише автор, незважаючи на фашистський режим терору і сваволі, болгарський народ

зберіг вірність великому російському народові та іншим народам Радянського Союзу, і показав себе другим югославського та грецького народів. Народ Болгарії вірив, що Радянська Армія прийде йому на допомогу, і рішуче боровся проти фашизму.

У другому розділі автор висвітлює боротьбу Комуністичної партії Болгарії за об'єднання всіх прогресивних сил країни, показує перший період (1941—1942 рр.) боротьби з фашизмом. У той час партія створювала Вітчизняний фронт, розробила його програму. Комуністи організовували у містах і селах бойові групи, які відразу ж розгортали боротьбу проти ненависного ворога — німецько-фашистських поневолювачів, забезпечували партизанів усім необхідним. Створення Вітчизняного фронту і політична активність трудящих у другій половині 1942 р. викликали занепокоєння окупантів та їх болгарських прислужників. Було зрозуміло, що антифашистські сили в країні невпинно зростають і з кожним днем збільшується небезпека для фашистів. Наближався час, коли сили народу мали відкрити внутрішній фронт проти фашизму.

Третій розділ присвячено висвітленню нового етапу боротьби болгарського народу за національне і соціальне визволення в 1943—1944 рр. Автор показує, як партія вела наполегливу боротьбу по створенню регулярної партизанської армії, по згуртуванню сил народу у Вітчизняному фронті, готувала народні маси до збройного повстання. Розгром німців під Сталінградом відкрив новий етап другої світової війни і привів до посилення боротьби народів Європи проти фашизму. На початку 1943 р. комуністи Болгарії організували ряд страйків, демонстрацій, диверсій та збройних виступів. Тоді ж ЦК Болгарської робітничої партії ухвалив рішення про створення головного штабу Народної визвольної армії і 12 військово-оперативних зон. ЦК партії був політичним штабом, який керував діяльністю всіх партійних організацій і через них — боротьбою всього народу. До 1943—1944 рр. Болгарська Комуністична партія організувала міцну опору для партизанів в особі бойових груп та ятаків (помічників партизанів). Починаючи з зими 1943—1944 рр., партизани перейшли в наступ і завадали ворогу нищівних ударів.

В монографії показано, як самовідданою боротьбою болгарський народ допомагав народам Радянського Союзу у війні проти фашистської Німеччини. Сателіти Німеччини посиляли війська на Східний фронт проти Радянської Армії, всіляко прагнули допомогати Гітлеру, а болгарська правляча кліка, хоч як бажала перемоги Німеччини і всіляко намагалася прислужитися Гітлеру, не змогла послати проти СРСР жодного солдата в процесі жорстокої національно-

визвольної боротьби монархо-фашистської кліки була ізольована.

У четвертому розділі показано боротьбу партії за революціонізацію армії, розкриті причини переходу армії на сторону народу. Автор наводить цікаві факти і дані про спільні дії болгарських, югославських та грецьких партизанів.

Останній розділ присвячено збройному виступу болгарського народу 9 вересня 1944 р. та встановленню народної влади в Болгарії. Автор на конкретних фактах і неспростованих архівних документах розкриває величезну роль Комуністичної партії Болгарії, її ЦК у боротьбі за національну свободу і незалежність, за створення Вітчизняного фронту і народно-демократичної влади, викриває безпідставні твердження югославських ревізіоністів і буржуазних істориків, нібито соціалістична революція відбулася тільки в СРСР, Югославії й Китаї, а в інших країнах народна демократія як нова політична форма диктатури пролетаріату «була принесена ззовні».

У монографії детально розглядаються основні моменти історичної обстановки, з якій почалася збройна боротьба болгарського народу, етапи її розвитку, а також показано її переростання у масове народне повстання, що завершилося перемогою. Автор розкриває величезну роль Комуністичної партії Болгарії як натхненника, організатора і керівника збройної боротьби, значення перемог Радянського Союзу у її розвитку, зміцнення братерської бойової дружби між болгарським і сусідніми народами в боротьбі проти фашистського поневолення. І. В. Ганевич піддає гострій критиці погляди деяких радянських істориків, які твердили про існування у Болгарії, як і в інших країнах народної демократії, двох етапів революції — буржуазно-демократичного і соціалістичного — і, як і в попередніх своїх працях¹, вказує на наявність одного — соціалістичного — етапу революції.

Незважаючи на ряд недоліків у висвітленні окремих подій в історії Болгарії, монографія І. В. Ганевича є цінним і корисним дослідженням, вона значно допоможе науковцям, студентам, партійним та радянським працівникам у вивченні історії героїчної боротьби болгарського народу за національну незалежність, за соціалізм.

М. Д. ДИХАН,
В. Д. СЛУЦЬКИЙ

¹ І. В. Ганевич, Вооруженное восстание в Болгарии 9 сентября 1944 г., «Труды Одесского государственного университета имени И. И. Мечникова», т. 145, Серия общественных наук, вып. 1», К., 1955, стор. 144—145.

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

ПОЧАТОК СЛАВНОГО ШЛЯХУ

Книжка В. І. Чуйкова¹, нині Маршала Радянського Союзу, колишнього командуючого легендарними військами 62-ої армії, на долю якої випала честь боротися у Сталінграді і відстояти його, відкриває найгероїчнішу сторінку історії нашої Батьківщини. Автор нещадно викриває німецьких писак-реваншистів та англо-американських фальсифікаторів історії, які перекручують справжнє значення Сталінградської битви.

Спогади радянського воєначальника глибоко правдиві. В них день за днем описується хід боїв на підступах до Сталінграда, висвітлюються майже всі сторони їх організації, дається оцінка учасникам великої битви, підкреслюється, що в боях під Сталінградом переміг високий моральний дух наших бійців та радянське військове мистецтво. В суворе, тривожне літо 1942 р. радянський народ сам на сам вів титанічну боротьбу проти гітлерівської навали. Враховуючи важливе значення Сталінграда як великого центра військової промисловості та важливого вузла комунікацій, Гітлер вимагав від німецького командування захопити місто до 25 серпня 1942 р. На Сталінград було кинуто найдобріші гітлерівські сили. Почалася 180-денна битва. Війська армії, притиснуті до Волги, на 25-кілометровій смузі оборони, глибина якої сягала від 200 м до 2,5 км, героїчно відбивали атаки озвірілого ворога. В книзі у всій своїй величчї розкривається образ радянського солдата, який вистояв у цій велетенській битві. Радянський солдат — головний трудівник і герой Сталінградської звитяги. Автор наводить багато прикладів героїчних подвигів штурмових загонів 62-ої армії. Кілька хоробрих з 13-ої гвардійської стрілецької дивізії на чолі з сержантом Яковом Павловим протягом 50 днів утримували будинок, розташований у центрі міста. Відстоюючи цей будинок, павловці знищили більше гітлерівців, ніж їх було вбито при захопленні ними Парижа. П'ятнадцять разів переходив з рук у руки залізничний вокзал. Комуністи і комсомольці були активними бійцями штурмових загонів, бились на найвідповідальніших ділянках, показуючи над-

звичайну витримку, винахідливість, упевненість у перемозі.

Пліч-о-пліч з воїнами 62-ої армії на вулицях міста, навколо заводів та заводських селищ боролись робітники Сталінграда. Іноді вони займали позиції прямо на території своїх підприємств.

Автор спогадів доводить, що у своїй боротьбі сталінградці не були самотні. Радянський народ оточив всебічною турботою тих, хто не шкодував себе в лютій битві з смертельним ворогом. До сталінградських переправ йшли вантажі з боеприпасами, продовольством і медикаментами, підходили свіжі дивізії, полки, маршові роти. Матроси героїчної Волзької військової флотилії під командуванням контр-адмірала Д. Д. Рогачова зробили за період оборони 35 400 рейсів через прострілювану наскрізним артилерійським та кулеметним вогнем противника Волгу.

Автор тепло говорить про скромних трудівниць-жінок і про учасниць битви. Багато з них загинули, виконуючи свій військовий обов'язок перед Радянською Батьківщиною. Невтомним медичним сестрам, скромним зв'язківцям-жінкам, безстрашним зенітчцям, хоробрим льотчицям присвячено багато сторінок спогадів.

В рядах 62-ої армії билось багато здібних і талановитих командирів з'єднань, і про кожного з них згадав автор. Насамперед, В. І. Чуйков відзначає бойову діяльність свого найближчого помічника — начальника штабу 62-ої армії генерал-майора М. І. Крилова. Цей командир володів найкращими якостями полководця радянської школи: хоробрістю, глибоким знанням справи, відданістю своєму народові і Комуністичній партії. Натхненником та організатором воїнів у їх тяжкій боротьбі була партійна організація армії, очолювана генерал-майором І. В. Васильєвим. У книзі наведено чимало прикладів про ту допомогу, яку подавав захисникам міста член Військової Ради фронту М. С. Хрушов.

Спогади В. І. Чуйкова цінні своєю об'єктивністю й правдивістю. Записки про велике напруження історичної Сталінградської битви читаються з неослабною увагою ще й тому, що про неї пише очевидець і активний її учасник.

О. Я. ПРИЙМЕНКО

СОЦІАЛІСТИЧНА ІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ УКРАЇНИ

Історія індустріалізації СРСР становить великий науковий інтерес. Проте це питання ще недостатньо висвітлено в історичній та економічній літературі. Тим-то видана Держполітвидавом УРСР брошура Ф. М. Мартинюка «Соціалістична індустріалізація

України» є відрадним фактом¹. У ній автор на конкретних фактах і прикладах показує,

¹ Ф. Мартинюк, Соціалістична індустріалізація України, Держполітвидав УРСР, К., 1959, 136 с.

як після відбудови народного господарства Комуністична партія поставила перед радянським народом важливі завдання соціалістичної індустріалізації СРСР, вказала, що основою основ соціалістичної економіки є важка індустрія, яка здатна рушити вперед усе народне господарство, підвищити добробут народу, забезпечити обороноздатність країни.

На початку брошури дається коротка, але змістовна характеристика промисловості України в дореволюційний період. Автор вказує, що панування монополій затримувало технічний прогрес і розвиток промисловості в цілому. З перемогою Великого Жовтня на Україні, як і по всій країні, створювались сприятливі умови для швидкого зростання промислового виробництва. В брошурі показано ентузіазм робітничого класу України на відбудові зруйнованих під час громадянської війни та іноземної інтервенції заводів, шахт, електростанцій, роль російського народу, що подавав всебічну допомогу українським трудящим у відбудові промисловості.

Завершивши відбудову народного господарства, Комуністична партія розгорнула соціалістичну індустріалізацію країни, мобілізувавши широкі маси на здійснення завдань соціалістичного будівництва. Автор переконливо показує переваги соціалістичної індустріалізації над капіталістичною системою виробництва, розповідає, що уже в перші роки індустріалізації на Україні почалося будівництво нових і реконструкція старих підприємств, називає десятки новобудов та реконструйованих заводів. Уже в 1932 р. на Україні виробництво засобів виробництва зросло в порівнянні з 1913 р. у 2,5 раза, було створено багато нових галузей промисловості.

Здійснюючи курс на соціалістичну індустріалізацію, Комуністична партія розуміла, що Радянській країні у своєму індустріальному розвитку доведеться йти незвіданими шляхами, подолати ряд труднощів. Радянський народ одержав у спадщину від царизму неймовірно техніко-економічну відсталість, і йому нелегко було створити велику машинну індустрію. Характеризуючи період початку індустріалізації, М. С. Хрущов говорив, що «ми відмовлялись собі багато в чому, обмежували себе в харчуванні, одязі, у виробництві предметів широкого споживання, вкладаючи кожний заощаджений карбованець у будівництво заводів і комбінатів важкої індустрії, в спорудження електростанцій»². І автору варто було б яскравіше показати ті внутрішні і зовнішні труднощі, з якими зустрілись Комуністична партія і радянський народ, здійснюючи соціалістичну індустріалізацію країни.

В брошурі детально висвітлено процес індустріалізації України в роки довоєнних

п'ятирічок, показано розвиток чорної металургії, машинобудування, вугільної, хімічної промисловості, енергетичної бази, виробництва товарів народного споживання. На основі архівних та інших джерел розкрито умови й особливості індустріалізації Радянської України, приділено багато уваги висвітленню питання підготовки кадрів, боротьби за підвищення продуктивності праці і зниження собівартості продукції. Певне місце відведено розкриттю розвитку індустрії України у післявоєнний період. Безумовно, наведені в брошурі матеріали викличуть інтерес у широкого кола читачів, які цікавляться історією індустріалізації.

Проте не все в брошурі вдалося автору. Відомо, що Комуністична партія на різних етапах соціалістичної індустріалізації вдосконалювала керівництво господарським будівництвом. На жаль, про це говориться нечітко.

Героїчна праця робітничого класу, масові соціалістичні змагання забезпечили здійснення соціалістичної індустріалізації. Робітничий клас України виступав зачинателем багатьох нових форм змагання, організації соціалістичної праці. Проте це в брошурі показано невиразно. Переконливим підтвердженням масовості соціалістичного змагання були б зведені дані по республіці про кількість учасників змагання, ударників тощо, але такі дані автором не наводяться. Немає у брошурі аналізу різноманітних форм соціалістичного змагання на різних етапах індустріалізації, не висвітлено питання боротьби партійних, профспілкових і господарських організацій з плінністю кадрів, зрівнялівкою, знеособкою тощо.

У брошурі також відсутній аналіз кількісних і якісних змін складу робітничого класу. Зараз у республіці налічується близько 10 млн. робітників і службовців, а в 1928 р. їх було менше 2 млн., але цей процес зростання робітничого класу у брошурі не показаний. В ній наведено лише дані за 1928—1938 рр., а таблиця, що її подає автор на стор. 69, виражена в процентах і не дає повної картини зростання робітничого класу.

По значимості політичних і економічних заходів, розмаху творчої діяльності партії та рівню громадської активності мас період 1953—1958 рр. є новим знаменним етапом в історії Комуністичної партії і радянського народу. Великі зрушення сталися за цей період і в промисловості. Докорінно перебудовано управління промисловістю і будівництвом, поліпшено планування народного господарства, визначено шляхи прискорення технічного прогресу, удосконалено спеціалізацію й кооперування виробництва. Про цей період у брошурі говориться нечітко й непослідовно. Слабо розкрито історичне значення XX і XXI з'їздів партії, червневого (1959 р.) пленуму ЦК КПРС. Слід було більш широко показати рух колективів і ударників комуністичної праці, послідовників Валентини Гаганової.

² Н. С. Хрущев, Речь на V съезде Социалистической единой партии Германии 11 июля 1958 г., М., 1958, стор. 7.

Зустрічаються в брошурі неточності. Так, на стор. 102 сказано, що в період тимчасової окупації України німецько-фашистські загарбники зруйнували 16 150 промислових підприємств. Потрібно цю цифру уточнити, бо в літературі зустрічаються інші дані³.

³ В книжці «Украинская ССР», ч. I, М., 1957, на стор. 191 говориться, що німецько-фашистські загарбники зруйнували на Україні 16 500 промислових підприємств, а в «Нарисах розвитку народного господар-

ства Української РСР», К., 1949, наводиться цифра 10 150 (стор. 488).

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО

КНИГА ПРО РОБІТНИЧИЙ РУХ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Видавництво Академії наук Української РСР випустило у світ монографію М. М. Кравця «Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр.»¹. В ній автор не тільки підводить підсумки проведеної радянськими вченими роботи по вивченню історії робітничого руху в Західній Україні в період її окупації панською Польщею, а й вводить у науковий обіг багато нових фактів, що розкривають героїчну боротьбу робітничого класу Західної України за своє соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Українською РСР. У монографії справедливо акцентується увага на тому, що робітничий рух в Західній Україні розвивався під безпосереднім впливом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва в СРСР. Для західноукраїнських робітників Радянський Союз був маяком, який освітлював їм шлях революційної боротьби.

Книга складається з п'яти розділів. У першому розділі дається короткий аналіз становища промисловості і робітничого класу Західної України під час перебування її в складі польської буржуазно-поміщицької держави. Автор зазначає, що Західна Україна залишалась аграрним районом Польщі, але, незважаючи на її відсталість, тут існувала численна армія промислового пролетаріату — передової суспільної сили, здатної вести рішучу боротьбу проти капіталістичного гніту.

Розвитку робітничого руху в Західній Україні в період післявоєнного революційного піднесення 1921—1923 рр. присвячено другий розділ. Автор правильно підкреслює, що західноукраїнський робітничий рух розвивався як складова частина загальнопольського робітничого руху. Робітники Західної України і корінної Польщі проявляли повну солідарність у боротьбі проти

спільного ворога — капіталу. Комуністична партія Західної України, яка очолювала боротьбу західноукраїнського пролетаріату, входила до Комуністичної партії Польщі як її складова частина.

У книзі розкрито різні форми робітничого руху, зокрема страйкову боротьбу. Автор відзначає, що робітничий рух у Західній Україні, в якому активну участь брали українські, польські та єврейські робітники, займав помітне місце в загальнопольському робітничому русі. В результаті наполегливої боротьби робітничому класу вдалось відстояти свої основні соціальні завоювання, в тому числі закон про восьмигодинний робочий день. Характерно, що робітничий рух охопив усю Західну Україну. На боротьбу за соціальне й національне визволення піднімалися все нові категорії робітників, посилювалась керівна роль робітничого класу в селянському і національно-визвольному русі.

У третьому розділі висвітлюється революційна боротьба західноукраїнського робітничого класу в період тимчасової, часткової стабілізації капіталізму (1924—1928 рр.). Використавши численні документи, автор показує зросту стійкості і солідарності робітників у класовій боротьбі, внаслідок чого в багатьох випадках страйки закінчувались їх повною або частковою перемогою. Дедалі частіше робітники висували політичні вимоги: повалення фашистської диктатури, створення робітничо-селянського уряду, возз'єднання Західної України з Радянською Україною, припинення підготовки міжнародним імперіалізмом агресивної війни проти СРСР тощо.

В ході революційної боротьби Комуністична партія перетворилась на впливову й бойову партію робітничого класу. Значним досягненням Комуністичної партії було створення масових легальних організацій, зокрема «Сельробу», що полегшувало керівництво з боку робітничого класу всією революційно-визвольною боротьбою в Західній Україні. Комуністична партія розгорнула занеклу боротьбу проти соціал-опор-

¹ М. М. Кравець, Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. К., 1959, 233 с.

туністів і буржуазних націоналістів усіх мастей. Розгромивши в 1928 р. на своєму III з'їзді правоопортуністичну агентуру — націоналістичний ухил Васильківа-Туряньського, — партія ще більше згуртувала свої ряди.

В четвертому розділі книги розповідається про боротьбу робітничого класу за революційний вихід з економічної кризи 1929—1933 рр. Тоді робітничий клас почав переходити від невеликих розрізнених страйків до великих страйкових боїв, в яких брали участь тисячі робітників. Найбільшим страйком був виступ 16 тис. робітників нафтової промисловості у вересні 1932 р. Широкого розповсюдження набули так звані окупаційні страйки (робітники, добиваючись задоволення своїх вимог, займали підприємства). Автор доводить, що новим моментом у робітничому русі в роки економічної кризи була широка участь у ньому сільськогосподарського пролетаріату.

Про піднесення робітничого руху в Західній Україні напередодні возз'єднання з Радянською Україною в 1934—1939 рр. розповідає останній, п'ятий розділ книги. Автор правильно відзначає, що робітничий рух тоді розгортався під знаком посилення боротьби трудящих проти капіталістичного гніту та санаційної диктатури і набрав великого розмаху. Робітничі виступи мали в основному наступальний характер. У 1936 р. поодинокі страйки переросли в загальні страйки робітників ряду галузей промисловості. В квітні 1936 р. у Львові відбулась 100-тисячна політична демонстрація, що переросла в барикадні бої. Поліція виявилась неспроможною придушити виступ мас. Політичні страйки, мітинги, демонстрації та інші форми робітничого руху свідчили про зростаючу революційну активність західноукраїнського пролетаріату.

В монографії значне місце приділяється розкриттю боротьби робітничого класу та його партії за єдиний робітничий і антифашистський народний фронт. Автор викри-

ває зрадницьку діяльність українських буржуазних націоналістів, які до останніх днів існування панської Польщі підтримували окупаційний режим на Західній Україні.

Змістовна книга М. М. Кравця не позбавлена недоліків. Як відомо, між КПЗУ і КП(б)У існували тісні зв'язки. КП(б)У подавала комуністам Західної України велику допомогу. Але в книзі про це майже не говориться. Недостатньо розкрито економічне становище і розстановку політичних сил у Західній Україні в окремі періоди. Матеріали, використані автором з цих питань, надто загальні, вже відомі в історичній науці. Ми не заперечуємо в принципі проти авторської періодизації історії робітничого руху на західноукраїнських землях, але слід було б вказати, які саме ознаки поклав він в основу даної періодизації. Необхідно було б краще аргументувати тезу про полівиння Української соціал-демократичної партії на початку 20-х років XX ст. Адже це — важливе питання. Перехід УСДП в основному на революційну платформу докорінно поліпшував позиції революційного табору в Західній Україні.

Недоліком книги є те, що в ній майже зовсім не розкриті соціальне коріння опортунізму в соціал-демократії, а також не показаний класовий склад соціал-угодовських партій — ППС, УСДП, Бунду і Поалей-Сіону. В передмові книги варто було б дати критичний аналіз літератури з досліджуваного питання. Нарешті, в монографії зустрічаються фактичні неточності. IV пленум ЦК КПЗУ відбувся не в липні 1930 р., як це твердить автор, а в червні — липні 1930 р., перша окружна конференція профспілок Східної Галичини — не в лютому — березні 1921 р., а в січні 1921 р.

В цілому монографія М. М. Кравця дасть певну користь у вивченні історії революційного минулого робітничого руху нашої Батьківщини.

Г. Ю. ГЕРБІЛЬСЬКИЙ, П. П. ЧЕЛАК,
О. Г. ЦИБКО, І. Я. КОШАРНИЙ

ЗАПИСКИ П'ЕРА ШЕВАЛЬЄ ПРО УКРАЇНУ XVII СТ.

В своїх дослідженнях історики користуються різними джерелами. І чим ширше коло джерел, тим більше можливостей глибше і всебічніше розкрити історичні явища та події. Серед історичних джерел особливе місце за своїм характером та походженням займають щоденники, мемуари, записки мандрівників. Автори цих джерел були безпосередніми учасниками або свідками подій. Саме тому в цих джерелах є багато таких відомостей, яких немає в інших. До джерел такого характеру належать записки французького П'єра Шевальє, який жив у XVII ст., побував на Україні і розповідає про визвольну війну українського народу

проти гніту шляхетської Польщі в 1648—1654 рр.¹

Визвольна війна 1648—1654 рр., що завершилася возз'єднанням України з Росією, мала велике міжнародне значення. Вона була найвищим піднесенням антифеодального руху, якого не знала ніяка інша країна Європи в середині XVII ст. Все це викликало інтерес до подій на Україні в західноєвропейських країнах. Далеко від України

¹ П'єр Шевальє, Історія війни козаків проти Польщі, Переклад з французького видання 1663 р., Видавництво АН УРСР, К., 1960, 199 с.

Франція, але й сюди різними шляхами доходили вістки про визвольну війну українського народу. Ці події викликали інтерес французької громадськості і в наступні десятиріччя. Саме цим можна пояснити, що в 1663 р. в Парижі П'єр Шевальє опублікував в одній із збірок «Розвідку про козаків». В тому ж році П'єр Шевальє видав зрештою книжкою кілька своїх творів про Україну, серед них — «Історію війни козаків проти Польщі». Ця праця ще до видання розповсюджувалась у Франції у вигляді рукопису. Про інтерес громадськості західно-європейських країн до подій на Україні свідчить те, що згадана книга П'єра Шевальє у 1668 р. була перевидана у Франції, в 1672 р. видана англійською мовою в Лондоні, а в 1698 р. — німецькою.

Починаючи з XVIII ст., книга П'єра Шевальє була відома історикам України, Польщі, Росії. Проте з різних причин до цього часу її не було видано в перекладі кожною слов'янською мовою, і тому історики незаслужено мало використовували її в своїх дослідженнях. Хоч П'єр Шевальє був прибічником феодального ладу, проте в його книзі визвольна війна українського народу знайшла більш об'єктивне висвітлення, ніж у записках інших іноземців того часу. П'єр Шевальє не тільки зафіксував події, що відбувалися тоді на Україні, а й давав оцінки цим подіям. Не викликає сумніву те, що автор книги користувався багатьма достовірними документами, і це дає підставу з більшим довірям поставитись до тих відомостей, про які не згадується в інших джерелах.

Нові дані, наведені в книзі П'єра Шевальє, дають можливість уточнити ряд положень, які є в історичній літературі, а до вирішення деяких питань, можливо, і підійти по-новому. До цього слід додати, що книга написана дохідливою мовою, події в ній зображуються яскраво. Книга може зацікавити не тільки істориків, а й всіх тих, хто цікавиться далеким минулим.

Велику і копітку роботу провели наукові співробітники Інституту історії АН УРСР А. З. Барабой та О. А. Бевзо, що готували текст книги до друку. Кваліфіковано написано передмову (автор А. З. Барабой), археографічну довідку, коментарі, складено меншій та географічний показники. Можна лише висловити окремі зауваження та

побажання. В передмові слід було б зазначити, що П'єр Шевальє, крім Левасера де Боплана, мав також інших попередників і сучасників — своїх земляків, які теж видавали книги про Україну (Блез де Віжнер, 1573 р.; Жан де Люк, 1663 р.). Багато наводиться даних про Україну, зокрема про визвольну війну в «Gazete de France», що почала виходити у Парижі з 1631 р. Порівняння твору П'єра Шевальє з іншими творами дало б усі підстави відкинути невірне твердження про те, що його книга є нібито тільки компіляцією з Боплана та Пасторія.

В передмові є, на жаль, окремі неточності і описки. Навряд чи слід вважати досягненням П'єра Шевальє те, що він розділив Білоцерківський договір 1651 р. на 14 пунктів, тоді як польські і козацькі послі, що складали цю угоду, розділяли її тільки на 11 пунктів. Вигнання військ Радзівілла відбулось не в серпні 1652 р., а в 1651 р. (стор. 18). І вже зовсім неправильно те, що російсько-польська та шведсько-польська війни відбувались у 1650 р. (стор. 23).

Багато було зроблено перекладачем Ю. І. Назаренком для того, щоб зберегти в українському виданні книги колорит тогочасної мови й епохи. Однак все ж трапляються прикриті неточності і невдалі місця, яких можна було б уникнути. Не було потреби замінити окремі терміни, які вживає П'єр Шевальє («генерал» на «комісар», «адмірал» — «старший», «Чегрин» — «Чигрин», «імператор» — «турецький султан», «галга» — «калга», «генерали» — «вищі військові» тощо). Відповідне пояснення можна було б дати у примітках. Є й невдалі мовні звороти, як, наприклад: «Кодек близько порогів, тобто підводних скель цієї ріки, які є для козаків найнадійнішим пристановищем» (стор. 36), «Мури міст зроблені тільки з землі» (стор. 44), «Найбільш спритні п'ють кобиляче молоко, мед та горілку» (стор. 61), «похили пагорбки» (стор. 122). Та всі ці недоліки не мають істотного значення.

Користуючись нагодою, висловлюємо побажання про те, що слід було б видати, переклавши з іноземних мов, також і інші джерела, які стосуються не тільки визвольної війни, а й наступних періодів історії України.

Ф. Ш.

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

ЗА ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА НА УКРАЇНІ¹

Українські радянські історики надають серйозного значення вивченню історії братніх західно- і південно-слов'янських народів. Справа не тільки в тому, що всі слов'янські народи, в тому числі й український, зв'язані спільністю походження, близькістю території, мови, культури і психічного складу. Справа також у тому, що історичний розвиток українського народу завжди був тою чи іншою мірою зв'язаний з історією як російського і білоруського, так і польського, чеського, словацького, болгарського, сербського та інших народів.

Величезне значення при цьому має та обставина, що вивчення і пропаганда героїчного минулого народів слов'янських країн, їх зв'язків з народами нашої великої Батьківщини — Радянського Союзу — є одним з найважливіших засобів у справі виховання трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. На це нас націлюють рішення XX і XXI з'їздів КПРС, постанова ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» і документи Наряд представників комуністичних і робітничих партій 1957 і 1960 рр.

Вивчення на Україні, як і в усьому Союзі РСР, історії братніх слов'янських народів² особливо посилюлося в післявоєнний період. Це викликано тим, що після другої світової війни народи слов'янських країн твердо стали на соціалістичний шлях розвитку і разом з усіма соціалістичними країнами становлять могутній табір соціалізму, світову соціалістичну систему.

Про посилення науково-дослідної роботи на Україні в галузі славістики свідчить, зокрема, той факт, що проблеми історії слов'янських країн вивчаються не тільки в Інституті історії АН УРСР, де з 1949 р. існує спеціальний відділ історії країн народної демократії, тобто і слов'янських країн, а й на історичних кафедрах Київського, Харківського, Львівського, Одеського і ряду інших університетів та інститутів республіки.

Однією з найважливіших проблем, якою займаються славісти на Україні, є боротьба слов'янських народів проти німецько-фашистських загарбників у роки другої світової війни. Дослідження цієї проблеми має винятково велике політичне і наукове значення.

Серед праць по даній проблемі слід, передусім, назвати фундаментальну монографію старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР В. І. Калюкова «Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.)». В ній розкриваються як загальні характерні риси героїчної боротьби народів Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії, так і специфіка цієї боротьби залежно від конкретно-історичних умов у кожній з країн, показується вирішальне значення перемог Радянської Армії для зростання руху Опору народів Європи. Праця готувалася на основі тісного співробітництва з польськими, чехословацькими і болгарськими істориками, які подали автору значну допомогу і архівними матеріалами, і безпосередніми консультаціями, і рецензуванням рукопису праці.

Цьому ж періодові присвячені праці старших наукових співробітників Інституту історії АН УРСР І. А. Петерса «Співдружність чехословацького і радянського народів у боротьбі проти фашизму в роки другої світової війни», К., 1959 і П. М. Каленіченка «Польська прогресивна еміграція в СРСР в роки другої світової війни», К., 1957, а також праця доцента Одеського університету І. В. Ганевича «Борьба болгарского народа под руководством Коммунистической партии за национальное и социальное освобождение (1941—1944 гг.)», К., 1959.

¹ З повідомлення О. К. Касименка, зробленого на всесоюзній координаційній нараді з актуальних проблем радянського слов'янознавства в Москві 24 січня 1961 р., звіт про яку подається на стор. 150—154.

² Тут і далі в статті автор вживає термін «слов'янські народи» для означення передусім західних і південних слов'ян.

Автор першої з названих вище праць використав матеріали Архіву Міністерства оборони СРСР, Державного архіву Закарпатської області, колишньої Виставки «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» і колишньої Комісії історії Великої Вітчизняної війни на Україні, а також цілий ряд досліджень чехословацьких істориків. Незважаючи на те, що дана тема певною мірою розроблена в чехословацькій історіографії, автору вдалося висвітлити ряд питань дещо повніше і глибше. Це стосується, зокрема, участі радянських людей у партизанському русі на території Чехословаччини і участі чеських і словацьких трудящих в радянському партизанському русі.

Згадана книжка П. М. Калениченка присвячена недослідженому питанню з історії взаємовідносин польського і радянського народів. Спираючись на матеріали радянських архівів, зокрема Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Міністерства торгівлі СРСР і Міністерства освіти РРФСР, автор псказав ту велику допомогу, яка подавалась радянським народом евакуйованим польським громадянам в роки минулої війни. Книга, рукопис якої рецензувався польськими істориками, була позитивно зустрінута як у Радянському Союзі, так і в Польщі.

Написана на основі друкованих праць і деяких болгарських архівних матеріалів, граця І. В. Ганевича показує, як Болгарська Комуністична партія організувала й очолила трудящі маси країни, всіх патріотів на боротьбу проти фашизму і привела їх до перемоги. Автор спростовує облудні твердження югославських ревізіоністів і буржуазних істориків про те, що соціалістична революція мала місце нібито тільки в СРСР, Китаї та Югославії, а в інші країни народна демократія, як нова політична форма диктатури пролетаріату, була, мовляв, принесена ззовні.

Слід також відзначити збірник спогадів радянських (переважно українських) і чехословацьких партизанів «Бойова співдружність», виданий у 1960 р. одночасно в Києві і Братиславі українською і словацькою мовами.

Окремим питанням історії слов'янських народів у роки другої світової війни присвячені брошура доцента Київського університету І. Д. Кундюби «Исторические предпосылки краха панской Польши», К., 1959; ряд статей в Наукових записках і журналах завідуючого кафедрою новітньої історії Львівського університету І. І. Белякевича («Национальная измена и бегство польской правящей клики за границу в сентябре 1939 г.», в кн. «Доповіді та повідомлення Львівського державного університету», вип. 7, ч. II, Львів, 1957; «Внешняя политика польского буржуазного правительства и отклонение им помощи Советского Союза (март — август 1939 г.)», в кн. «Питання історії країн народної демократії. Наукові записки Львівського державного університету», серія історична, вип. 7, Львів, 1957); В. І. Колокова («Участь поляків, чехів і словаків у партизанській боротьбі на Україні і в Білорусії в роки Великої Вітчизняної війни» і «З історії бойового співробітництва народів Радянського Союзу і Югославії в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників», у кн. «Історичні зв'язки слов'янських народів», К., 1956; «Бойова співдружність слов'янських народів у другій світовій війні», «Український історичний журнал», 1958, № 1); кандидата історичних наук В. А. Новодрана — Дніпропетровськ («Нападение гитлеровской Германии на Польшу в 1939 г.», журн. «Новая и новейшая история», 1959, № 4); кандидата історичних наук І. С. Дзюбка («Борьба Коммунистической партии Чехословакии за virшение национального питання (1921—1954 гг.)», в кн. «Історичні зв'язки слов'янських народів»); П. М. Калениченка («До питання про причини краху буржуазно-поміщицької Польщі у вересні 1939 р.», в кн. «Історичні зв'язки слов'янських народів»; «Польща під гнітом німецько-фашистських окупантів у 1939—1941 рр.», в кн. «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 9, К., 1957); І. А. Петерса («Допомога радянських партизанів словацькому народному повстанню в 1944 р.», в кн. «Історичні зв'язки слов'янських народів») та ряду інших істориків.

Друга важлива проблема, яка привертає пильну увагу українських славістів, — це післявоєнна історія слов'янських народів, будівництво соціалізму в країнах народної демократії, дружба і співробітництво їх з Радянським Союзом.

В цьому плані слід, насамперед, назвати велике монографічне дослідження завідуючого відділом історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР кандидата юридичних наук І. Ф. Євсєєва «Співробітництво Української РСР і Польської Народної Республіки (1945—1960 рр.)», яке має вийти в світ цього року. В праці ґрунтовно розкриваються питання економічного, політичного і культурного співробітництва Радянської України з народною Польщею. На основі багатого фактичного матеріалу, почерпнутого з різних джерел, насамперед радянських і польських документів і архівів, автор показує, як дедалі більше зміцнюються дружні взаємовідносини між українським і польськими народами на шляху спільного будівництва соціалізму і комунізму.

Післявоєнній історії Чехословацької Соціалістичної Республіки присвячена книга І. С. Дзюбка «Розв'язання національного питання в народно-демократичній Чехословаччині» (К., 1959), культурному будівництву в Болгарії — книга М. Є. Добрускіна (Харків), яка вийшла в Москві у 1954 р.

Необхідно також назвати цілий ряд науково-популярних праць і брошур, які стосуються будівництва соціалізму в країнах народної демократії. Ми маємо на увазі такі брошури: з історії Чехословаччини—«Чехословаччина завершує будівництво соціалізму», К., 1959, і «Успіхи соціалістичного будівництва в Чехословацькій республіці», К., 1957 (А. Ф. Кізченко), «Чехословаччина на соціалістичному шляху», К., 1960 (І. С. Дзюбко), «Чехословаччина на шляху до соціалізму», К., 1957 (С. О. Макогон), «Народи Чехословаччини будують соціалізм», К., 1957 (І. А. Петерс); з історії Болгарії—«Народна Республіка Болгарія», К., 1954 (В. А. Жебокрицький); з історії Польщі—«Розквіт дружби радянського і польського народів», К., 1954 (Л. Є. Кизя і Г. І. Марахов), «Молоде покоління Польщі», К., 1960 (С. М. Антонюк і П. М. Калениченко), «Розвиток сільського господарства в народній Польщі», К., 1960 (С. М. Антонюк) та ін.

Ряд брошур і статей у журналах і наукових записках присвячено економічному і політичному співробітництву країн народної демократії. Це книга С. П. Журби «Економічне співробітництво соціалістичних країн на сучасному етапі», К., 1959; брошури кандидата юридичних наук І. Ф. Євсєєва «Непорушена дружба народів соціалістичних держав—втілення ідей великого Жовтня», К., 1957, і кандидата історичних наук Ю. М. Мацейка «Економічна співдружність соціалістичних країн на сучасному етапі», К., 1957, стаття І. Ф. Євсєєва «Радянсько-польське економічне співробітництво», «Український історичний журнал», 1960, № 3 і багато інших.

Розробкою питань будівництва соціалізму в слов'янських країнах народної демократії займається на Україні, крім істориків, багато економістів. Як приклад назвемо монографію доктора економічних наук професора Н. Г. Климка «Общественно-политические преобразования в деревне Польской Народной Республики, ч. I, Аграрные отношения в старой Польше и их преобразование народно-демократической властью», К., 1959; брошури кандидата економічних наук В. П. Демченка «Успіхи соціалістичного будівництва в європейських країнах народної демократії», К., 1957, і «Будівництво соціалістичної економіки в Польській Народній Республіці», К., 1959.

Третью важливою проблемою, розробці якої українські історики приділяють велику увагу, є проблема впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в слов'янських країнах. Ця проблема складається з двох головних частин: перша—піднесення революційної боротьби в слов'янських країнах під впливом Жовтневої революції і друга—участь трудящих слов'янських країн у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в Росії і на Україні.

Ряд праць, присвячених цим питанням, з'явився до 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Інститут історії АН УРСР підготував спеціальний тематичний збірник «Великий Жовтень і революційний рух народів зарубіжних країн», К., 1957. Піднесення революційного руху в ряді європейських країн висвітлюється в брошурі І. М. Кулініча «Революційний рух в країнах Центральної і Південно-Східної Європи під впливом Жовтневої революції», К., 1957. В Інституті історії АН УРСР підготовлено до друку працю П. М. Калениченка про вплив Жовтневої революції на революційний рух у Польщі в 1917—1919 рр.

Участі представників ряду народів, у тому числі і слов'янських, під прапором пролетарського інтернаціоналізму в боротьбі за перемогу Жовтня в Радянській країні присвячені книги кандидата історичних наук В. Г. Коновалова (Одеса) «Герои одесского подполья», М., 1960, і «Иностранная коллегия», Одесса, 1958; брошура І. І. Белякевича «Революционное содружество польских и российских трудящихся в 1917 г.», Львів, 1957; статті І. А. Петерса, А. Д. Бачинського і М. Д. Дихана (Одеса) та ін.

Наступною проблемою, якою займаються історики-славісти на Україні, є вивчення історії слов'янських країн періоду капіталізму. Увагу дослідників привертає, насамперед, вивчення класової боротьби і революційного руху.

В Інституті історії АН УРСР І. М. Мельникова підготувала монографію (почату в свій час в Інституті слов'янознавства АН СРСР) «Классовая борьба в Чехословакии в период временной частичной стабилизации капитализма (1924—1929 гг.)», яку випустить у 1961 р. Видавництво АН СРСР. В монографії на прикладі Чехословаччини розкриваються загальні закономірності розвитку капіталістичної системи в період її тимчасової, часткової стабілізації і в той же час показуються особливості економічного і політичного розвитку Чехословаччини. Класові суперечності і розвиток класової боротьби зображуються на широкому фоні всіх основних явищ суспільного життя. Велика увага приділяється в праці висвітленню ролі Комуністичної партії Чехословаччини в організації боротьби трудящих проти наступу буржуазії на їх життєвий рівень, демократичні права і соціальні завоювання. Монографія написана на основі великої кількості архівних і друкованих джерел.

Протягом багатьох років доцент Київського університету В. А. Жебокрицький працює над історією Болгарії періоду Балканських воєн. Минулого року вийшла з друку перша частина його монографії—«Болгария накануне Балканских войн в 1912—1913 гг.», в якій на основі широкого кола джерел дано глибокий аналіз соціаль-

но-економічної структури болгарського села, розстановки класових сил в країні. Чимало уваги приділено з'ясуванню політики і прагнень окремих груп болгарської буржуазії в період, що розглядається.

Періодові капіталізму присвячено книги кандидата історичних наук О. Ю. Карпенка (Львів) «Селянські повстання в Польщі в 1932—1933 рр.», К., 1956, кандидата історичних наук С. І. Сидельникова (Харків) «Болгарський революціонер Г. С. Раковський», Харків, 1960, а також наукові статті Ф. П. Шевченка, А. З. Барабося, А. К. Мартиненка, І. М. Кулінича, Г. І. Марахова (Київ), П. Т. Рушенка, Г. Й. Чернявського, М. П. Подлесного, І. С. Ільчук (Харків), О. С. Бейліса, В. П. Чорнія, В. А. Бориса (Львів), П. Н. Серетінова (Луцьк), І. М. Гранчака, Г. В. Марченка, Б. І. Співака, В. Белоусова (Ужгород) та ін.

На Україні приділяється увага розробці історії слов'янських країн і періоду феодалізму. В цілому ряді праць, які вийшли до 300-річчя возз'єднання України з Росією, висвітлюються тою чи іншою мірою події, що мали місце в Польщі. Це стосується, насамперед, праці старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР О. С. Компан «Вплив визвольної війни українського народу на розвиток антифеодального руху в Польщі», К., 1954. Слід назвати також праці завідуючого кафедрою історії західних і південних слов'ян Львівського університету доктора історичних наук професора Д. Л. Похилевича, кандидата історичних наук Я. Д. Ісаєвича (Львів), Ф. П. Шевченка та ін.

Ті скромні досягнення, які мають історики України, є значною мірою результатом їх творчого контакту з істориками всього Радянського Союзу і, зокрема, Інституту слов'янознавства АН СРСР, з істориками зарубіжних соціалістичних країн.

Все це вже зроблено. А які ж наші плани на найближче майбутнє?

Головна увага українських радянських істориків-славистів зосереджена зараз навколо кількох основних проблем. Перша з них — будівництво соціалізму в країнах народної демократії і співробітництво цих країн з Радянським Союзом. Відділ історії країн народної демократії Інституту історії АН УРСР працює нині над колективною монографією «Українська РСР і зарубіжні соціалістичні країни» обсягом понад 30 друкованих аркушів. Авторський колектив поставив перед собою завдання — показати участь Радянської України в політичному, економічному і культурному співробітництві із зарубіжними соціалістичними країнами. Інститут планує закінчити згадане дослідження наступного року.

Цій же важливій проблемі будуть присвячені праці І. Ф. Євсєєва «Політичне й економічне співробітництво СРСР з європейськими країнами народної демократії», кандидата історичних наук В. В. Сухарева (Луцьк) «Будівництво соціалізму в Чехословаччині». Ряд істориків, зокрема В. Г. Пічугін (Луганськ), Б. М. Холодій (Сталіно) та інші вивчають участь Донбасу в економічних і науково-технічних зв'язках із зарубіжними соціалістичними країнами.

Друга надзвичайно серйозна проблема — участь трудящих зарубіжних слов'янських та інших країн у боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (1917—1920 рр.). Відділ історії країн народної демократії планує колективну монографію і документальний збірник, повністю присвячені даній темі. Обидві книги мають вийти до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Крім того, над гомею про участь польського пролетаріату в боротьбі за Радянську владу на Україні продовжують працювати І. І. Белякевич і П. М. Калениченко.

Одним із своїх центральних завдань історики України вважають, як і раніше, вивчення боротьби слов'янських народів проти німецько-фашистських окупантів у роки другої світової війни. Над цією проблемою працюють кандидат історичних наук Л. Є. Кизя («Бойова співдружність польських і українських партизанів»), І. Д. Кундюба («Боротьба польського народу за соціальне і національне визволення»), викладач Вищої партійної школи при ЦК КП України В. М. Левський («Боротьба чехословацького народу за незалежну, демократичну республіку і політика буржуазної еміграції»), В. І. Клоков («Народно-визвольна боротьба народів Югославії» і «Основні проблеми боротьби народів слов'янських країн проти фашизму в радянській і зарубіжній історіографії») та ін.

Історики України надають великого значення вивченню революційної боротьби трудящих західноукраїнських земель спільно з трудящими Польщі і Чехословаччини, а також Румунії та Угорщини проти капіталістичного гніту. Ця проблема вже знайшла деяке висвітлення в працях з історії революційного руху в Західній Україні, Закарпатті і Буковині (праці М. П. Герасименка і Б. К. Дудикевича, К. Г. Ципка, І. М. Гранчака та ін.).

Продовжуючи вивчення даної проблеми, українські радянські історики вважають за необхідне показати допомогу робітничого класу і Комуністичних партій Польщі, Чехословаччини, Румунії і Угорщини західноукраїнським трудящим в їх боротьбі за соціальне та національне визволення і возз'єднання з Радянською Україною. В Інституті історії АН УРСР буде підготовлено працю І. М. Мельникової «Революційна солідарність чехословацького пролетаріату з трудящими Закарпатської України в бо-

ротьбі проти капіталістичного гніту (1919—1938 рр.)». В цьому ж плані ведеться робота істориками Львова, Ужгорода і Чернівців.

Дослідженням політичних, економічних і культурних відносин трудящих України з народами зарубіжних слов'янських країн займаються Ф. П. Шевченко («Зв'яз України з південно-слов'янськими народами в XVII—XVIII ст.»), І. А. Петер («Радянсько-чехословацькі відносини, 1918—1938 рр.») та ін.

В зв'язку з 100-річчям польського повстання 1863 р. на Україні приділяється серйозна увага цій важливій події в житті братнього польського народу. Зокрема Інститут історії АН УРСР спільно з Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР та Інститутом слов'янознавства АН СРСР, Архівним управлінням при Раді Міністрів СРСР та Інститутом історії Польської академії наук підготував документальний том «Польське повстання 1863 р. і громадсько-політичний рух на Україні (1856—1862 рр.) (упорядники і редактори від Інституту історії АН УРСР — Г. І. Марахов, Ф. П. Шевченко та В. У. Павелко) і готує ще один том, який охоплюватиме період 1863—1864 рр.

Одним з важливих завдань істориків-славистів було і є вивчення слов'яно-німецьких відносин. Це особливо важливо тепер, коли в Західній Німеччині активізувалися реваншистські сили, які знову загрожують волелюбним народам.

В Інституті історії АН УРСР провадиться певна робота в цьому напрямі. Зокрема, І. М. Кулінич, який спільно з М. М. Кошиком написав книжку «Революційна діяльність німецької комуністичної групи «Спартак» на Україні в 1918—1919 рр.», 1959, готує монографію «Експансія німецького імперіалізму на Україні на початку XX ст.». Він же планує підготувати працю «Політика Німеччини щодо Болгарії наприкінці XIX — на початку XX ст.».

Такими є в загальних рисах наші плани в галузі слов'янознавства на найближчий час.

Ми цілком усвідомлюємо, що вивченню історії слов'янських народів ми ще не приділяємо такої уваги, якої це питання заслуговує. Це пояснюється до деякої міри тим, що координація науково-дослідної роботи в галузі слов'янознавства в масштабах як усього СРСР, так і України, здійснюється ще недостатньо.

Ще більш незадовільно стоїть справа щодо зв'язків українських радянських істориків з ученими і науковими установами зарубіжних соціалістичних країн. Не можна сказати, що такі зв'язки не існують. Вони є. До нас часто приїждять історики Чехословаччини, Польщі, Болгарії, дещо рідше їздимо і ми до них, але ці зв'язки ще не систематичні.

Для налагодження більш тісних зв'язків з істориками слов'янських країн слід частіше практикувати цільові наукові відрядження, взаємне рецензування рукописів праць, спільну розробку деяких наукових проблем, спільне видання тематичних збірників і монографій. Необхідно також звернути більшу увагу на вивчення історії слов'янської прогресивної еміграції в країнах Європи і Америки.

На нашу думку, нарізла потреба створити спеціальний журнал, присвячений проблемам слов'янознавства. Настав час поставити і розв'язати питання про підготовку висококваліфікованих спеціалістів-славистів шляхом відрядження наших аспірантів у соціалістичні країни на більш тривалий час.

Дальший розвиток слов'янознавства на Україні настійно вимагає створення спеціального наукового центра тим більше, що на Україні є потрібні наукові кадри.

Відповідальні завдання покладаються на істориків усього Радянського Союзу, в тому числі й України, в зв'язку з тим, що історична наука віднині буде представлена на міжнародних з'їздах славистів, зокрема, на V Міжнародному з'їзді славистів, який відбудеться в 1963 р. у Софії. Ми глибоко задоволені тим, що усунута, так би мовити, «історична несправедливість» щодо істориків-славистів, які досі були позбавлені можливості бути, поряд з лінгвістами і літературознавцями, учасниками міжнародних славистичних організацій. В зв'язку з цим нам треба протягом найближчого часу розробити конкретні пропозиції щодо участі українських радянських істориків у наступному з'їзді, щодо тематики доповідей і повідомлень.

Виконуючи рішення цієї важливої науково-координаційної наради, ми плануємо восени цього року провести подібну нараду у нас в республіці з тим, щоб накреслити плани дальшої розробки проблем слов'янознавства.

Можна висловити цілковиту впевненість у тому, що історики Радянської України, які разом з українськими лінгвістами і літературознавцями вже чимало зробили в справі розвитку радянського слов'янознавства, створять нові фундаментальні праці, присвячені героїчному минулому братніх слов'янських народів.

О. К. КАСИМЕНКО

ПРО ТИХ, ХТО ВРЯТУВАВ ДНІПРОГЕС

У період соціалістичної індустріалізації блискучим здійсненням ленінської ідеї електрифікації країни була побудова найбільшої тоді в світі Дніпровської гідроелектростанції ім. В. І. Леніна.

У роки Великої Вітчизняної війни німецько-фашистські загарбники, які тимчасово окупували територію України, намагалися використати Дніпрогес в інтересах своєї воєнної машини. Проте зробити це їм не вдалося. Тим часом на фронті справи склались не на їх користь. Після боїв під Сталінградом Радянська Армія перейшла в навалний наступ і вже в лютому 1943 р. почала визволення України. Тоді фашисти вирішили висадити в повітря греблю і важливі споруди гідроелектростанції. В березні 1943 р. на Дніпрогес було завезено 12 вагонів вибухівки. У серпні, коли радянські війська підійшли до Дніпра, фашисти підвезли ще 16 вагонів вибухівки і почали мінувати споруди гідроелектростанції. На початку жовтня закладені в багатьох місцях заряди були з'єднані електропроводами, за їх допомогою в одну мить можна було висадити в повітря Дніпрогес. Водночас гітлерівське командування докладало всіх зусиль, щоб утримати місто. Район Запоріжжя був укріплений трьома лініями мінних та дротяних загород, ескарпами, протитанковими канавами та залізобетонними вогнезими точками. Тут були зосереджені відбірні гітлерівські дивізії.

Та ніякі укріплення не змогли спинити навалного наступу Радянської Армії. З ніч з 13 на 14 жовтня 1943 р., зломивши ворога, радянські війська визволили Запоріжжя і вийшли до Дніпрогесу. Гітлерівці, які були відкинуті за Дніпро, тримали під трицільним вогнем заміновану греблю Дніпрогесу. Перед відступом фашисти зірвали 9 прогонів проїзної частини мосту, 14 перегонів підкранової колії, міст через шлюз, ребіль греблі між 27 і 28 биками і приміщення гідроелектростанції з обладнанням.

Обстановка лишалася дуже небезпечною. Радянське командування доручило 9-му гвардійському батальйону мінерів, 4-му понтонно-мостовому батальйону, 269-му армійському саперному батальйону інженерних військ 3-го Українського фронту та 1-й гвардійській залізничній бригаді 4-го Українського фронту вжити всіх необхідних заходів і не дати фашистам знищити греблю. Щоб знешкодити заряди, вкладені в греблю, треба було знайти і перерізати електропідливну сітку на правобережному кінці греблі, який був у руках ворога.

Виконання дуже відповідального й небезпечного завдання по знешкодженню електропідливної сітки було покладено на молодшого лейтенанта Кутузова, сержанта Імолова і рядових Шабонова та Стародубова. Після тривалої і напруженої підготовки, однієї з темних листопадових ночей, група відважних вийшла на завдання. Доравшись до бика № 15, розвідники помітили сталевий трос, що звисав з бика. Сержант Імолов кілька разів пробував по тросу вилізти на верх бика і закріпити там штурмову драбину, по якій на бик змогли б вилізти всі розвідники. Та це йому не вдалося робити. Трос було змашено тавотом, і втриматися на ньому неможливо — ковзалися уки. Наступної ночі згодом у розвідників теж не вдалося вибратись на верх бика № 15. І лише третьої ночі, доклавши нелюдських зусиль, молодший лейтенант Кутузов подолав п'ятидесятиметрову висоту бика, вибрався наверх, спустив униз кінець роти, за який розвідники прив'язали штурмову драбину і вибратись на верх бика. З листопада 1943 р., переборюючи одну по одній перешкоди, розвідники добралися до правобережного краю і через вентиляційний колодязь заїздили у верхній тунель греблі, де виявили чотирьохжильний кабель і перерізали його. Розвідку греблі і замурування в неї зарядів, бомб та електропроводки вели група саперів у складі сержантів Фремова, Саримсакова, рядових Долженка і Шабанова, група розвідників під командуванням лейтенанта Фролова, а також подолали 4-го понтонно-мостового батальйону фрейтор Кільдеев, рядовий Аріков та ін.

Німецько-фашистське командування всіляко намагалося відтіснити радянські частини і здійснити злочинний намір — висадити в повітря Дніпрогес. Гітлерівцям навіть далось на якийсь час знову встановити свій контроль над греблю, але відновити істему своєї адської машини і зірвати греблю їм не вдалося. В ніч з 29 на 30 грудня 1943 р. радянські війська, переправившись на правий берег Дніпра, відкинули ворога з правобережної частини Запоріжжя і визволили територію Дніпрогесу.

Після визволення території Дніпрогесу на греблі було знайдено тіло радянського воїна, який загинув, знешкоджуючи ворожі заряди. Ім'я його встановити не вдалося. Рудящі з почестями поховали героя на території Дніпрогесу в могилі Невідомого солдата і спорудили йому пам'ятник. Імена відомих героїв навечно вписані в літопис імовірної боротьби радянського народу за свою свободу й незалежність.

23 лютого 1944 р. Державний комітет оборони СРСР прийняв рішення про негайну відбудову Дніпрогесу. З березня 1947 р. перший агрегат знову дав промисловий струм. Разом з відбудовою Дніпрогесу волею радянських людей з руїн було піднято промисловість Придніпров'я.

С. В. ГРИНЬКО

БАГАТО ГАЛАСУ ДАРЕМНО

Десякий час тому сторінки українських буржуазно-націоналістичних газет, що видаються в капіталістичних країнах Європи і Америки, зарясніли повідомленнями, авторів яких намагалися створити враження, нібито українська буржуазна історіографія переживає нині мало не добу Ренесансу, перебуває в стані розквіту і т. д. Йдеться про гучномовні реляції з XI Міжнародного конгресу істориків у Стокгольмі, в якому взяло участь кілька буржуазно-націоналістичних істориків. Щоправда, одразу ж звертало на себе увагу те, що більшість цих реляцій, які часом нагадували донесення з поля бою, належать самим учасникам конгресу, які при цьому не забували якнайрельєфніше змалювати свою особисту «видатну» роль у його роботі. Останнє, звичайно, мало на меті довести тим колам, які були зацікавлені в участі націоналістів у конгресі, що вони не гаяли часу, що вони «відробили свій хліб».

Що ж насправді відбулось у Стокгольмі, якими були роль і «вклад» буржуазно-націоналістичних істориків у роботу конгресу? В чому дійсно не можна відмовити фальсифікаторам з табору української реакційної емігрантщини, так це в активності, у гарячковому, нестримному прагненні будь-що зіп'ятись на трибуну чи кафедру, заявити якнайголосніше про своє існування. Це й засвідчує один із «стовпів» буржуазної історіографії Чубатий, який зазначає, що він і його спільники не втратили жодної нагоди виступити. Виступали всі присутні на конгресі націоналісти, а обидва доповідачі (Чубатий і Кентржинський) — навіть по чотири рази кожний. Найхарактернішою рисою діяльності націоналістів, за їх же словами, було те, що вони являли собою най-більш «рухливу групу».

Що й казати, переконливий показник «наукової зрілості»! Цілком ясным було і спрямування цієї «рухливості». Бути «терном у носі советських істориків», як пише націоналістична газета «Наша мета», — ось яке завдання було покладено на націоналістичних фальсифікаторів. Смішно було б говорити, що дії націоналістів могли б хоч би якоюсь мірою захитати авторитет радянської історичної науки. Націоналістичним фальсифікаторам з їх убогим теоретичним арсеналом, з їх мізерною джерельною базою нічого було протиставити радянській історіографії, крім галасливих, заялужених, давно відомих тверджень.

«Найважливішу дискусію» викликала, як скромно зазначив Чубатий, його доповідь «Київська Русь та формація трьох східно-слов'янських націй». Обравши таку назву теми, Чубатий втім силкується довести, що Київська Русь не була спільною колискою трьох народів — українського, білоруського та російського, твердить, що Київська Русь являла собою державу, де вже цілком сформувався як етнічне поняття український народ. Сформування білоруського та російського народів відбувалось, на думку Чубатого, значно пізніше, але з самого початку, мало не раніше зародження цих народів, між трьома народами виникає гострий антагонізм. Отже, лише прагнення протиставити один одному братні народи керувало доповідцем. Та даремно тишити себе Чубатий тим, що вже сама тема доповіді «була для советських істориків провокаційною», хоча в провокаційному характері зусиль націоналістів немає сумніву. Адже в цій постановці питання немає анічогісінько нового. Націоналістична преса прямо визнавала, що концепція Чубатого запозичена у Грушевського, фальсифікаторські конструкції якого дістали належну оцінку ще з боку Івана Франка і були вщент розвінчані радянською наукою. Численні археологічні, археографічні та мовні дослідження доводять зовсім протилежне цій, з дозволу сказати, концепції, яка продиктована лише ненавистю її творців до віковичної дружби російського і українського народів. Що ж до всебічних досліджень з цієї теми, проведених в СРСР, то вони, звичайно, цілком ігноруються доповідцем.

Другий доповідач — Кентржинський присвятив свої зусилля звеличенню ролі зрадника українського народу Мазепи. Протягом усього 1959 р., який націоналісти оголосили «мазепинським», вони всіляко вихваляли цього запродаця, а деякі з них навіть висунули ідею спорудження Мазепі пам'ятника десь на американській землі. Кентржинський сконденсував увесь цей фіміам Мазепі і підніс його конгресу. Характерно, що націоналісти не змогли знайти достойнішої і більш вартої уваги фігури в історії України, ніж огидна фігура Мазепи, якого вони вважають своїм попередником. Кентржинський обрав також об'єктом своїх фальсифікаторських вправ період тридцятилітньої війни і політику Росії та Швеції в зв'язку з нею. Фактично Кентржинський був співдоповідачем у шведського історика Тама. Хід міркувань Кентржинського такий: шведський король Густав Адольф II, базуючись на «нереалістичному уявленні», з власних мотивів виступав за ослаблення Польщі і сприяв просуванню Росії на Захід, запропонував встановити з цією метою протекторат Росії над Україною. Кінець кінцем, Кентржинський вважає Густава Адольфа «духовним ініціатором унії між Росією і Україною в 1654 році», одним з «духовних батьків Переяславської угоди».

Не торкаючись усіх деталей цієї наскрізь штучної конструкції, зазначимо, що во на якнайповніше відбиває войовничий ідеалізм її автора. За Кентржинським, саме ця

рі й королі, а не сукупність соціально-економічних умов, не воля і боротьба народних мас, відіграють вирішальну роль в історичному процесі. Виступ Кентржинського має і цілком певний політичний присмак — взяти під сумнів історичну закономірність возз'єднання України з Росією, поставити Переяславську угоду в пряму залежність від різних зовнішньополітичних комбінацій, применшити значення могутнього тяжіння народів — українського і російського — до єднання.

Інші виступи націоналістичних істориків також не вносили нічого нового навіть з точки зору буржуазної історіографії. Так, наприклад, Пеленський, виступаючи з приводу національних проблем в Австро-Угорщині, став на шлях повторення заявленої тези про Галичину як про «український П'ємонт». Це й зрозуміло. Викинуті з батьківщини, просякнуті зоологічною ненавистю до трудящих мас України, спотворюючи їх минуле і сучасне, нинішні фальсифікатори користуються майже виключно концепціями своїх націоналістичних попередників. Це їх основна джерельна база, це їх основний теоретичний арсенал.

Розроблювані в СРСР цінні архівні матеріали, проваджувані у великих масштабах археологічні дослідження, численні праці, створені радянськими істориками, або не відомі націоналістам, або, що вірніше, свідомо ігноруються ними.

Отже, в їх «працях» і в їх жалюгідній метушні на конгресі ясно визначена лише нічим не прихована, гола тенденція — протиставити щось радянській історичній науці, спаллювати, хай і бездоказовими, верескливими виступами найбільш славні сторінки історії українського народу, довести свою здатність провадити брудні антирадянські кампанії.

«Акції» націоналістів-фальсифікаторів у Стокгольмі взагалі, можливо, не мали б будь-якого резонансу, якби не підтримка деяких буржуазних істориків Заходу. Останні в ряді випадків вважали за необхідне солідаризуватися з «аргументами» націоналістів, хоча цілком очевидно, що вони — поза наукою. В деяких керівних колах конгресу знайшлися люди, які вважали можливим ігнорувати справедливий протест радянської делегації проти участі купки емігрантських «істориків», які фактично нікого не репрезентували. Отже, і на стокгольмському конгресі знайшлися діячі, які прагнули внести в ідейно-теоретичний двобій марксистської і буржуазної історіографії, в часом гострі наукові дискусії ще й дух скандальності, від якого прямо тхне «холодною війною», методами горезвісного Даллеса, що, до речі, завжди був ідолом націоналістів. Але, цілком очевидно, погані справи у тих, хто вважає своїми «колегами» українських націоналістів з їх наскрізь антинауковим, відверто реакційним мотлохом. Звичайно, всім цим певні кола аж ніяк не сприяли зміцненню наукових контактів між Сходом і Заходом, міжнародному співробітництву вчених-істориків.

Нині навіть у середовищі буржуазних вчених дедалі сильнішими стають вимоги встановити дух міжнародного співробітництва. Свідченням цього був недавній лист американських істориків з 23 університетів і коледжів США до нового президента. Як історики, заявляють вони, «ми вимагаємо не допускати, щоб мертва рука минулого визначала майбутнє... Ми впевнені, що новий курс у міжнародних відносинах повинен враховувати реальне становище». Вчені вимагають зміни політики США щодо НДР, КНР, щодо проблеми роззброєння. Провокаційні спроби отруїти атмосферу міжнародного наукового співробітництва, до яких постійно вдається націоналістичне охвістя, аж ніяк не відповідають цьому прагненню. Тим часом деякі націоналістичні історики офіційно виступають як представники наукових установ США.

Намагання якось заглушити голос радянської історичної науки на конгресі виявились марними. Її дедалі зростаючі авторитет і вплив, її здобутки, продемонстровані на конгресі, визнаються нині широкими колами науковців світу, навіть з числа тих, хто стоїть на протилежних марксизму ідейних позиціях. Загальновідомі також досягнення історичної науки на Україні. Видання щороку фундаментальних праць, що відтворюють славний історичний шлях українського народу від давнини до сучасності, існування і активна діяльність численних наукових і учбових центрів історичної науки, таких, як академічні інститути історії та археології, університетські та інститутські кафедри, музеї, архівні установи, проваджувані на Україні конференції і сесії істориків і, нарешті, наявність великої армії любителів історії рідного краю і між ними самих юних, об'єднаних у численні шкільні історичні гуртки, — все це переконливе свідчення того, що на Україні її славне минуле люблять, знають і вивчають — без перобільшення — мільйони людей. Озброєним марксистсько-ленінським ученням історикам Радянської України створені найширші можливості для наукової творчості.

На фоні всіх цих незаперечних фактів і явищ претензії невеликої, хоч і галасливої купки банкрутів від політики й науки, їх спроби говорити від імені української історичної науки, уособлювати її здаються безглуздими і сміховинними. Своїми ж вихватками — інакше їх не можна кваліфікувати, — своїм галасом і метушнею навколо стокгольмського конгресу вони можуть переконати лише себе. А це, звичайно, недорого коштує.

А. М. КОЛЬЧУК

НАШ КАЛЕНДАР

Йдучи назустріч побажанням читачів, редакція «Українського історичного журналу» починає друкувати до ювілейних дат короткі повідомлення про видатні історико-революційні події в житті СРСР і зарубіжних соціалістичних країн, про відомих діячів комуністичного і робітничого руху, великих революціонерів-демократів та ін.

ВЕЛИКИЙ РОСІЙСЬКИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР-ДЕМОКРАТ

(ДО 150-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. Г. БЕЛІНСЬКОГО)

13 червня 1961 р. громадськість Радянської України, як і весь наш народ, широко відзначає 150-річчя з дня народження великого російського революціонера-демократа, геніального літературного критика і філософа Віссаріона Григоровича Белінського.

Народився В. Г. Белінський 1(13) червня 1811 р. в м. Свеаборзі у сім'ї фельдшера; дитячі й шкільні роки провів у м. Чембарі, Пензенської губернії (нині м. Белінський); в 1829 р. вступив до Московського університету, але незабаром був виключений за написану драму «Дмитрий Калинин», в якій різко критикував кріпосне право. З 1833 р. виступав як літературний критик у журналах «Телескоп», «Отечественные записки», з 1846 р. працював у журналі «Современник». Роки співробітництва в «Отечественных записках» і «Современнике» — найбільш зріла і плідотворна пора в житті Белінського. 3 липня 1847 р. Белінський написав відомий «Лист до Гоголя», який, за оцінкою В. І. Леніна, «був одним з найкращих творів безцензурної демократичної преси»¹.

Своє недовге, сповнене революційного пафосу і ентузіазму, невичерпної творчої енергії життя В. Г. Белінський віддав визвольній боротьбі народів Росії проти царизму і кріпосництва. У своїх поглядах на суспільство Белінський виходив з того, що вирішальну роль в історії відіграють народні маси. Визнаючи прогресивність капіталізму перед феодалізмом, Белінський розумів, що свободу і щастя народні маси можуть завоювати тільки знищивши панування буржуазії. Проте в розумінні історичного розвитку Белінський стояв на ідеалістичних позиціях, він ще не розумів і не міг тоді зрозуміти історичної ролі робітничого класу.

В. Г. Белінський відзначався винятковою різноманітністю історичних інтересів, багатством знань в усіх галузях історії. Він дав оцінку найважливішим етапам історії людства з революційно-демократичних позицій, рішуче відкидаючи поділ народів на «історичні» та «неісторичні», «вищі» та «нижчі». В літературно-критичних статтях, в різних оглядах російської літератури Белінський зумів по-новому оцінити найважливіші етапи історії Росії, зв'язавши висвітлення російської історії з політичним завданням російської революційної демократії. В тяжкі роки миколаївської реакції Белінський підніс голос на захист пригноблених народів Росії, палко виступав за їх братнє єднання з великим російським народом. З уст Белінського пролунали слова, сповнені глибокої любові до українського народу і історичного розуміння його майбутньої долі: «Злившись навіки з єдинокровною їй Росією, Малоросія відчинила до себе двері цивілізації, освіти, мистецтву, науці... Разом з Росією перед нею тепер велике майбутнє»². Майбутнє українського народу, його боротьбу проти соціального і національного гноблення Белінський мислив собі в братерському єднанні з великим російським народом; він високо оцінював історичну роль Богдана Хмельницького, який глибоко розумів необхідність воз'єднання України з Росією і виконав волю українського народу.

В. Г. Белінський був великим патріотом. Даючи узагальнюючу оцінку історії Росії, він писав, що «нам, росіянам, нічого мати сумнів у нашому політичному і державному значенні: з усіх слов'янських племен тільки ми склались в міцну і могутню державу і, як до Петра Великого, так і після нього... витримали з честю не один суворий

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 219—220.

² В. Г. Белінський, Вибрані філософські твори, т. I, К., 1948, стор. 433.

пит долі, не раз були на краю загибелі і завжди встигали врятуватися від неї і потім жити в новій і більшій силі і міцності»¹. В основі патріотизму Белінського лежав його революційний демократизм.

Трудящі України, як і всі радянські люди, високо шанують пам'ять великого революціонера і мислителя. На Україні широко видаються твори В. Г. Белінського, споруджуються пам'ятники, його ім'я присвоєно численним культурно-освітнім закладам. Великий революціонер-демократ, геніальний діяч передової російської культури є гордістю всіх народів багатонаціонального Радянського Союзу.

М. І.

¹ В. Г. Белинский, Собрание сочинений, т. 3, М., 1948, стор. 654.

40 РОКІВ РАДЯНСЬКОЇ ГРУЗІЇ

12 травня цього року Радянська Грузія буде відзначати своє сорокаріччя. 25 лютого 1921 р. Червона Армія, спираючись на повсталий народ, вступила в Тбілісі. Влада контрреволюційного меншовицького уряду була повалена, Грузія стала радянською. Ієремою Радянської влади в Грузії почалась нова епоха в історії грузинського народу.

За короткий історичний строк трудящі Грузії при братерській допомозі народів СРСР, під керівництвом Комуністичної партії добились величезних успіхів у розвитку всіх галузей народного господарства і культури. Економіка Грузії характеризується високим рівнем розвитку промисловості і різностороннім сільським господарством. Вартість продукції промисловості Грузії зросла у порівнянні з 1913 р. в 38 раз, а виробництво електроенергії — в 159 раз. Однією з основних галузей промисловості є видобування і переробка марганцевих руд. Грузія дає значну частину світового видобутку марганцю. За роки Радянської влади створено нові галузі промисловості (хімічна, еталургічна, машинобудівна, каолінова та ін.).

Небувалих успіхів досягло сільське господарство республіки. Грузія — основний аймак Радянського Союзу по вирощуванню субтропічних культур. Вона дає 97 % виробництва чаю, що його виробляє СРСР. На високому рівні перебуває виноградарство, садівництво, садівництво та вирощування ефіроліїних культур. Величезне значення для дальшого крутого піднесення сільського господарства республіки, як і всього Радянського Союзу, мають рішення січневого (1961 р.) Пленуму ЦК КПРС.

До Великої Жовтневої соціалістичної революції в Грузії понад $\frac{3}{4}$ усього населення було неписьменним. За роки Радянської влади в республіці здійснена справжня культурна революція. Грузія стала республікою суцільної письменності. До революції єдиному вищому навчальному закладу навчалось усього 300 студентів. Нині в республіці лічується 18 вузів, в яких вчиться понад 51 тис. студентів. У республіці є Академія наук, Академія сільськогосподарських наук та інші науково-дослідні установи. У вищих навчальних закладах і численних науково-дослідних установах працює понад 7900 науковців. У 1959 р. в республіці було понад 3 тис. масових бібліотек, 1935 культурно-освітніх закладів, 64 музеї. В республіці розквітла література і мистецтво.

Неухильно зростає матеріальний добробут трудящих Грузії. Тільки в 1959 р. було збудовано 800 тис. кв. м житлової площі. Незрівняно поліпшилось медичне обслуговування трудящих республіки. На 1 січня 1960 р. в республіці було 13 тис. лікарів і лікар на 312 чол. населення, в 1913 р. — 1 лікар на 750 тис. чол.), 29 262 чол. середнього медперсоналу.

Натхненний великими історичними рішеннями XXI з'їзду КПРС грузинський народ разом з усіма народами СРСР, під керівництвом Комуністичної партії, будує комуністичне суспільство.

Л. О.

40 РОКІВ РАДЯНСЬКОЇ ВІРМЕНІЇ

В травні 1961 р. Радянська Вірменія урочисто й радісно святкуватиме своє 40-річчя.

«За волею і бажанням повсталого трудового народу Вірменії Комуністична партія (більшовиків) Вірменії з сьогоднішнього дня оголошує Вірменію Соціалістичною Радянською Республікою. Віднині Червоний Прапор Радянської Вірменії буде захищати її трудовий народ від вікового ярма гнобителів», — цими словами починалася прокламація Революційного комітету Вірменії від 29 листопада 1920 р. про встановлення Радянської влади у Вірменії.

Сорок років над стародавньою вірменською землею майорить непереможний червоний прапор — прапор Рад. Сорок років під цим прапором вірменський народ

творить, дерзає, кує нове, вільне й щасливе життя. За короткий історичний строк трудящі Вірменії, з братерською допомогою народів СРСР, в першу чергу великого російського народу, перетворили свою країну в одну з квітучих республік Радянського Союзу.

Високими темпами розвиваються провідні галузі промисловості республіки: чорна і кольорова металургія, машинобудівна, металообробна і хімічна галузі промисловості. За роки Радянської влади збудовано близько 500 промислових підприємств, рудників і електростанцій. В Радянській Вірменії виробляється за рік 2 млрд. 700 млн. кіловат-годин електроенергії. По виробництву електроенергії на душу населення Вірменія залишилася позаду такі розвинені капіталістичні країни, як Італія і Японія. У Вірменії виробляється електроенергії на душу населення в 15 разів більше, ніж у Туреччині і в 41 раз більше, ніж в Ірані¹.

Іншим стало життя трудівників сільського господарства, що працюють колективно на полях і фермах, застосовуючи нову техніку і досягнення науки. В порівнянні з 1913 р. продукція сільськогосподарського виробництва нині зростає більше, ніж у чотири рази. Величезне значення для дальшого крутого піднесення сільського господарства республіки мають рішення січневого (1961 р.) Пленуму ЦК КПРС. Трудівники полів Вірменії сповнені твердої рішимості перетворити в життя ці рішення.

За роки Радянської влади у Вірменії здійснено культурну революцію. Про це красномовно свідчать такі цифри. В порівнянні з 1914—1915 рр. число семирічних та восьмирічних шкіл в республіці зросло більше, ніж у сто разів, а число середніх загальноосвітніх шкіл — у 61 раз. У вузах республіки навчається понад 18 тис. студентів. Вірменський народ законно пишається таким великим вогнищем науки, як Академія наук Вірменської РСР, що має 28 науково-дослідних інститутів. Крім того, в республіці працює ще 50 науково-дослідних установ, широка мережа клубів, бібліотек, будинків культури, кінотеатрів. А скільки видається книг, брошур, газет, журналів.

Неухильно зростає добробут вірменського народу. Тільки за останні п'ять років національний дохід у республіці зріс на 40%. Кількість населення за останні 35 років більше ніж подвоїлась².

Сорок років вірменський народ живе в єдиній братерській сім'ї народів СРСР. Успіхи республіки красномовно свідчать про велику творчу працю трудящих Вірменії, які разом з усіма радянськими людьми втілюють у життя величні плани Комуністичної партії по побудові комунізму в нашій країні.

С. М. АНТОНЮК

¹ Газ. «Правда» від 12 лютого 1961 р.

² Див. газ. «Коммунист» (орган ЦК КП Вірменії) від 29 листопада 1960 р.

ВИДАТНИЙ ДІЯЧ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ І РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(70-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ В. Я. ЧУБАРА)

На ХХІ з'їзді КПРС М. С. Хрущов говорив: «Всі ми по праву пишаємось поколінням людей, яке під керівництвом безсмертного Леніна, переборюючи неймовірні труднощі, створювало нашу славну Комуністичну партію, поколінням, яке під її керівництвом здійснило Велику Жовтневу соціалістичну революцію і відкрило тим самим нову еру в історії людства. Ми пишаємось поколінням людей, яке заклало перші камені і зводило величну будову соціалізму»¹. Одним з таких видатних представників цього старшого покоління радянських людей був Влас Якович Чубар — стійкий більшовик-ленінець, видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави. В. Я. Чубар народився 22 лютого 1891 р. в с. Федорівці, Олександрівського повіту, на Катеринославщині (тепер с. Чубарівка, Пологівського району, Запорізької області) в сім'ї селянина-бідняка. В 1904 р. після закінчення сільської двокласної школи він вступив до технічного училища в місті Олександрівську (нині Запоріжжя). В буремні роки революції 1905—1907 рр. Влас Якович був активним учасником революційних подій в Олександрівську.

В 1907 р. в житті В. Я. Чубаря сталася важлива подія — він вступив до лав партії. За дорученням підпільної більшовицької організації Чубар проводив пропагандистську роботу серед робітників-залізничників м. Олександрівська, займався транспортуванням нелегальної літератури та виконував інші завдання. Царські жандарми не раз заарештовували його за революційну діяльність.

¹ М. С. Хрущов, Про контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959—1965 рр., К., 1959, стор. 166.

У період 1911—1915 рр. В. Я. Чубар працював робітником і проводив революційну діяльність на ряді заводів України, а потім переїхав працювати на один з московських заводів. Звідси його забрали до царської армії, а через деякий час, як висококваліфікованого робітника-металіста, відкомандирували на роботу токарем на Гарматний завод у Петроград. Тут він і зустрів Лютневу буржуазно-демократичну революцію.

В. Я. Чубар завжди знаходився в самій гущі революційних подій. На першій конференції фабзавкомів його було обрано до складу Петроградської Ради фабзавкомів, а в історичні дні Великої Жовтневої соціалістичної революції партія призначила В. Я. Чубаря комісаром Головного Артилерійського Управління в Петрограді. Згодом його обрали до складу Ради робітничого контролю, а після її реорганізації — до складу президії Вищої ради народного господарства (ВРНГ).

Всю свою невтомну енергію більшовика, всі свої сили, досвід і знання В. Я. Чубар вкладає у велику справу відбудови зруйнованого війною народного господарства країни. В червні 1918 р. В. Я. Чубар був призначений головою першого великого об'єднання державних машинобудівних заводів «Сормово-Коломна». В 1919 р. партія посилає В. Я. Чубаря на Урал на чолі комісії ВРНГ по відбудові уральської промисловості, а з початку 1920 р. — на відбудову промисловості Радянської України.

З того часу протягом чотирнадцяти років Влас Якович працював на керівній державній роботі на Україні. Тут особливо проявився його талант як видатного організатора і керівника. В 1920—1921 рр. В. Я. Чубар очолює Вищу раду народного господарства УРСР. У грудні 1921 р., коли з усією гостротою постало питання про відбудову вугільної промисловості Донбасу, партія призначає його керівником Центрального управління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну.

Поряд з великою господарською діяльністю В. Я. Чубар виконував відповідальну партійну і державну роботу. З 1920 р. він був членом ЦК і членом Політбюро ЦК КП(б)У. На X з'їзді партії його обирають кандидатом, а на XI з'їзді — членом ЦК ВКП(б). Одночасно він був членом Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету.

В липні 1923 р. В. Я. Чубар був призначений головою Ради Народних Комісарів УРСР. На цьому посту він незмінно працював до 1934 р., віддав багато сил справі розвитку економіки і культури Радянської України. З 1934 р. В. Я. Чубар — заступник голови Ради Народних Комісарів СРСР і Народний комісар фінансів Радянського Союзу. В грудні 1937 р. виборці Харківського сільського виборчого округу обрали його своїм депутатом до Верховної Ради СРСР.

З 1926 р. В. Я. Чубар — кандидат в члени Політбюро ЦК ВКП(б), а з 1935 р. — член Політбюро ЦК ВКП(б). Такий славний шлях — від члена підпільної більшовицької організації до члена Політбюро ЦК ВКП(б), від голови фабзавкому до заступника голови Ради Народних Комісарів СРСР — пройшов вірний син Комуністичної партії і радянського народу Влас Якович Чубар. Непохитний і вірний лєнінець, він відстоював генеральну лінію партії, спрямовану на індустріалізацію і колективізацію нашої країни, вів непримиренну боротьбу проти троцькістів, правих опортуністів, українських буржуазних націоналістів та інших ворогів партії.

Палкий пропагандист лєнінської дружби народів. В. Я. Чубар заслужив великий авторитет і популярність серед широких мас трудящих, їх глибоку повагу і любов.

Є. П. ШАТАЛІНА,
А. Д. ЯРОШЕНКО

ВІРНИЙ СИН НАРОДУ

(65-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Ю. М. КОЦЮБИНСЬКОГО)

Юрій Михайлович Коцюбинський, визначний державний і військовий діяч, народився 9 грудня 1895 р. у м. Вінниці в сім'ї класика української літератури М. М. Коцюбинського. Його світогляд формувався під впливом революційних традицій сім'ї. Людина великої душі, Михайло Михайлович Коцюбинський виховував сина вірним ідеалам свободи і справедливості, працьовитим і мужнім, прищеплював йому повагу до пригноблених і знедолених. З 1911 р. Ю. М. Коцюбинський, навчаючись в Чернігівській гімназії, брав активну участь в організації революційної молоді. В січні 1913 р. вступає до партії більшовиків, після чого він повністю віддається революційній роботі. За революційну діяльність Коцюбинський зазнає неодноразово репресій з боку царизму.

Лютнева революція 1917 р. застала Коцюбинського в Петрограді, де він перебував у військовій частині і проводив революційну роботу серед солдатів. У липневі дні Тимчасовий уряд арештує його. Після звільнення з-під арешту він був призначений командиром загонів Червоної Гвардії Московсько-Заславського району Петрограда. В період Великої Жовтневої революції Ю. Коцюбинський — член Петроградського Воєнно-Революційного Комітету, брав участь у штурмі Зимового палацу.

Після Жовтневої революції Ю. Коцюбинський повертається на Україну. На I з'їзді Рад України в грудні 1917 р. його обирають до складу Радянського уряду — Народного секретаріату Української Республіки і призначають заступником Народного секретаря у військових справах.

З 16 січня 1918 р. Ю. Коцюбинський — Головнокомандуючий військами Української Робітнико-Селянської Республіки. Радянські війська під командуванням Коцюбинського, розбивши націоналістичні війська Центральної Ради, визволили Київ. В. І. Ленін високо цінив військові здібності Коцюбинського, його заслуги в ліквідації контрреволюційної Центральної ради. 23 січня 1918 р. В. І. Ленін послав таку радіограму: «Всім, всім, всім! Радянські війська вступили в Київ 16 січня. Військами керував заступник Народного Секретаря у військових справах Юрій Коцюбинський. Київський гарнізон з своєю артилерією з'єднався з військами Коцюбинського і оголосив Київську Раду (Винниченко—Порш) поваленою...»¹.

В зв'язку з наступом на Україну німецьких імперіалістів 22 лютого 1918 р. ЦВК і Народний Секретаріат створили Надзвичайний Комітет Оборони на чолі з Коцюбинським, якому доручалось керівництво всіма заходами по обороні революції від німецьких загарбників. Під час німецької окупації України він організовує підпільну боротьбу на окупованій території.

Ю. М. Коцюбинський брав активну участь у створенні КП(б)У, на I з'їзді він був обраний членом ЦК.

Після визволення Чернігова від німецьких окупантів перший губернський з'їзд Рад Чернігівщини, що відбувся 12—17 квітня 1919 р., обрав Коцюбинського головою губвиконкому. В червні III Чернігівська губернська конференція КП(б)У обирає Коцюбинського до губкому, а в серпні він стає секретарем губкому. В період наступу денікінців на Україну Коцюбинський як голова Комітету Оборони займався формуванням військових частин для 12 армії, евакуацією губернських установ і майна на північ. В 1920 р. партія направила Коцюбинського на роботу в Полтаву, де він працює на відповідальних посадах в губкомі і губвиконкомі. В грудні 1921 р. він був призначений представником Української РСР у Відні. У вересні 1922 р. Центральний Комітет КП(б)У посилає Ю. М. Коцюбинського вчитись в Московську соцакадемію і водночас доручає виконувати ряд важливих завдань. З 1925 по 1930 рр. Коцюбинський знову на дипломатичній роботі, зокрема у Відні, а потім у Варшаві. З 1930 по 1934 рр. Коцюбинський працював заступником, а потім головою Держплану УРСР.

Ю. М. Коцюбинський обирався делегатом XIII з'їзду ВКП(б) і всіх з'їздів і конференцій КП(б)У з I по XII включно.

Ю. М. Коцюбинський був вірним сином Комуністичної партії. Які б ділянки роботи не доручали йому партія і уряд, він всі свої здібності, гарячу енергію віддавав великій справі Леніна, зміцненню першої в світі соціалістичної держави робітників та селян.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

¹ «Ленинский сборник», XI, стор. 24.

ПЕРЕДОВИЙ ЗАГІН ТРУДЯЩИХ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

(40-РІЧЧЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ)

14 травня 1961 р. Комуністичній партії Чехословаччини — 40 років. КПЧ була створена на ґрунті чехословацької соціал-демократичної партії (лівої). З'їзд цієї партії, який відбувся 14—16 травня 1921 р. у Празі, був Установчим з'їздом Комуністичної партії Чехословаччини. Він ухвалив рішення про приєднання КПЧ до Комуністичного Інтернаціоналу. На Установчому з'їзді КПЧ об'єдналися чеські, словацькі, угорські та українські комуністи чеських областей, Словаччини та Закарпатської України. Після Об'єднавчого з'їзду (30 жовтня — 4 листопада 1921 р.), на якому до складу КПЧ увійшли німецькі та польські комуністи, які проживали в Чехословаччині, КПЧ стала єдиною інтернаціональною партією, що об'єднала революційний авангард пролетаріату всіх національностей Чехословаччини. У Закарпатській Україні було створено крайову організацію КПЧ. Але для того, щоб успішно здійснювати роль революційного авангарду і вожда робітничого класу та всіх трудящих, КПЧ довелося провести велику роботу по звільненню від тягара старих соціал-демократичних традицій, по організаційному та ідейному зміцненню своїх рядів. КПЧ успішно пройшла складний процес внутрішнього розвитку, очистила свої ряди від опортуністичних елементів, зміцнила ідейно й організаційно, загартувалася в класових битах.

Озброєна революційним вченням марксизму-ленінізму, КПЧ своєю самовідданою боротьбою за життєві інтереси трудового народу завоювала велике довір'я тру-

дящих своєї країни і стала організуючою та керівною силою в їх революційній боротьбі за визволення від капіталістичного гніту, за соціалізм.

КПЧ показала себе стійким борцем за національну свободу та незалежність Чехословаччини. В тяжкі роки фашистської окупації КПЧ очолила національно-визвольну боротьбу народів Чехословаччини. В ході цієї боротьби навколо КПЧ згуртувалися всі антифашистські, демократичні сили країни. Під керівництвом КПЧ було утворено Національний фронт чехів та словаків, програмою якого стало повне визволення країни від фашистської окупації, відновлення Чехословацької республіки на демократичній основі і здійснення глибоких революційно-демократичних перетворень.

Визволення Чехословаччини з допомогою Радянської Армії від фашистської окупації створило сприятливі умови для розгортання національно-демократичної революції і встановлення народно-демократичного ладу. Виникнення народно-демократичного ладу було корінним поворотом в історії чеського і словацького народів, який відкрив їм шлях до соціалізму. Робітничий клас Чехословаччини під керівництвом КПЧ здійснив вироблену нею широку програму революційно-демократичних перетворень. Він зламав опір буржуазії і після лютого 1948 р. приступив до розв'язання прямих соціалістичних завдань, до побудови основ соціалізму.

Великою заслугою Комуністичної партії Чехословаччини є те, що, виробляючи програму боротьби за соціалізм, вона вірно визначила стратегію і тактику цієї боротьби, творчо застосовуючи вчення марксизму-ленінізму у конкретних умовах своєї країни.

Під керівництвом свого бойового авангарду — Комуністичної партії — трудящі Чехословаччини добилися перемоги соціалізму в країні. Це велике історичне завоювання чехословацького народу закріплено у новій Конституції, ухваленій національними зборами в червні 1960 р. За новою Конституцією Чехословаччину проголошено Соціалістичною Республікою.

Комуністична партія Чехословаччини — один з передових загонів міжнародного комуністичного руху, непохитна у своїй відданості революційним ідеям марксизму-ленінізму і принципам пролетарського інтернаціоналізму.

І. М. МЕЛЬНИКОВА

КЕРІВНИК І ОРГАНІЗАТОР БОРЬОБИ РУМУНСЬКОГО НАРОДУ ЗА СОЦІАЛІЗМ

(40-РІЧЧЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РУМУНІЇ)

8 травня — день створення Комуністичної партії Румунії. 40 років тому в м. Бухаресті на з'їзді соціалістичної партії було прийнято історичне рішення про перейменування соціалістичної партії в комуністичну і приєднання її до III, Комуністичного Інтернаціоналу. Велика підготовча робота, проведена комуністичними групами у попередній період, забезпечила комуністам на цьому з'їзді, що став першим установчим з'їздом КПР, цілковиту перевагу над представниками правосоціалістичної і центристської течій. З рядів партії були вигнані відкрито ворожі елементи, які пішли на розкол робітничого руху і незабаром створили окрему соціалістичну партію, очолювану опортуністами. Комуністична партія Румунії стала справді революційною партією, керівником і організатором румунських трудящих в їх боротьбі за соціалізм і мир між народами.

«Створення Комуністичної партії Румунії, — вказує тов. Г. Георгіу-Деж, — було історичною перемогою ленінізму над опортунізмом і реформізмом у робітничому русі Румунії»¹. Створена у вогні класових боїв 1918—1920 рр., що розгорнулися в Румунії під безпосереднім впливом Великого Жовтня, Комуністична партія Румунії з перших кроків своєї діяльності повела рішучу боротьбу за соціальне визволення румунського народу і справді національну незалежність країни.

Дотримуючись принципів пролетарського інтернаціоналізму, Компартія Румунії сміливо виступила на захист завоювань російського пролетаріату. В прийнятій на I з'їзді КПР резолюції «До російського пролетаріату» зазначалось, що російський робітничий клас став авангардом світового пролетаріату в боротьбі за визволення всіх трудящих від ярма капіталізму². Румунські комуністи викривали агресивну політику правлячих кіл країни та іноземних імперіалістів і вимагали встановлення мирних добросусідських відносин з країною Рад, у тому числі й Радянською Україною.

Боротьба Компартії Румунії за інтереси трудящих викликала жорстокі репресії проти неї з боку правлячих експлуататорських класів. Сотні найактивніших діячів партії були заарештовані ще в період роботи I з'їзду КПР, їх намагались фізично знищити. В 1924 р. Компартія Румунії оголошується румунським урядом поза законом і змушена була перейти в підпілля.

¹ Георгіу-Деж, Статті и речи, т. I, М., 1956, стор. 330.

² «Documente din istoria Partidului Comunist din România», București, 1953, стор. 29.

В міжвоєнні роки КПР самовіддано боролась за соціальні права трудящих, проти фашизації країни та підготовки і розв'язування антирадянської війни. В 1936—1937 рр. компартія виступила ініціатором створення в Румунії Народного антифашистського фронту і добила певних успіхів. Проте у зв'язку із зрадницькою позицією правих соціал-демократів та ватажків буржуазних партій утримати країну від участі у війні проти СРСР не вдалося. В роки другої світової війни Компартія Румунії була керівником і організатором антифашистської національно-визвольної боротьби, яка завершилась переможним повстанням 23 серпня 1944 р. і поваленням фашистської диктатури Антонеску.

Після визволення Радянською Армією Румунії від фашизму компартія очолила боротьбу румунських трудящих за розвиток країни по новому, демократичному шляху. Під керівництвом Компартії Румунії було встановлено в країні народно-демократичний лад, здійснено земельну реформу, ліквідовано залишки феодальних відносин, проголошено Румунію Народною Республікою.

В 1948 р., внаслідок копіткої і наполегливої діяльності Компартії Румунії, комуністична і соціалістична партії об'єдналися на основі принципів марксизму-ленінізму в єдину Румунську робітничу партію, під керівництвом якої румунський народ зараз успішно завершує побудову соціалістичного суспільства.

С. М. ПАРХОМЧУК

ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ВЕЛИКОГО КОБЗАРЯ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

Пам'ять про геніального письменника, художника, революонера-демократа Т. Г. Шевченка глибоко шанують народи світу. Відзначаючи 100-річчя з дня смерті поета, на підприємствах, у колгоспах, радгоспах і установах України проводяться збори, читаються лекції про його життя і творчість.

6 березня відбулися урочисті загальні збори Академії наук УРСР, присвячені цій даті. Вступним словом збори відкрив Президент Академії наук Української РСР, академік О. В. Палладін, який зауважив, що Т. Г. Шевченко був незламним борцем, переконаним революційним демократом, сміливою, принципіальною, чесною людиною.

З доповіддю «Світове значення творчості Т. Г. Шевченка» виступив академік О. І. Білецький. Він вказав, що в історії світової літератури XIX ст. Шевченко — майже єдиний поет, який цілком присвятив свою творчість ідеї визволення трудящих і висловив цю ідею з незрівнянною силою художнього слова. Виняткове значення для творчого розвитку поета мала братерська дружба з кращими представниками російського визвольного руху.

Доповідь «Видання творів Т. Г. Шевченка в Радянському Союзі і за рубежом» зробив член-кореспондент АН УРСР Є. П. Кирилюк. Він розповів, що з 1917 р. по 1960 р. твори видатного поета видавалися тільки на Україні 258 разів, загальним тиражем 8 млн. примірників. А за 77 дореволюційних років у царській Росії тираж всіх видань творів Шевченка становив 847 тис. примірників. «Кобзар» за роки Радянської влади був виданий 53 рази, тиражем близько 2 млн. примірників. Твори великого поета друкуються всіма мовами народів Радянського Союзу. За роки Радянської влади російською мовою були видані вірші Шевченка тиражем 4 млн. примірників. Тираж його творів узбецькою мовою становить 70 тис. примірників. Знаменитий «Заповіт» видано 45 мовами народів світу.

9 березня в Інституті історії АН УРСР відбулося розширене засідання Вченої ради,

присвячене 100-річчю з дня смерті Т. Г. Шевченка. Засідання Ради відкрив директор Інституту історії АН УРСР, доктор історичних наук О. К. Касименко.

З доповіддю «Т. Г. Шевченко — великий революціонер-демократ» виступив старший науковий співробітник кандидат історичних наук Ф. О. Ястребов. Доповідач підкреслює, що в своїх творах Т. Г. Шевченко не тільки змальовував трагічне життя закріпаченого народу, а й закликав народ до повстання проти гнобителів-кріпосників. Однорідність російських революціонерів-демократів, Т. Г. Шевченко виступав проти самодержавства та кріпосництва, за вільне, щасливе життя.

Діяльність Т. Г. Шевченка знаменувала собою новий етап в історії визвольного руху і розвитку суспільно-економічної думки в Росії і на Україні, вказав у своїй доповіді про «Історичні погляди Т. Г. Шевченка» старший науковий співробітник кандидат історичних наук Л. К. Полухін. Тільки радянська історична наука з марксистсько-ленінських позицій дала вірну оцінку творчості великого поета, революціонера-демократа.

Про Шевченка як поборника дружби і братерства народів розповів кандидат історичних наук В. Г. Сарбей. Ім'я Т. Г. Шевченка стоїть в ряду імен видатних революційних діячів минулого. Шлях до соціального і національного визволення поет бачив у революційному єднанні трудящих усіх національностей. Тавруючи своїм художнім словом царизм, кріпосництво, соціальне й національне гноблення поет-революціонер закликав усі народи до боротьби за повалення самодержавства, за здобуття свободи.

Доповідь «В. І. Ленін про Т. Г. Шевченка» зробив завідувач відділом Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко. Доповідач навів ряд фактів, які свідчать про глибоку повагу В. І. Леніна до українського народу, діячів культури і в першу чергу до поета-революціонера Т. Г. Шевченка, зазначив, що ве-

лике значення для оцінки ролі Т. Г. Шевченка мають праці В. І. Леніна про революційний рух в Росії, про спадщину, реалізм і партійність у літературі та ін.

Світлий образ великого Кобзаря, його

гнівна, сповнена революційної сили творчість живуть і вічно житимуть в серцях радянського народу.

Г. П. КРАВЧЕНКО

КООРДИНАЦІЯ РОБОТИ В ГАЛУЗІ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

24—27 січня ц. р. в Москві відбулася координаційна нарада з актуальних проблем радянського слов'янознавства, скликана Інститутом слов'янознавства Академії наук Союзу РСР. По суті це була, як відзначала газета «Правда»¹, перша всесоюзна нарада координаційного характеру з питань слов'янознавства. В її роботі взяли участь історики, літературознавці, фольклористи і лінгвісти — всього 516 чоловік, в тому числі 22 історики від Української РСР. На нараді були представлені 79 науково-дослідних установ та вищих навчальних закладів, розміщені в 33 містах нашої Батьківщини — Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Вільнюсі, Кишиневі, Ташкенті, Єревані, Саратові, Владивостоку, Воронежі, Пензі, Тобольську, Харкові, Сталіно, Львові, Одесі, Ужгороді, Запоріжжі та в цілому ряді інших міст.

Крім пленарних і міжсекційного засідань на нараді працювали такі секції: 1) історична, 2) літературознавства і фольклористики, 3) лінгвістична.

Нараду відкрив вступним словом голова Об'єднаної наукової ради з координації науково-дослідної роботи в галузі слов'янознавства академік Є. М. Жуков. Радянське слов'янознавство, сказав він, — це одна з важливих ділянок суспільних наук. Надаючи їй серйозного значення, Президія АН СРСР у березні 1960 р. обговорила питання про дальший розвиток слов'янознавства і підготовку до V Міжнародного з'їзду славистів, який має відбутися в 1963 р. у столиці Болгарської Народної Республіки — Софії. Було створено Об'єднану наукову раду з координації науково-дослідної роботи в галузі слов'янознавства. На виконання постанови Президії АН СРСР Інститутом слов'янознавства і було скликано дану всесоюзну координаційну нараду.

З доповіддю «Стан і основні завдання радянського слов'янознавства і питання координації славистичних досліджень» на пленарному засіданні виступив директор Інституту слов'янознавства АН СРСР І. І. Удальцов. Відзначивши в загальних рисах, що за останні роки в Москві і на Україні, а також у Ленінграді і ряді інших міст та республік СРСР чимало зроблено в дослідженні важливих проблем історії, історії культури і мов зарубіжних слов'янських народів, він поінформував присутніх про праці, які вже видані або готуються співробітниками Інституту слов'янознавства.

Це, зокрема, опубліковані і позитивно оцінені науковою громадськістю тритомні «Історія Польши» та «Історія Чехословаччини», двотомна «Історія Болгарії». Видано також ряд монографій з актуальних проблем історії південних і західних слов'ян. Готується до друку двотомна «Історія Югославії», яка має вийти в наступному році.

Переходячи до характеристики головних напрямків славистичних досліджень в країні, І. І. Удальцов сказав, що в центрі уваги радянських славистів має бути розробка проблем будівництва соціалізму і комунізму, створення соціалістичної культури, формування і розвитку соціалістичних націй, створення і зміцнення світової соціалістичної системи, яка вступила в наш час в новий етап свого розвитку. Говорячи про вивчення проблем слов'янознавства, зв'язаних з періодом соціалістичного будівництва, доповідач звернув увагу на те, що слід також вивчати і пропагувати те, що зближає народи слов'янські з неслов'янськими, які також будують нове життя. Це сприятиме вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Крім згаданої вище проблеми будівництва соціалізму і комунізму, увага істориків-славистів має бути привернута до таких головних напрямків: історія революційного і національно-визвольного руху слов'янських народів, історія їх взаємовідносин і зв'язків (передусім, революційних); історія слов'яно-німецьких відносин та зв'язків і боротьби проти ідеології західнонімецького реваншизму; головні проблеми виникнення, розвитку і загибелі феодалізму і капіталізму; роль і значення культури слов'янських народів у розвитку світової культури.

Щоб бути на рівні завдань, висунутих партією, слависти Радянського Союзу повинні об'єднати свої сили навколо головних, справді актуальних у науковому і політичному відношенні проблем. З цією метою доповідач запропонував, щоб координаційна нарада визначила, які саме науково-дослідні інститути або університети можуть стати провідними в тій чи іншій проблемі. Такий провідний інститут або університет на основі пропозицій учасників дослідження тієї чи іншої проблеми має скласти конкретний план цього дослідження, а потім — координувати і спрямовувати роботу відповідних наукових установ по цій проблемі, скликати необхідні наради. Загальну координацію роботи здійснюватиме Об'єднана наукова рада з координації в галузі слов'янознав

¹ Газ. «Правда» від 25 січня 1961 г.

тва. Науково-організаційною базою, спираючись на яку Об'єднана наукова рада дійсновала б свої координаційні функції, юже бути Інститут слов'янознавства.

Доповідач спеціально спинився на питанні про дублювання в науковій роботі. «Часто говорять,— зауважив він,— що координація і потрібна нібито тільки для того, щоб сунути непотрібне дублювання, вважаючи непотрібним будь-яке дублювання». Направді ж непотрібним і шкідливим є дублювання другорядних тем, які вивчаються на одному й тому ж матеріалі і за однаковою метою. Потрібним же і необхідним в інтересах розвитку науки є дублювання, або, точніше кажучи, паралельне, одночасне дослідження найбільш важливих, першочергових наукових проблем, яке свідомо організується і планується.

Координація зусиль радянських славистів, сказав на закінчення І. І. Удальцов, допоможе найбільш доцільно, з максимальним ефектом і розумно розподілити наукову працю не тільки вітчизняним, а й зарубіжним слов'янознавцям, які стоять на позиціях марксизму-ленізму.

З доповіддю «Про підготовку до V Міжнародного з'їзду славистів» виступив голова Радянського комітету славистів академік Б. В. Виноградов. Він повідомив присутніх про те, що, нарешті, до програми наступного з'їзду включено також історичну проблематику. Програма V з'їзду славистів передбачає таку проблематику з історії: слов'янський етногенез, утворення слов'янських держав, суспільно-політична думка слов'янських народів в середні віки і нові аспекти, революційний і національно-визвольний рух слов'янських народів, Велика Жовтєва соціалістична революція і слов'янські народи, суспільно-культурний розвиток слов'янських країн після другої світової війни, слов'янська етнографія.

Після доповідей І. І. Удальцова Б. В. Виноградова на першому пленарному засіданні з повідомленнями виступили представники відділів суспільних наук Академії наук союзних республік, інститутів АН СРСР та університетів і педагогічних інститутів. Вони докладно розповіли про ролі, що виконували в їх установах науково-дослідну роботу в галузі слов'янознавства.

З повідомленнями виступили директор інституту історії АН СРСР член-кореспондент АН СРСР В. М. Хвостов, директор інституту історії АН УРСР доктор історичних наук О. К. Касименко¹, директор інституту археології АН СРСР академік Б. О. Рибаків, директор Інституту літератури АН Білоруської РСР академік АН БРСР П. П. Глєбка, віце-президент АН Литовської РСР директор Інституту історії АН ЛРСР Й. Й. Жюгжда, голова слов'янського комітету СРСР генерал-лейтенант О. С. Гундоров, директор Інсти-

туту російської літератури АН СРСР (Пушкінський дім) член-кореспондент АН СРСР Д. С. Лихачов, завідувачий сектором Інституту історії мистецтв АН СРСР доктор мистецтвознавства професор І. Ф. Белза, завідувачий кафедрою Воронежського університету А. О. Москаленко, А. І. Озолін (Саратовський університет), В. К. Соколова (Інститут етнографії АН СРСР), член-кореспондент АН СРСР Д. Д. Благой (Інститут світової літератури АН СРСР), а також ряд представників інших наукових і учбових закладів, державних союзних видавництв і наукових бібліотек Радянського Союзу.

На пленарних засіданнях від України також виступили: відповідальний секретар Республіканського комітету славистів, завідувачий відділом слов'янських літератур Інституту літератури АН УРСР доктор філологічних наук Г. Д. Вервес, завідувачий кафедрою новітньої історії Львівського університету І. І. Белякевич, завідувачий кафедрою слов'янської філології Київського університету В. І. Масаласький і кандидат філологічних наук доцент Харківського університету В. П. Беседіна-Невзорова.

Міжсекційне засідання, яке відбулося ранком 25 січня, почалося доповіддю заступника директора Інституту слов'янознавства АН СРСР кандидата історичних наук І. О. Хренова «Основні напрямки і питання координації в дослідженні проблем будівництва соціалізму і соціалістичної культури в зарубіжних країнах». Доповідач визначив такі основні напрямки і проблеми в дослідженні цього винятково важливого періоду: соціалістичні революції в країнах Центральної і Південно-Східної Європи; будівництво соціалізму і створення соціалістичної культури, нові форми прояву основних закономірностей переходу від капіталізму до соціалізму в окремих країнах народної демократії, братерське співробітництво і взаємна допомога соціалістичних країн, практичний досвід країн народної демократії. Необхідно створити праці, які сприяли б дальшому підвищенню рівня свідомості мас і допомагали б народним масам успішно будувати соціалізм і комунізм. Уже настав час перейти до монографічних досліджень з найбільш актуальних і серйозних питань.

Дослідження проблем будівництва соціалізму і соціалістичної культури в європейських країнах народної демократії вимагає спільних зусиль широкого кола спеціалістів: істориків, економістів, філософів, юристів, філологів і етнографів. Велику роль в налагодженні зв'язків між ними покликана зіграти Наукова рада по вивченню проблем будівництва соціалізму і соціалістичної культури.

Доповідь на тему «Основні напрямки і питання координації в дослідженні проблеми «Генезис капіталізму, національно-визвольний рух, формування національної культури південних і західних слов'ян» виго-

¹ Текст повідомлення О. К. Касименка міщено в цьому ж номері «Українського історичного журналу», стор. 134—138.

лосив завідуючий сектором історії феодалізму і капіталізму Інституту слов'янознавства АН СРСР доктор історичних наук професор С. О. Нікітін. Найбільш доцільними напрямками роботи є, на його думку, вивчення історії національного руху, ідеології і зв'язків російського народу з південними і західними слов'янами. Вивчення цих напрямків має провадитися колективно на основі єдиного плану. По цій проблемі координуючим центром міг би стати Інститут слов'янознавства.

З доповіддю «Про організацію дослідницької роботи по історії слов'яно-німецьких відносин у зв'язку з боротьбою проти ідеології західнонімецького реваншизму» виступив старший науковий співробітник Інституту слов'янознавства кандидат історичних наук В. Д. Корольок. Доповідач наголосив на необхідності посилення в нашій країні дослідження зв'язків слов'янських народів з німецьким народом, ще рішучіше викривати антислов'янські наміри німецьких колонізаторів, що мали місце як раніше, так і тепер.

В дебатах на міжсекційному засіданні взяли участь директор Інституту історії АН Білоруської РСР член-кореспондент АН БРСР І. С. Кравченко, який висловив думку про те, що Інститут слов'янознавства АН СРСР має займатися також східнослов'янськими народами, доцент Київського університету А. К. Мартиненко, а також О. С. Мильников (Ленінград), Г. К. Венедиктов (Інститут слов'янознавства), А. І. Озолін (Саратов), А. О. Москаленко (Воронеж) та ін.

Далі робота координаційної наради тривала в секціях. На засіданнях історичної секції, які тривали три дні, присутні з великою увагою вислухали п'ять доповідей і взяли активну участь в їх обговоренні.

Першою було виголошено доповідь старшого наукового співробітника Інституту слов'янознавства кандидата історичних наук О. Я. Манусевича «Історіографія проблеми «Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на формування зарубіжних слов'янських держав і на піднесення революційного руху в цих країнах». Доповідач підкреслив завдання вчених у розробці даної проблеми в зв'язку з наближенням 50-річчя Великого Жовтня. Особливі завдання лягають на радянських істориків у питаннях вивчення участі зарубіжних інтернаціоналістів в боротьбі за перемогу і зміцнення Радянської влади в нашій країні.

Тема доповіді завідуючого сектором новітньої історії Інституту слов'янознавства кандидата історичних наук Л. Б. Валева — «Про дослідження проблеми «Спільна боротьба трудящих зарубіжних слов'янських країн проти фашизму в роки другої світової війни». Основними напрямками цієї проблеми є історія бойової співдружності слов'янських народів, історична роль СРСР у визволенні народів Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії, передумови встановлення народно-демократичного ладу,

керівна роль комуністичних і робітничих партій в національно-визвольній і антифашистській боротьбі, викриття сил реакції, критика фальсифікацій буржуазних істориків і югославських ревізіоністів. Л. Б. Валева запропонував вважати провідним інститутом по даній проблемі Інститут історії АН Української РСР, де проводиться значна робота по вивченню історії слов'янських країн в роки другої світової війни.

Керівник групи Інституту слов'янознавства кандидат історичних наук І. С. Міллер зробив доповідь на тему «Російсько-польські революційні зв'язки до 1917 р. (Стан і завдання вивчення проблеми)». Відзначивши помітні успіхи в розробці деяких тем проблеми, доповідач в той же час визначив коло мало або зовсім не досліджених тем: наприклад, російська, українська і білоруська громадська думка про розділи Польщі і про польський національно-визвольний рух того періоду, значення повстання 1830—1831 рр. в розвитку революційного руху в Росії, російсько-польські революційні зв'язки 70—80-х рр. XIX ст., Ленін і польський революційний та національно-визвольний рух тощо. Серйозне значення для дальшої спільної і координованої роботи по вивченню названих тем матиме той великий позитивний досвід, що його набули Інститут слов'янознавства АН СРСР та інститути історії Академії наук УРСР, БРСР і Литовської РСР в процесі підготовки спільно з істориками Польської Народної Республіки багатотомного корпусу документів про повстання 1863 р. і польсько-російські революційні зв'язки 60-х рр. минулого століття.

«Пояснення деяких понять руських раннефеодальних пам'яток термінами з інших слов'янських і неслов'янських джерел» — така тема доповіді академіка М. М. Тихомирова (Інститут слов'янознавства АН СРСР). Порівняння цілого ряду юридичних термінів і топонімічних назв з стародавніх руських, болгарських, сербських, польських, чеських та інших джерел, блискуче зроблене в доповіді, ще раз підтверджує тезу про споконвічну дружбу слов'янських народів, зв'язаних єдністю походження, близькістю території, мови, культури і психічного складу.

Деяким спірним питанням історії слов'янських народів раннефеодального періоду була присвячена доповідь старшого наукового співробітника Інституту слов'янознавства АН СРСР, кандидата історичних наук В. Д. Корольока. Такими він вважає, зокрема, питання про початкову грань раннефеодального періоду в історії слов'ян (VIII—IX ст. чи VI—VII ст.), про те, чи були племінні князювання політичними організаціями первісного ладу чи зародковими формами державності тощо. Слід більше приділяти уваги таким слабо дослідженим питанням, як синтез старих античних і нових слов'янських суспільних відносин у пізденних слов'ян тощо.

В обговоренні названих доповідей взяла

часть 46 чоловік. Схвалюючи сам факт проведення координаційної наради, виступаючи пропонували конкретні заходи, спрямовані на даліше поглиблення і кращу координацію слов'язознавчої роботи в Радянському Союзі.

Всі, хто виступав по доповіді І. О. Хреюва (завідуючий сектором Інституту права АН СРСР доктор юридичних наук професор Н. П. Фарберов, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР М. Мельникова, кандидат історичних наук С. М. Стецкевич — Ленінград, доцент Київського університету І. Д. Кундюба, О. І. Подобедова — Інститут історії мистецтв АН СРСР та ін.), повністю підтримали взятий Інститутом слов'язознавства курс на вивчення історії соціалістичного будівництва та створення соціалістичної культури в країнах народної демократії і висловили з цього приводу ряд конкретних пропозицій.

Найбільш жваву дискусію викликала доповідь О. Я. Манусевича. В її обговоренні взяли участь академік І. І. Мінц (Інститут історії АН СРСР), віце-президент АН Литовської РСР директор Інституту історії АН ЛРСР академік АН ЛРСР І. Й. Жюгжда, кандидати історичних наук І. С. Яжборовська (Інститут слов'язознавства АН СРСР) і Т. М. Ісламов (Інститут історії АН СРСР), В. Р. Кошлов і В. О. Кондратьєв (обидва

Головного архівного управління при Раді Міністрів СРСР), старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР І. М. Калениченко та ін. У виступах цих товаришів підкреслювалась думка про те, що вивчення участі зарубіжних інтернаціоналістів (як із слов'янських, так і з неслов'янських країн) в боротьбі за встановлення і зміцнення Радянської влади в нашій країні повинно стати одним з центральних завдань радянських істориків до наступного 0-річчя Великого Жовтня.

В обговоренні доповіді С. О. Нікітіна взяли участь старший науковий співробітник Інституту історії АН СРСР А. П. Смирнов, С. С. Ланда (Ленінградський університет), Л. Г. Сенкевич (Інститут історії АН СРСР), доцент Київського університету В. А. Жебокрицький, завідувач відділом Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук Ф. П. Шевченко, старший науковий співробітник цього ж Інституту І. М. Кулінич та ін. Промовці внесли пропозиції про необхідність більш ґлибокого вивчення слов'янської еміграції

в країнах Америки (цю ж саму думку висловив голова Слов'янського комітету СРСР генерал-лейтенант О. С. Гундоров), про дослідження історії слов'янських поселень в Україні — чехів, болгарів, сербів, про вивчення зв'язків слов'янських народів з неслов'янськими тощо.

Значну увагу присутніх привернула доповідь І. С. Міллера. Товариші, які виступали по ній (згадувані вище Й. Й. Жюгжда, А. П. Смирнов, Ф. П. Шевченко,

а також доктор історичних наук В. Р. Лейкіна-Свирська і кандидат історичних наук У. А. Шустер (обое з Ленінграда), старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР Г. І. Марухов та ін.), вказували на те велике політичне значення, що його має вивчення проблеми «Російсько-польські революційні зв'язки до 1917 р.»

Академік-секретар Відділу суспільних наук АН Білоруської РСР академік АН БРСР Т. С. Горбунов, старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. І. Клоков, доцент Київського університету І. Д. Кундюба та ін., виступаючи в дебатах на доповідь Л. Б. Валева, говорили про необхідність рішучого посилення уваги до розробки історії другої світової війни, а також про те, що слід вивчати боротьбу слов'янських народів спільно з боротьбою неслов'янських народів проти фашистських загарбників.

В обговоренні доповідей М. М. Тихомірова і В. Д. Корольока взяли участь доктор історичних наук В. Т. Пашута і кандидат історичних наук О. П. Каждан (обидва з Інституту історії АН СРСР), старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР В. Й. Довженко, а також згадувані вище Ф. П. Шевченко, І. М. Кулінич та ін. На засіданні історичної секції також виступали доктор історичних наук В. М. Турок-Попов (Інститут історії АН СРСР), начальник Центрального державного архіву стародавніх актів В. М. Шумилов, заступник начальника Центрального державного історичного архіву СРСР Т. Г. Снетко, вчений секретар групи по вивченню історії неслов'янських країн народної демократії Інституту історії АН СРСР А. О. Яцкова, доцент кафедри історії західних і південних слов'ян Московського університету В. Г. Карасєв, доцент Ленінградського університету О. Ю. Іванова, доцент Мінського університету З. Ю. Кописький та ін.

На останньому пленарному засіданні, яке відбулося 27 січня, було заслухано повідомлення керівників секцій (історичної — Л. Б. Валева, літературознавства і фольклористики — С. В. Нікольського, лінгвістичної — С. Б. Бернштейна) про підсумки роботи секцій і одностайно ухвалено резолюцію.

В галузі історії резолюція визначила такі основні напрямки слов'язознавства, по яким в країні має вестися науково-дослідна робота: будівництво соціалізму і створення соціалістичної культури в слов'янських країнах народної демократії, історія революційного і національно-визвольного руху слов'янських народів, історія міжслов'янських зв'язків, історія слов'яно-німецьких відносин, генезис капіталізму, етногенезис слов'янських народів і утворення слов'янських держав. В резолюції визначаються також провідні інститути по найважливіших проблемах, зокрема по проблемі спільної боротьби трудящих зарубіжних слов'янських країн проти фашизму в роки другої

світової війни — Інститут історії АН Української РСР за участю інститутів слов'янознавства та історії АН СРСР і інститутів історії академій наук Білорусії і Литви.

Підводячи підсумок чотириденної наради, академік Є. М. Жуков на заключному пленарному засіданні звернув увагу учасників наради на кілька обставин, зокрема на те, що не можна вивчати слов'янські народи ізольовано від їх зв'язків з іншими. Він говорив також про необхідність поспи-

лення вивчення культури слов'янських народів і комплексного вивчення питань слов'янознавства істориками, лінгвістами, літературознавцями, філософами, економістами. На закінчення він висловив упевненість, що в результаті наради, яка є першим шаблоном в координації славістичних досліджень у нашій країні, радянське слов'янознавство підніметься на новий, вищий рівень.

П. М. КАЛЕНИЧЕНКО

ПОТРІБНА Й ЦІКАВА ФОРМА РОБОТИ З УЧИТЕЛЯМИ ІСТОРІЇ

Виникнення та розвиток книгодрукування завжди цікавили вчителів історії. Ця тема входить складовою частиною до двох шкільних курсів — історії середніх віків та історії СРСР.

Ще в середині 1960 р. в Сталінському обласному інституті удосконалення вчителів з ініціативи завідуючого кабінетом історії та географії В. К. Почерняєвої було проведено обговорення книжки В. С. Люблінського «На заре книгопечатання». Виступаючи прийшли до спільної думки, що науковість, продуманість і обґрунтованість висновків у поєднанні з чіткістю викладу роблять книжку корисним посібником для кожного учителя історії.

Учитель історії Б. А. Раднішевський з Старобешівського району відзначив, що зміст книги викриває хибність звичних для нас і, на жаль, поширених уявлень про те, що головною заслугою Гутенберга було винайдення друкарського верстату. Автор доводить, що з трьох винаходів Гутенберга (верстат, гарт, словолитний прилад) найважливішим і вирішальним для появи поліграфії було виготовлення словолитного приладу. Вперше в нашій навчально-методичній літературі докладно описано будову приладу і його використання.

Учителька школи № 2 м. Костянтинівки Т. Г. Шахова звернула увагу на те, що на уроках історії з успіхом можна використати матеріал книжки, присвячений роботі перших друкарень. Читач дізнається про темпи роботи друкарень Гутенберга, кількість робітників у них, естетичні вимоги, що ставились до книги в ті часи, запити книжкового ринку, смаки читачів та ін. Особливого схвалення заслуговує розділ VI, в якому описується зовнішній вигляд книг XV ст. Матеріал книжки «На заре книгопечатання» про відбитки, печатки можна використати і на уроках з історії стародавньої культури. У книзі, відзначила Т. Г. Шахова, цікаво розповідається про те, як церква використовувала книгодрукування

у своїх підступних цілях. Ці відомості можуть послужити вчителів у справі атеїстичного виховання на уроках і в позакласній роботі з історії.

Учитель А. М. Гнізділо (Велогорська школа, Олександрівського району) висловив задоволення з приводу того, що книжка насичена багатим фактичним матеріалом про суспільний лад, культуру і навіть звичай того часу. Це допоможе учителю зробити відповідні уроки цікавими для учнів. Недоліком книжки є те, що в ній мало ілюстрацій, особливо в розділі, присвяченому матеріально-технічній і суспільній передумовам книгодрукування.

Корисним для вчителя історії, говорив А. С. Румянцев — учитель з Комішуватської школи, Першотравневого району, — є розділ, в якому висвітлюється початок книгодрукування в Російській централізованій державі. Автор яскраво змальовує життєвий і творчий шлях відомого просвітителя Івана Федорова — видатного майстра друкарського мистецтва. А. С. Румянцев висловив побажання, щоб у наступних видавнях автор розширив цей розділ.

Учителька П. А. Чернявська з Рідкодубівської школи говорила, що, використовуючи книжку В. С. Люблінського на уроках, присвячених виникненню книгодрукування, можна буде давати докладну характеристику Гутенбергу та його винаходу. А. А. Басакін (школа № 50 м. Горлівки) висловив задоволення вступною частиною книжки, в якій, на його думку, зібран яскравий, корисний для вчителя матеріал.

Обговорення книги В. С. Люблінського проходило при високій активності учасників читачької конференції.

Організація читачьких конференцій та обговорень книг — потрібна форма пропаганди серед учителів новинок науково-популярної літератури. Ініціатива і досвід Сталінського інституту вдосконалення вчителів заслуговують всілякої підтримки.

М. А. МОЛДАВСЬКА

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

9 лютого 1961 р. на засіданні Вченої ради історичного факультету Ленінградського державного університету ім. А. О. Жданова відбувся прилюдний захист дисертації на обуття вченого ступеня доктора історичних наук доцентом Київського державного університету М. І. Марченком на тему: «Українська історіографія (з стародавніх часів до середини XIX ст.)». Офіційними опонентами дисертанта виступали академік І. П. Крип'якевич (Львів), доктор історичних наук професор О. Л. Шапро, доктор історичних наук професор О. Введенський і доктор історичних наук професор В. В. Мавродін (Ленінград). Неофіційними опонентами були професор О. В. Корольов, доцент Е. М. Кочівська, кандидат історичних наук Д. Марголіс та доктор історичних наук М. Н. Лещенко.

Всі опоненти — офіційні і неофіційні — в цілому позитивно оцінили дисертацію М. І. Марченка. Вони відзначили, що в ній перше в радянській науці зроблено спробу висвітлити в систематизованому вигляді позиції марксистсько-ленінської методології розвитку української історіографії стародавніх часів до середини XIX ст., який, як правильно підкреслює автор дисертації, відбувався в тісному зв'язку з розвитком історичних знань братнього російського народу.

Всебічно проаналізувавши історичні патерни української історіографії XVII—

XVIII ст., автор правильно оцінив їх класовий характер. Значна увага приділена дисертантом також класовому аналізу і оцінці історичних поглядів Д. М. Бантиш-Каменського, А. О. Скальковського, Я. М. Марковича та ін. Особливо ґрунтовно розглянуті М. І. Марченком праці М. О. Максимовича та його роль в розвитку історичної думки на Україні.

Найбільш схвальну оцінку одержали розділи дисертації, присвячені аналізу історичних поглядів великого сина українського народу поета революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. За визначенням опонентів, ця частина дисертації становить цінний вклад автора в наукову розробку історії історичної науки на Україні. Зокрема, глибоко обґрунтованим є висновок дисертанта про те, що саме Т. Г. Шевченко є основоположником революційно-демократичного напрямку в українській історичній думці, що саме він перший в українській історіографії до XX ст. зробив спробу на конкретному історичному матеріалі розкрити вирішальну роль народних мас в історії.

Одержала схвальну оцінку і та частина дисертації, в якій висвітлюється розвиток історичної думки на західноукраїнських землях та в Закарпатті. Ці, як і ряд інших позитивних сторін дисертації, були підставою одностайного присудження Вченою радою її автору М. І. Марченку вченого ступеня доктора історичних наук.

М. Л.

ПОДАРУНОК ВЕЛИКОГО ДРУГА

У героїчних битвах Великої Вітчизняної війни пліч-о-пліч з радянськими воїнами активну участь брали бійці з чехословацьких дивізій, серед яких була і перша Чехословацька окрема стрілецька бригада, якою командував прославлений генерал Людвік Свобода. Створена у вогні Вітчизняної війни бригада пройшла славний бойовий шлях. Вперше під селом Соколів на Харківщині бригада прийняла бойове хрещення. Тім бої за визволення столиці Радянської України — Києва від німецько-фашистських окупантів. Нешадно громили гітлерівців чехословацькі воїни під Білою Церквою, на південь від Жашкова на Черкащині, в Чернівцях, в Карпатах. Славних, мужніх бійців з першої Чехословацької бригади українські воїни, населення визволеної від терористичних окупантів території України шанували за рідних братів, а їх прославленого командира Людвіка Свободу член військової Ради 1-го Українського фронту Михайло Сергійович Хрущов називав своїм боєвим другом.

Невмирущою славою овіяні бойові прагнення першої Чехословацької бригади. За мужність і мужність, проявлені в боях з гітлерівськими загарбниками на Україні, за

визволення українських земель від ненавистних фашистських окупантів бригада удостоєна високих бойових нагород — ордена Суворова другого ступеня, ордена Богдана Хмельницького першого ступеня. Багато чехословацьких солдатів та командирів нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Радянські і чехословацькі історики підготували багато праць, в яких детально висвітлюють славний бойовий шлях сформованих в СРСР чехословацьких з'єднань — 1-ої, 2-ої, 3-ої бригад, що стали зародком народної армії Чехословаччини. У підготовленій Інститутом історії АН УРСР і недавно виданій «Історії Києва» відведено значне місце висвітленню бойових дій першої Чехословацької бригади, яка разом з радянськими воїнами героїчно боролась за визволення столиці Радянської України. На знак пошани і безмежної любові до представників братніх народів Чехословаччини, які пролили кров в боях за визволення «матері городів руських», авторський колектив «Історії Києва» надіслав колишньому командирові першої Чехословацької бригади генералові Людвіку Свободі в подарунок два томи книги.

І ось з Праги надійшов лист. Прославлений генерал Людвік Свобода писав українською мовою:

«Дозвольте мені щиросердно подякувати Вам за Вашу уважність до мене, яку ви виразили надісланими двома томами історії міста Києва. Цей рідкісний подарунок я приймаю не тільки для себе, але й для всіх бійців 1-ої Чехословацької бригади, які пліч-о-пліч з радянськими військами брали участь в боях за визволення чудового міста над Дніпром — стародавнього Києва... І я, і всі бійці Чехословацької бригади з любов'ю згадують про незабутню і по-товариськи гарячу зустріч з жителями Києва напередодні жовтневих свят — 6 листопада 1943 року.

Я можу запевнити Вас, що після прочитання подарованих Вами книг, передам їх нашому Військовому музею, щоб твори про історію міста Києва, міста близького і дорогого нам всім чехословакам, були всім загальнодоступні... Дозвольте мені ще раз сердечно подякувати за Ваш милый подарунок... З глибокою пошаною Ваш Л. Свобода».

В знак подяки генерал Людвік Свобода надіслав на адресу заступника директора Інституту історії члена-кореспондента АН УРСР І. О. Гуржія в подарунок ряд книжок, в яких, як пише соудруг Свобода,

«бійці чехословацької бригади згадують про бої в дні Великої Вітчизняної війни в СРСР і саме на Україні». Серед подарованих книжок — багатоілюстрована публікація «Шляхом бойової слави», де зібрано розповіді і документи про формування чехословацьких військових з'єднань в СРСР в роки Великої Вітчизняної війни. Тут же збірник спогадів воїнів першої Чехословацької бригади і учасників Словацького народного повстання, а також радянських воїнів і партизанів, які допомагали визволяти Чехословаччину. Історія першої Чехословацької бригади в СРСР докладно висвітлюється в двох томах «За свободу Чехословаччини». Надіслані книги є корисними і цінними виданнями. Та найдорожчим подарунком є книга Людвіка Свободи «Від Бузулука до Праги», де автор ділиться спогадами про бойові діла першої Чехословацької бригади. На книжці власноручний автограф генерала Людвіка Свободи з написом: «Академія наук Української Радянської Соціалістичної Республіки, інститут історії. З глибокою пошаною до українського народу Ваш ген. Л. Свобода. Прага, 19. 2 1961 р.».

Подарунок генерала Людвіка Свободи передано на зберігання в бібліотеку Інституту історії Академії наук Української РСР.

М. І. МИКОЛАЄНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ РАННЬОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА УКРАЇНІ

Останнім часом експедиція Інституту археології Академії наук УРСР досліджувала пам'ятки черняхівської і більш пізніх, генетично з нею зв'язаних культур, що відносяться до другої половини I тис. н. е. Проблема черняхівської культури — питання її генезису, хронології, етнічної приналежності і, особливо, її зв'язків з більш пізньою культурою Київської Русі — стала предметом широкого обговорення серед спеціалістів.

У 1959 р. експедиція працювала в двох районах. Вона провела розкопки поселення середини I тис. н. е. поблизу с. Дахнівки, Черкаського району, Черкаської області. Розташоване на низькій терасі однієї з проток Дніпра, це поселення затоплено Кременчуцьким водоймищем. Розкопками тут відкрито залишки трьох жител напівземлянкового типу, що більш як на півметра заглиблені у землю. В плані вони були чотирикутними і мали стіни довжиною близько трьох метрів. Наземна частина цих жител могла бути й більшою. В середині напівземлянок знаходилися печі-кам'янки, або кам'яні вогнища. Крім напівземлянкових жител розкопано також круглі господарські ями.

Під час розкопок знайдено уламки кераміки, що утворюють дуже цікавий комплекс. Більша частина цих знахідок ста-

новить уламки типового черняхівського посуду, який належить до першої половини і середини I тис. н. е. Водночас тут траплялися черепки й іншого типу, характерні для пам'яток VII—VIII ст. н. е. типу Пастирського городища.

Крім кераміки знайдено залізні речі (ножі, швайку, уламок сокири, наконечник пояса), бронзову фібулу, глиняні конічні грузила від сітей, жорнові камені, глиняні прясла тощо. На цьому ж поселенні виявлено і більш давній культурний шар скіфської доби, який характеризується типовими господарськими ямами з звичайним скіфським інвентарем.

Отже, речовий матеріал Дахнівського поселення об'єднує в собі риси черняхівської і пастирської культур, тому поселення повинно розглядатися як пам'ятка перехідного типу.

Експедиція провела невеликі за масштабом розкопки пам'яток черняхівської культури в Корсунь-Шевченківському районі, Черкаської області, зокрема групи поселень у с. Черепин та могильника і поселення в с. Завадівці. Чотири поселення пізньої черняхівської культури в с. Черепині (урочище Ставочки), очевидно, в сукупності становлять одне велике поселення з чотирма топографічно відокремленими (річковою долиною і боковими ярами)

частинами. Це велике поселення характеризується досить ясно вираженими слідами ремісничої діяльності.

Розкопками, що мали в основному розвідковий характер, виявлено велику двокамерну піч довжиною 2,60 м, складену з великих брил гранітного камення. Ця піч, що знаходилася за межами житлових споруд і була розташована на самому краю поселення, безперечно, мала виробниче (ремісниче) призначення. Такі ж печі зафіксовано ще в трьох місцях. Розкрито також дві напівземлянки, подібні дахнівським, з печами-кам'янками. Від третьої напівземлянки, на жаль, збереглася лише глинобитна піч. Розкопано кілька господарських ям, у тому числі велику зернову яму грушовидної форми, глибиною понад два метри. За попередніми підрахунками, вона могла вмістити 5 т зерна.

Речовий матеріал, знайдений при розкопках, загалом дуже подібний до дахнівського. І тут основний фон знахідок становить кераміка — уламки посуду черняхівського типу, водночас трапляються більш пізні черепки пастирського типу, а також кераміка, подібна до посуду волинцевського типу і типу Луки-Райковецької, що також датується VII—VIII ст. н. е.

Отже, і тут маємо пам'ятку перехідного типу, яка поєднує в собі риси, властиві черняхівській і ранньослов'янській культурам більш пізнього часу (другої половини I тис. н. е.). Але це поселення досить точно датовано знахідкою візантійської монети імператора Маврикія (582—602 рр. н. е.) — отже, час його існування припадає на другу половину VI—VII ст. н. е.

Серед матеріалу, знайденого на Черепинському поселенні, особливо слід відзначити унікальну пам'ятку древньослов'янського образотворчого мистецтва (черепок із зображенням коня в упряжі), знайдену при розкопці печі однієї з напівземлянок. В с. Завадівці були проведені попередні дослідження могильника і трьох поселень черняхівської культури розвиненої доби. На могильнику, розташованому на лівому березі невеликої безіменної річки, було зафіксовано 7 поховань, з них три зруйновані пізнішими траншеями. Одне поховання було відкрито в 1956 р. під час будівельних робіт; від нього зберігся один глек, який зараз екс-

понується у Корсунь-Шевченківському музеї. Могильник — біригальний (як це взагалі характерно для черняхівської культури), без наявних зовнішніх ознак поховань, в ньому відбилася вся різноманітність форм похоронного обряду, характерна для могильників черняхівського типу.

Два поховання свідчать про обряд тілоспалення. Саме з цими похованнями зв'язаний найбільш багатий інвентар (крім кераміки, в могильну яму клали або спалювали разом з небіжчиком пряжки, ніж, голку, залізі наконечники стріл, скляний посуд, кістяний гребінець).

Говорити про датування могильника в рамках, вужчих від I—III ст. н. е., у нас немає достатніх підстав. Однак слід взяти до уваги, що два поселення черняхівської культури, які топографічно зв'язані з могильником і, очевидно, становлять з ним один комплекс, можна датувати III—IV ст., беручи до уваги знахідку амфорних ручок і фрагментів стінок амфори кераміки того часу.

На відстані близько 1,5 км у північному напрямку від могильника (в урочищі Вовчий) розташовано ще одне поселення черняхівської культури, за типом відмінне від двох попередніх. Воно значно більше за розмірами (тягнеться понад кілометр) і розташоване на південному і східному схилах заболоченої балки. На цьому поселенні виявлені численні сліди ремісничого виробництва. Під час розкопок був відкритий гончарний горн (піч для обпалу посуду) характерного для черняхівської культури типу. Цей горн дуже добре зберігся. Знайдено також виораний під час польових робіт так званий «козел» — болванку заліза, ще не закінченого топлення. Ця болванка зберігає циліндричну форму приймача, в якому відбувалося топлення заліза. Залишки керамічного виробництва і куски залізного шлаку траплялися і в інших місцях поселення. Все це свідчить про те, що поселення в урочищі Вовчий було ремісничим центром черняхівської доби.

Розкопки в селах Черепин і Завадівці показали перспективність дослідження розташованих тут поселень, насамперед, саме з точки зору вивчення ремісничої діяльності черняхівських племен.

М. Ю. БРАЙЧЕВСЬКИЙ,
Н. М. КРАВЧЕНКО

В МУЗЕЯХ ІСТОРИЧНИХ БИТВ

ПАМ'ЯТНИК-МУЗЕЙ ВИЗВОЛЕННЯ КИЄВА

5 листопада 1958 р., в день святкування 15-річчя визволення Києва від німцько-фашистських загарбників, на території колишнього командно-спостережного

пункту штабу 1-го Українського фронту поблизу с. Ново-Петрівців, Києво-Святошинського району, Київської області, в урочищі об'єктом було відкрито музей-пам'ятник героїчним визволителям Києва, який є філіалом Київського історичного музею. Автори проекту музею — ки-

ївські архітектори А. М. Мілецький і В. В. Бакланов. Автор скульптури радянського воїна-визволителя, яка увінчує архітектурну композицію музею,—скульптор І. Г. Першудчев. Перед входом до музею встановлено два прославлені радянських танки Т-34, що брали участь у визволенні Києва.

В музеї представлені документи й фотографії, що відтворюють епізоди боїв за Дніпро і Київ у 1943 р., встановлено рельєфний макет, на якому показано розташування частин і з'єднань Радянської Армії під час проведення Лютизької операції. На мармурових пілонах пам'ятника золотом викарбовані найменування військових частин і з'єднань, що брали участь у боях за визволення Києва від німецько-фашистських загарбників і здобули право називатися «Київськими». Серед них називається і Перша Окрема Чехословацька бригада в СРСР, яка була нагороджена орденом Суворова II ступеня. Тут же експонуються і копії бойових прапорів 163-ї, 232-ї, 167-ї, 136-ї, 240-ї і 180-ї стрілецьких дивізій 38-ї армії, на долю яких випало важке, але почесне завдання—прорвати оборону ворога на ділянці Вишгород—Можун.

Десятки тисяч радянських воїнів—учасників форсування Дніпра і визволення Києва—нагороджені орденами й медалями. Понад тисяча воїнів 1-го Українського фронту були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

У музеї є «Книга вічної слави». До неї занесені імена воїнів 1-го Українського фронту—солдатів, сержантів, офіцерів і генералів, які брали участь у форсуванні Дніпра і були удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а також офіцерів і генералів—учасників планування і проведення операцій по визволенню Києва від німецько-фашистських загарбників.

З дня відкриття пам'ятника-музею його відвідало 56 тис. чоловік, з них понад 23 тис.—у 1960 р. Сюди їдуть екскурсанти з усіх кінців України, з братніх республік, з Москви, Ленінграда, з далекої Якутії і Сахаліна та інших місцевостей країни. В музей приїжджає багато колишніх учасників битви за Дніпро і Київ, членів родин солдатів і офіцерів, які загинули в боротьбі з ворогом під час визволення столиці Радянської України. Тільки в 1960 р. в пам'ятнику-музеї побувало близько двох тисяч туристів з Народного Китаю, В'єтнаму, Чехословацької соціалістичної Республіки, Болгарії, Польщі, Німецької Демократичної Республіки, Албанії, Індії, США, Канади, Франції, Італії, Уругваю та Іраку. У своїх записах вони висловлюють подяку героїчним воїнам Радянської Армії, які визволили людство від ярма фашизму. Всі відвідувачі глибоко зворушені піклуванням Комуністичної партії і Радянського уряду про увічнення подвигу радянських воїнів-визволителів нашої Батьківщини.

М. М. ВАЖЕНИН

СКАРБНИЦЯ РЕЛІКВІЙ БОЙОВОЇ СЛАВИ ЧОРНОМОРЦІВ

Експонати Військово-історичного музею Чорноморського флоту у Севастополі яскраво відображають період Великої Вітчизняної війни радянського народу. Багато документів, фотографій та інших цінних експонатів присвячено героїчній обороні Одеси в серпні—жовтні 1941 р. Серед них—портрети героїв боїв за Одесу, листівки, плакати, зброя і особисті речі та нагороди захисників міста тощо.

765 експонатів відображають героїчну оборону Севастополя. Численні матеріали розповідають про військову діяльність Севастопольського міського комітету оборони і героїзм моряків, льотчиків, артилеристів берегової та зенітної артилерії, солдатів і офіцерів Приморської армії, трудящих міста, показують підпільну діяльність партійної організації, яку очолював В. Д. Ревякін, у тимчасово окупованому німцями Севастополі, дії флоту та Окремої Приморської армії і військ 4-го Українського фронту в дні переможного наступу Радянської Армії, визволення Криму і Севастополя від німецько-фашистських загарбників у травні 1944 р.

На одному із стендів виставлено орден Червоного Прапора, орденську книжку і грамоту Президії Верховної Ради СРСР, що належали есмінцю «Бойкий». Тут же—сигнальний прожектор, вимпел, набір штурманських інструментів та емблема корабля. Матроси есмінця «Бойкий» в роки війни вписали багато яскравих сторінок у бойовий літопис історії Чорноморського флоту.

З 1960 р. в музеї експонується багато прапорів прославлених кораблів і частин флоту.

Тут же зберігаються речі та предмети, що належали воїнам 35-ї батареї. Надзвичайний інтерес становить експонат про монітор «Железняков», особовий склад якого навки прославив ім'я свого невеличкого корабля, що пройшов слашний бойовий шлях від Кавказу до Відня.

Фотографії, листівки, плакати і документи, що експонуються, широко показують роль Комуністичної партії, Військової Ради фронту та політorganів у керівництві героїчною боротьбою матросів Чорноморського флоту проти гітлерівців. У музеї зберігаються оригінали звернення Військової Ради флоту і Севастопольського міського комітету оборони до воїнів Чорноморського флоту та трудящих міста, донесення комісара особливого загону Д. Ф. Пономарьова про Феодосійську десантну операцію, пробитий ворожою кулею партійний квиток комуніста-підводника І. В. Личкатого та багато інших документів.

Музей широко популярний серед трудящих Радянського Союзу і зарубіжних країн. Лише в 1960 р. його відвідало 285 тис. чоловік. В залах музею часто

проводяться заняття слухачів міського вечірнього університету марксизму-ленінізму, університету культури, вечірньої партійної школи, інструктаж агітаторів, прийом до піонерів і т. д. В музеї організуються вечори зустрічей молоді з старими більшовиками та учасниками героїчної оборони Севастополя. Виняткове виховне значення мають вечори, під час яких виносяться бойові прапори. У таких випадках прапороносцями є ветерани Жовтневої революції або герої Великої Вітчизняної війни. Спочатку коротко розповідається історія прапора і характеризується кожен прапороносець. Потім з спогадами виступають самі прапороносці. Такі зустрічі відбуваються не тільки у дні ювілейних дат.

У Севастополі стало традицією прийняття присяги від молодих воїнів на відомому Малаховому кургані, де горить вічний вогонь. Сюди виносять овіяні бойовою славою прапори, і біля них молоді воїни дають клятву на вірність Радянській Батьківщині. Потім виступають старі більшовики або прославлені герої Великої Вітчизняної війни. Все це справляє на молодих воїнів виняткове враження і є сильним фактором виховання їх.

Музей організовує систематичні виступи своїх співробітників-активістів і старих більшовиків на кораблях і в частинах флоту, на підприємствах, будовах і в школах Севастополя. Кількість таких лекцій, доповідей і тематичних вечорів рік у рік зростає. Музей має постійний і дійовий зв'язок з старими більшовиками та прославленими героями Великої Вітчизняної війни інших міст і сіл Радянського Союзу, веде значну науково-дослідну роботу. До 40-ї річниці закінчення громадянської війни в СРСР і визволення Криму від білогвардійців підготовлено збірник спогадів і документів. Секція Великої Вітчизняної війни готує до друку збірник спогадів, присвячених обороні Севастополя в 1941—1942 рр.

Колектив музею наполегливо працює над поліпшенням і розширенням експозиції, ставить своїм завданням ще повніше показати роль Комуністичної партії в керівництві флотом в роки Великої Вітчизняної війни, масовий героїзм радянських воїнів у період війни і напружене бойове навчання у післявоєнні роки.

О. І. ЛАЗАРЄВ,
В. Й. ПРОЦЕНКО

ОБОРОНА ОДЕСИ

В експозиції Одеського державного історико-краєзнавчого музею представлена історія Одеси з часу заснування міста і до наших днів. Але найбільше привертають увагу зали, присвячені обороні Одеси в роки Великої Вітчизняної війни. Численні документи і реліквії, що зберігаються в музеї, розкривають героїчну епо-

пею оборони міста. Перший стенд присвячено початку війни. Тут вміщено експонати, що розповідають про те, як радянський народ на заклик партії і уряду, перервавши мирну працю, піднявся на захист Батьківщини від фашистської навали.

Скориставшись кількісною перевагою своїх озброєних «до зубів» дивізій, влітку 1941 р. полчища фашистських армій відтіснили частини Радянської Армії за Дністер, безпосередньо загрожували Миколаєву і Херсону і мали на меті з ходу захопити Одесу. Фашистське командування в наказах уже призначало на 10 серпня парад своїх військ на площі міста. Мужні воїни Приморської армії та військово-морського флоту зірвали плани ворога. Численні експонати відображають напружену бойову обстановку, героїзм доблесних захисників міста — піхотинців, моряків та льотчиків, які вели запеклі бої проти озвірілого ворога.

Фашистам не вдалося «з ходу» захопити місто. Становище під Одесою почало стабілізуватися. За наказом Ставки Верховного Головнокомандування було створено Одеський оборонний район (ООР), що об'єднував дії наземних, морських і повітряних сил. Командуючим ООРОм було призначено контр-адмірала Г. Б. Жукова.

Експонати музею розповідають про те, що в авангарді боротьби проти фашизму йшли комуністи і комсомольці. З 21 592 членів міської парторганізації 12 тис. стали в ряди армії й народного ополчення, 73 тис. бійців і командирів дала комсомольська організація області. На заклик Одеської обласної партійної організації понад 100 тис. чоловік вийшли на будівництво оборонних споруд і за короткий строк збудували 250 км зовнішніх оборонних рубежів. Населення спорудило в місті 243 барикади. Ворог оточив місто. Залишався єдиний шлях — море. Гітлерівці встановили далекобійні гармати і вели безперервний вогонь по наших кораблях, по жилих кварталах. У місті запалали будинки. Було пошкоджено каналізацію, невистачало продовольства, питної води. З 23 серпня 1941 р. в Одесі було введено карткову систему на продукти харчування, а з 10 вересня, після захоплення ворогом водонасосної станції, що постачала місту прісну воду, — і на воду. Населення обложеного міста стійко переносило ці труднощі, вступало до загонів МППО, боролось за пожежани, розчищало, завали. Незважаючи на облогу, партійні організації та органи робітничої влади вживали усіх заходів для створення в місті більш-менш нормальних умов життя. 15 вересня в школах розпочалося навчання. В тих районах міста, які найчастіше зазнавали бомбардувань, навчання відбувалося в спеціально обладнаних катакомбах. У залах музею є макет такої школи, що знаходилася в Кривій балці.

В залі музею зберігаються макети бронеполіздів і танків, зразки мінометів, снарядів, мін та гранат, що були виготовлені на фабриках і заводах обложеної Одеси. Тут же — портрети людей, які здійснювали трудові подвиги.

Одеса стійко оборонялась, але ворогові вдалося просунутися на інших ділянках фронту. небезпека загрожувала Криму, базі Чорноморського флоту — Севастополю. Ставка Верховного Головнокомандування віддала наказ про евакуацію Одеси і про переведення військ, що її захищали, в Крим. Серед документальних матеріалів, що висвітлюють евакуацію, відвідувачі бачать записку, яку було знайдено після війни в одній з воронок Сухого лиману. Цю записку написали бійці і командири 3-го батальйону, 3-го полку морської піхоти, залишаючи оборонний рубіж. Сповнені віри в свою перемогу, вони писали: «Боротьба продовжується. Героїзм радянського багатонаціонального народу розіве і знищить фашистських загарбників. Перемога буде за нами!». Тут же вміщено картину Мучника «Ми повернемось, Одеса!». На ній зображено останню шлюпку з моряками, які 16 жовтня 1941 р. залишали місто.

Героїчні захисники Одеси виконали свій обов'язок перед Батьківщиною. Вони скупали 300-тисячну армію ворога і знищили 12 дивізій, завдавши тим самим нищівного удару плану «блискавичної війни».

М. С. Хрушов так визначив роль Одеси у Великій Вітчизняній війні: «Серед славних міст-героїв нашої Батьківщини — Севастополя, Ленінграда, Сталінграда — буде так само жити у віках слава про героїзм захисників Одеси».

Музей, створений турботами партії і уряду, зміцнює славні бойові традиції нашого великого народу, виховує у молодого покоління любов до своєї Батьківщини.

Б. С. КОВАЛЕВСЬКИЙ

ТАМ, ДЕ ЙШЛИ ЖОРСТОКІ БОІ

У 1945 р. згідно з постановою Ради Народних Комісарів Української РСР і ЦК КП(б) України на відзнаку однієї з видатних перемог Радянської Армії над німецько-фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни створено музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви розміщується у старовинному будинку — архітектурному пам'ятнику XVIII ст., — який стоїть на мальовничих гранітних островах річки Рось.

Експозиція музею відкривається великою діорамою «Корсунь-Шевченківське побоїще». Тут же на щитах слави золотими літерами записані військові частини і з'єднання, що одержали найменування «Корсунських» і «Звенигородських» та

список воїнів, яким за подвиги під час Корсунь-Шевченківської битви присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. В залах музею експонуються матеріали про злодіяння гітлерівців на тимчасово окупованих територіях. Численні експонати розповідають про мужню боротьбу з фашистами корсунської, смілянської, лебединської та інших підпільних організацій. Окремі розділи експозиції присвячені розгрому німецько-фашистських загарбників під Москвою, Сталінградом, Курськом, Белгородом і на Дніпрі.

У січні 1944 р. війська 1-го і 2-го Українських фронтів захопили великі плацдарми на Правобережній Україні. 24 січня з півдня, в напрямку на Шполу-Звенигородку розпочали наступ війська 2-го Українського фронту, а наступного дня назустріч їм з півночі перейшли в наступ війська 1-го Українського фронту. Так розпочалась Корсунь-Шевченківська битва. На п'ятий день після початку битви, опівдні 28 січня майже одночасно з півночі і півдня у Звенигородку з боями вступили радянські танки, замкнувши залізне кільце навколо оточеного ворога. Численні експонати розповідають про подвиги славних танкістів і кавалеристів, які йшли слідом за танками. Експонати відтворюють бойову співдружність радянських і чехословацьких воїнів з Першої Окремої Чехословацької бригади під командуванням генерала Свободи в складі військ 1-го Українського фронту. Тут представлені портрети чехословацьких воїнів — Героїв Радянського Союзу — і радянських воїнів — героїв визволення Чехословаччини від фашистських окупантів, — документальні фотографії та особисті речі учасників Корсунь-Шевченківської битви, а також подарунки чехословацьких делегацій трудящим Корсунь-Шевченківського району, подарунки Центрального музею Чехословацької Армії Корсунь-Шевченківському музею та інші експонати.

Значне місце в експозиції відведено показу мужньої і самовідданої боротьби партизанських загонів у тилу ворога на території, яка потім стала місцем Корсунь-Шевченківської битви. Тут — зброя, одяг, спорядження, документи й фотографії командирів і бійців партизанських загонів ім. Т. Г. Шевченка, ім. Боженка, партизанського загону «Истребитель» та ін.

У центральному залі музею вміщено художній макет, що зображує Корсунь-Шевченківську битву, виставлено картини відомих художників Кривоногова, Базиліова, Киянченка, Ходченка, Шуропова і Яблоновського, а також зброя і особисті речі командуючих арміями, корпусами і дивізіями, героїв Корсунь-Шевченківської битви, документальні фотографії.

Широко показано керівну й організаторську роль Комуністичної партії, авангардну роль у боях комуністів і комсомольців, масовий героїзм радянських воїнів у цій

битві. За безсмертні подвиги під час Корсунь-Шевченківської битви майже 40 бійцям і офіцерам Радянської Армії присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Експонати розповідають про Героїв Радянського Союзу В. Ястребцова, який повторив подвиг О. Матросова, старшого сержанта Жеребцова і ефрейтора Тартикова, які, відбиваючи шаленну контратаку ворожих танків, з гранатами в руках кинулись під фашистські «Тигри» і зупинили їх, танкіста молодшого лейтенанта Абрамцева, який героїчно загинув разом з своїм екіпажем під час остаточного розгрому оточеного ворога, знищивши більше десяти німецьких танків, бронетранспортерів, гармат і мінометів та сотню фашистських солдатів і офіцерів, про багатьох інших героїв Корсунь-Шевченківської битви. Увагу відвідувачів музею привертає зброя, якою воїни Радянської Армії громили німецько-фашистських загартників. Біля входу в музей установлені танк Т-34 і самохідна гармата СУ-76. У залах музею представлені гармати, міномети, кулемети та інша військова техніка, а також трофейна зброя і спорядження, залишені фашистами на полі бою. Крім основної експозиції з історії Корсунь-Шевченківської битви, в музеї є стаціонарні виставки: «Історичне минуле краю», «Корсунська битва 1648 р.» та «Корсунщина в семиріччі».

Рік у рік зростає кількість відвідувачів музею. Якщо в 1953 р. тут побувало 13 000 відвідувачів, то в 1960 р.—28 506 відвідувачів. У музей приїжджають екскурсанти з Київської, Кіровоградської, Полтавської та інших областей, а також з братніх республік. Бувають у музеї відвідувачі й з-за кордону. В 1960 р. в музеї відкрито кінозал, де для відвідувачів демонструється документальний кінофільм «Корсунь-Шевченківська битва 1944 р.». Наукові працівники музею ведуть науково-дослідницьку роботу по вивченню історії Корсунь-Шевченківської битви, Корсунської битви 1648 р. та історії краю.

М. Д. ГУПАЛО

НА МІСЦІ БОЙОВОГО ХРЕЩЕННЯ НАРОДНОЇ ЧЕХОСЛОВАЦЬКОЇ АРМІЇ

В 1958 р. при Соколівській середній школі ім. Героя Радянського Союзу Отакара Яроша силами учнів історичного гуртка та громадськості села, з допомогою Харківського історичного музею було створено музей історії с. Соколів. З серпня 1960 р. музей діє в новому, спеціально для нього збудованому приміщенні.

Перший розділ експозиції музею показує дореволюційне минуле Соколів. Село виникло в період інтенсивного заселення Слобідської України—в 1682 р.—як фортеця для захисту від розбійницьких нападів кримських татар.

Широко показано в музеї період Жов-

тневої революції. Експонати музею розповідають про передачу поміщицької землі бідноті, про боротьбу проти німецьких загартників та денікінців. Серед цих експонатів—фотографії учасників першого з'їзду Рад, жителів села, які боролися за владу Рад на фронтах громадянської війни, члени першого комітету незаможних селян Соколів, які були організаторами боротьби сільської бідноти проти куркульта, за колективізацію.

Наступний розділ експозиції присвячено Великій Вітчизняній війні радянського народу. В с. Соколів було створено винищувальний загін, який охороняв державне майно, боровся з диверсантами.

Експонати розповідають про чорні дні німецької окупації на селі, про грабування, знущання, розстріли, угін молоді в рабство до Німеччини. Одна вітрина розкриває дії народних месників. Тут розміщені речі партизанів, фотознімки. Найбільш повно представлені в музеї експонати, які відтворюють запеклі бої, що розгорнулися в лютому 1943 р. на підступах до Харкова, на ділянці Безпалівка—Таразівка—Бірки. Тут бої з німецькими військами, які перейшли в контрнаступ, вела 25-а дивізія Воронезького фронту. У цих боях зазнав першого бойового хрещення шойно сформований в Радянському Союзі чехословацький батальйон під командуванням полковника Людвіка Свободи. Перша рота цього батальйону, якою командував надпоручик Отакар Ярош, розташовувалась у Соколів. 8 березня 1943 р. у запеклому бою з гітлерівцями смертю хоробрих загинув Отакар Ярош, посмертно удостоєний високого звання Героя Радянського Союзу.

Відтоді й пішла міцна дружба селян українського села Соколів з чехословацькими братами. Власне й сам музей присвячено в основному цій братерській, кров'ю скріпленій дружбі. Саме про неї розповідають найбільш цінні і дорогі соколівцям експонати музею. Ось фото—перед відправкою на фронт чехословацький батальйон приймає присягу біля бойового прапора. Картини чехословацького художника Яроміра Схоржа, подаровані ним музею, та фотографії розповідають про перебування чехословацьких бійців у Соколів, про звияжний бій під селом 8 березня 1943 р. Особливо запам'ятовуються майстерно виконані полотна «Бій за Соколів», «Не пройду!»., «Бій під соколівською церквою», «Останній бій Яроша», «Після бою», «Помстимося!». В музеї зберігаються пам'ятна чехословацька медаль про бій під Соколів, записи розповідей свідків цього бою і його учасників—чехословацьких бійців, номер «Правди» від 18 квітня 1943 р., в якому вміщено указ Президії Верховної Ради СРСР. Цим указом 87 чехословацьких воїнів було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу. Полковник Людвік Свобода був нагороджений орде-

ном Леніна, начальник штабу батальйону капітан Бугумір Ломський (нині генерал-полковник, міністр національної оборони Чехословаччини) — орденом Вітчизняної війни першого ступеня. Надпоручику Отакару Ярошу — першому з іноземців — було присвоєно (посмертно) звання Героя Радянського Союзу.

У музеї експонується номер газети «Соціалістична Харківщина» від 5 грудня 1959 р., в якому розповідається, як після бою під Соколовим генерала Свободу прийняли член Військової Ради Воронежського фронту М. С. Хрущов і командуючий фронтом генерал армії М. Ф. Ватутін. М. С. Хрущов докладно розпитував про Отакара Яроша та інших воїнів, які полягли в бою під Соколів. Його дуже цікавили подробиці, особливо про подвиг Яроша.

Любовно зберігаються в музеї особисті речі Отакара Яроша, його листи, сімейний альбом Ярошів, подарований музеєві його матір'ю, фотографії про приїзд рідних Яроша до села тощо.

Численні експонати розповідають про участь жителів села в боротьбі проти фашистів. Представлено матеріали про подвиг старшого сержанта Г. П. Посохова, який в бою під Соколовим у серпні 1943 р. знищив понад 200 фашистів і був удостоєний звання Героя Радянського Союзу. Це високе звання було посмертно присвоєно і уродженцю села вихованцю соколівської школи лейтенанту О. Р. Шемитону, який 20 серпня 1944 р. в боях на Яссько—Кишинівському напрямку повторив подвиг Олександра Матросова. Поруч—портрет другого уродженця с. Соколів—Героя Радянського Союзу І. В. Мі-

шенка, який відзначився в боях за форсування Дніпра. Багато воїнів-соколівців брали участь у визволенні братньої Чехословаччини.

Великий розділ експозиції присвячено зміцненню дружніх зв'язків трудівників села з чехословацькими братами у післявоєнні роки. Стенди «В братній Чехословаччині» розповідають про боротьбу чехословацького народу за побудову соціалізму. Окремий стенд присвячено успіхам заводу «ЧКД-Соколів», з яким колгосп «Жовтнева перемога» підтримує зв'язки.

На окремому стенді представлені численні подарунки і листи з братньої Чехословаччини. «Ми пишаємося тим, що наш завод носить ім'я с. Соколів — того місця, де чехословацькі воїни разом з частинами Радянської Армії героїчно боролись проти фашизму,— пишуть в одному з листів робітники заводу «ЧКД-Соколів». — Ми продовжуємо традиції Соколів в боротьбі за дострокове виконання виробничих завдань, за завершення побудови соціалізму». Показано і зв'язки з чехословацьким полком, який теж носить ім'я с. Соколів.

Експонати розповідають, як сільські комсомольці на честь радянсько-чехословацької дружби закладали парк «Дружба», як любовно вони його вирощують, як піонери піклуються про братські могили радянських і чехословацьких бійців.

Музей історії с. Соколів, центральне місце в якому займають експонати про радянсько-чехословацьку дружбу, є важливим фактором інтернаціонального виховання не тільки жителів села, а й трудящих усього району і сусідніх районів Харківщини.

О. М. Куд

З М І С Т

СТАТТІ

В. З. Сердюк — З історії розвитку Статуту Комуністичної партії Радянського Союзу	3
Р. Г. Симоненко — Документи Народи представників комуністичних та робітничих партій—дальший розвиток ленінського вчення про мирне співіснування	15
Н. І. Ткач — Організаційно-господарське зміцнення колгоспів України в період перемоги соціалізму (1934—1938 рр.)	27
Є. С. Шаблійовський — Революційно-демократична спадщина Чернишевського і Шевченка в світлі марксизму-ленізму	39
до 20-РІЧЧЯ ПОЧАТКУ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ	
В. І. Клоков — Вирішальний фактор зміни характеру другої світової війни	49
А. Т. Чеканюк, І. П. Кожукало — Героїчна оборона Києва в 1941 р. та її роль у зриві фашистських планів «бліцкригу»	60
Г. І. Ванеєв (Севастополь) — Участь трудящих Севастополя в обороні рідного міста (жовтень 1941 — липень 1942 рр.)	72
О. В. Мойсєєв (Суми) — Масовий героїзм радянських воїнів у битві за Дніпро (1943 р.)	81

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

А. К. Мартиненко, Ф. П. Остапенко, П. В. Шимко-Шмага — Викладання історії Великої Вітчизняної війни в Київському університеті	91
Д. І. Румянцева (Дніпропетровськ) — Вивчення історії виробництва	99

ОГЛЯДИ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. П. Бистренко — Мемуари про партизанський рух на Україні (1941—1944 рр.)	102
І. М. Кулінич — «Міжнародні зошити руху Опору»	106
О. А. Парасунько — Джерела з історії робітничого руху на Україні в період промислового капіталізму (60—90-і роки XIX ст.)	109

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

РЕЦЕНЗІЇ

Ю. О. Курносів, В. Т. Чунтулов — Історія столиці Радянської України	116
Г. Д. Бондар — Незабутні буремні роки	119
С. М. Королівський (Харків) — Цінні фонди архівних документів	121
А. З. Барабой — Дослідження з джерелознавства	124
І. П. Крип'якевич (Львів) — Нове видання книги про міста стародавньої Русі	126
М. П. Діхан (Одеса), В. Д. Слущкий (Одеса) — Героїчні сторінки боротьби болгарського народу	127

НОТАТКИ ПРО КНИГИ

О. Й. Прийменко (Приазовське, Запорізької області) — Початок славного шляху	129
І. І. Коломійченко — Соціалістична індустріалізація України	129
Г. Ю. Гербільський (Львів), П. П. Челак (Львів), О. Г. Цибко (Львів), І. Я. Кошарний (Львів) — Книга про робітничий рух в Західній Україні	131
Ф. Ш. — Записки П'єра Шевальє про Україну XVII-ст.	132

ЛИСТИ ТА ЗАМІТКИ

О. К. Касименко — За дальший розвиток слов'янознавства на Україні	134
С. В. Гринько (Запоріжжя) — Про тих, хто врятував Дніпрогес	139
А. М. Кольчук — Багато галасу даремно	140

НАШ КАЛЕНДАР

М. І. — Великий російський революціонер-демократ (До 150-річчя з дня народження В. Г. Белінського)	142
П. О. — 40 років Радянської Грузії	143
С. М. Антонюк — 40 років Радянської Вірменії	143
Є. П. Шаталіна (Харків), А. Д. Ярошенко — Видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави (70-річчя з дня народження В. Я. Чубаря)	144
С. Я. Случевська — Вірний син народу (65-річчя з дня народження Ю. М. Коцюбинського)	145
І. М. Мельникова — Передовий загін трудящих Чехословаччини (40-річчя Комуністичної партії Чехословаччини)	146
С. М. Пархомчук — Керівник і організатор боротьби румунського народу за соціалізм (40-річчя Комуністичної партії Румунії)	147

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. П. Кравченко — Вшанування пам'яті великого Кобзаря Т. Г. Шевченка	149
П. М. Калениченко — Координація роботи в галузі слов'янознавства	150
М. А. Молдавська (<i>Сталіно</i>) — Потрібна й цікава форма роботи з учителями історії	154
М. Л. — Захист докторської дисертації	155
М. І. Миколаєко — Подарунок великого друга	155
М. Ю. Брайчевський, Н. М. Кравченко — Дослідження ранньослов'янської культури на Україні	156
В музеях історичних битв	157
М. М. Важенін — Пам'ятник-музей визволення Києва	157
О. І. Лазарєв, В. Й. Проценко (<i>Севастополь</i>) — Скарбниця реліквій бойової слави чорноморців	158
Б. С. Ковалевський (<i>Одеса</i>) — Оборона Одеси	159
М. Д. Гупало (<i>Корсунь-Шевченківський, Черкаської області</i>) — Там, де йшли жорстокі бої	160
О. М. Куц (<i>с. Соколів, Харківської області</i>) — На місці бойового хрещення народної чехословацької армії	161

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

В. З. Сердюк — Из истории развития Устава Коммунистической партии Советского Союза	3
Р. Г. Симоненко — Документы Совещания представителей коммунистических и рабочих партий — дальнейшее развитие ленинского учения о мирном существовании	15
Н. И. Ткач — Организационно-хозяйственное укрепление колхозов Украины в период победы социализма (1934—1938 гг.)	27
Е. С. Шаблювский — Революционно-демократическое наследие Чернышевского и Шевченко в свете марксизма-ленинизма	39

К 20-ЛЕТИЮ НАЧАЛА ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

В. И. Клоков — Решающий фактор изменения характера второй мировой войны	49
А. Т. Чеканюк, И. П. Кожукало — Героическая оборона Киева в 1941 г. и ее роль в срыве фашистских планов «блицкрига»	60
Г. И. Ванеев (<i>Севастополь</i>) — Участие трудящихся Севастополя в обороне родного города (октябрь 1941 — июль 1942 гг.)	72
О. В. Моисеев (<i>Сумы</i>) — Массовый героизм советских воинов в битве за Днепр (1943 г.)	81

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

А. К. Мартыненко, Ф. П. Остапенко, П. В. Шимко-Шмага — Преподавание истории Великой Отечественной войны в Киевском университете	91
Д. И. Румянцева (<i>Днепропетровск</i>) — Изучение истории производства	99

ОБЗОРЫ ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

П. П. Быстренко — Мемуары о партизанском движении на Украине (1941—1944 гг.)	102
И. М. Кулинич — «Международные тетради движения Сопротивления»	106
О. А. Парасунько — Источники по истории рабочего движения на Украине в период промышленного капитализма (60—90-е годы XIX в.)	109

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

РЕЦЕНЗИИ

Ю. А. Курносков, В. Г. Чунтулов — История столицы Советской Украины	116
Т. Д. Бондарь — Незабываемые грозные годы	119
С. М. Королівський (<i>Харьков</i>) — Ценные фонды архивных документов	121
А. З. Барабой — Исследование по источниковедению	124
И. П. Крип'якевич (<i>Львов</i>) — Новое издание книги о городах древней Руси	126
М. Д. Дыхан (<i>Одесса</i>), В. Д. Слуцкий (<i>Одесса</i>) — Героические страницы борьбы болгарского народа	127

ЗАМЕТКИ О УНИГАН

А. Н. Приймєнко (<i>Приазовское, Запорожской области</i>) — Начало славяного пути	129
И. И. Коломийченко — Социалистическая индустриализация Украины	129
Г. Ю. Гербильский (<i>Львов</i>), П. П. Челах (<i>Львов</i>), А. И. Цыбоко (<i>Львов</i>), И. Я. Кошарный (<i>Львов</i>) — Книга о рабочем движении в Западной Украине	131
Ф. Ш. — Записки Пьера Шевалье об Украине XVII в.	132

ПИСЬМА И ЗАМЕТКИ

А. К. Касименко — За дальнейшее развитие славяноведения на Украине	131
С. В. Гринько (<i>Запорожье</i>) — О тех, кто спас Днепротэс	139
А. Н. Кольчук — Много шуму из ничего	140

НАШ КАЛЕНДАРЬ

М. И. — Великий русский революционер-демократ (К 150-летию со дня рождения В. Г. Белинского)	142
Л. О. — 40 лет Советской Грузии	143
С. М. Антонюк — 40 лет Советской Армении	143
Е. П. Шаталлина (<i>Харьков</i>), А. Д. Ярошенко — Выдающийся деятель Коммунистической партии и Советского государства (70-летие со дня рождения В. Я. Чубаря)	144
С. Я. Случевская — Верный сын народа (65-летие со дня рождения Ю. М. Кошубинского)	145
И. Н. Мельникова — Передовой отряд трудящихся Чехословакии (40-летие Коммунистической партии Чехословакии)	146
С. М. Пархомчук — Руководитель и организатор борьбы румынского народа за социализм (40-летие Коммунистической партии Румынии)	147

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

А. П. Кравченко — Чествование памяти великого Кобзаря Т. Г. Шевченко	149
П. М. Калениченко — Координация работы в области славяноведения	150
М. А. Молдавская (<i>Сталино</i>) — Нужная и интересная форма работы с учителями истории	154
М. Л. — Защита докторской диссертации	155
М. И. Миколаенко — Подарок великого друга	156
М. Ю. Брайчевский, Н. М. Кравченко — Изучение раннеславянской культуры на Украине	156
В музеях исторических битв	157
Н. Н. Важенни — Памятник-музей освобождения Киева	157
А. И. Лазарев, В. И. Проценко (<i>Севастополь</i>) — Сокровищница великой боевой славы черноморцев	158
Б. С. Ковалевский (<i>Одесса</i>) — Оборона Одессы	159
М. Д. Гупало (<i>Корсунь-Шевченковский, Черкасской области</i>) — Там, где шли ожесточенные бои	160
А. М. Куц (с. <i>Соколов, Харьковской области</i>) — На месте боевого крещения народной чехословацкой армии	161

Помічені помилки:

На стор. 108 25 рядок знизу слід читати: «...а також бібліографічний показник виданих у післявоєнні роки в НДР, Італії, Австрії та інших країнах праць про концентраційні табори» і далі за текстом.

На стор. 143 12 рядок зверху замість слів «буде відзначати» слід читати від значала».

487 — 3820.

Н. Н. Важенін — пам'ятник-музей визволення Києва	101
А. И. Лазарев, В. И. Проценко (<i>Севастополь</i>) — Сокровищница революционной боевой славы черноморцев	158
Б. С. Ковалевский (<i>Одесса</i>) — Оборона Одессы	159
М. Д. Гупало (<i>Корсунь-Шевченковский, Черкасской области</i>) — Там, где шли ожесточенные бои	160
А. М. Куц (<i>с. Соколов, Харьковской области</i>) — На месте боевого крещения народной чехословацкой армии	161